

TANULMÁNY

Szegedi Péter

A MAGYAR FUTBALL EURÓPAI EXPANZIÓJA, AVAGY HOGYAN LETTEK TANÍTÓK A TANÍTOTTAKBÓL

„Angolok tanítómunkája nyomán fejlődött ki a híres MTK-stílus, amely később Schaffer, Konrád, Guttmann és a többiek révén az osztrák futballra, majd a sok magyar vándor által az olasz futballra is olyan termékenyítőleg hatott. A magyarok büszkék lehetnek rá, hogy ennek a szép angol játéknak az egész kontinensen ők voltak legfogékonyabb hódoló és legeredményesebb misszionáriusai.”

(Edward Shires, *Nemzeti Sport* 1933. III. 15.¹)

Az ezredfordulón megszokott jelenség, hogy labdarúgók évről évre klubot (és akár országot is) váltanak, a legkeresettebb futballsztrárok pedig tehetős európai csapatokban szerepelnek. Egy, a közelmúltban, *Kalandozó magyar labdarúgók* címmel megjelent kiváló könyvből (Dénes–Peterdi–Rochy–Selmeci 1999) – mely a Svájcban élő Selmeci József hatalmas gyűjteményén alapul – kiderül, hogy csupán 1945 előtt több mint félezer magyar labdarúgó, illetve edző játszott, illetve dolgozott európai csapatokban, és vállalt tevékeny részt több európai ország (ma futballnagyhatalom!) labdarúgásának fejlesztésében.²

A legelterjedtebb vélekedés szerint a „futballemigráció” jelensége elsősorban a professzionista labdarúgás megjelenésével és elterjedésével magyarázható, azaz a futballisták (országokon átívelő) adása-vétele pénzügyi tranzakcióként, a futball-

¹ Shires 1894-ben Manchesterből költözött Bécsbe, 1904-ben az MTK első külföldi játékosa lett. A Yost írógépgyár budapesti képviselője, az asztalitenisz egyik első magyarországi propagálója volt. (Dolgozatom fő forrásanyagát jelentette a két háború közötti sportsajtó. A szövegben csak az idézetek és a legfontosabb adatok forrásait közlöm, rövidítve: *Nemzeti Sport – NS, Sporthírlap – SH.*)

² A tanulmányban található grafikonok Selmeci József gyűjtése alapján készültek. A diagramok azonban csupán a tendenciákat jelzik, két okból sem mutatnak pontos képet. Egyrészt a listák hiányosak, több esetben pedig nem lehet tudni, hogy a játékos mennyi időt töltött el egy klubban. Másrészt Selmeci listáját megszűrtem, igyekeztem figyelmen kívül hagyni azokat a labdarúgókat, akik határon túli magyarok (tehát nem „futballemigránsok”), illetve nem akartam figyelembe venni a gyenge játéktudású (például egyszerű emigráns, aki futbalozik is) labdarúgókat. Így csak a jelentősebb játékerőt képviselő (jórészt első- és másodosztályú) magyarországi klubokban szerepelt labdarúgókat szerepeltettem a statisztikákban.

gazdaság megjelenésének egyik indikátoraként értelmezhető. Kétségtelen, hogy ez az összefüggés logikus és bizonyítható, azonban a futballemigráció egyetlen és legfontosabb szerepe nem ez. A kulcskérdés ugyanis az, hogyan lehetséges megtanulni futballozni, a *futballtudás* miképp adható tovább, azaz *hogyan lehet egy ország futballját sikeressé tenni*. A „recept” – mint ahogy az a tanulmányból reményeim szerint kiderül – egyértelmű, világos, és az elmúlt száz évben nem sokat változott. Az „angolok tanítómunkája” nemcsak a magyarok, de az osztrákok vagy németek labdarúgásában is kimutatható. Az 1920-as években az olaszok már a magyaroktól, osztrákoktól és dél-amerikaiaktól sajátították el a *magas szintű* labdarúgás alapjait. Az 1930-as években a franciák tanítói osztrákok, magyarok és angolok voltak. Ugorjunk az időben: az 1980-as évektől kezdve külföldi, elsősorban francia edzők dolgoznak Afrikában, német szakemberek Törökországban, a világbajnokságokon egyre jobb eredményeket elérő afrikai és ázsiai válogatottak szövetségi kapitányai között szinte csak európai edzőket találunk. Az ezredfordulón külföldi játékosok és edzők tömegei vándorolnak Kínába. Van persze más út is. Az elzárkózás, a „nemzeti labdarúgás”, az egyébként tehetséges, de képzetlen hazai labdarúgók féltése az idegenektől, illetve az „amatőr út” populista hangoztatása is egyértelmű eredményeket hozhat: az önerőből építkező labdarúgás akár a középszerűségig is eljuthat.³

A magyar futballexpanzió előfeltételei (1897–1919)

1919-től magyar labdarúgók tömege hagyta el az országot. Az irántuk megnyilvánuló keresletet annak köszönhetjük, hogy a korszak legmodernebb játékművészetének voltak kiváló ismerői (sőt modernizálói), másrészt kvázi hivatásos (álamatőr) játékosként oda mentek játszani, ahol teljesítményükért juttatásokban részesülhettek.

Rendszer – taktika – technika – stílus

Ha meg akarjuk érteni, milyen játékművészet juttatta a magyarokat az 1920-as évek elejére a világ élvonalába, tisztáznunk kell néhány terminológiai kérdést. A labdarúgó-*stratégia* alatt két fogalmat értünk, a *játékrendszert* és a *taktikát*. Játékrendszernek nevezzük (Csanádi 1978: 13) „az erők és játékosok elhelyezését”, vagyis azt, ahogy a játékosok felállnak a pályán (pl. 2–3–5 vagy 4–2–4).⁴ A rendszer állandó, csak hosszú idő alatt változik, és csupán a játékosok – rugalmasan változó – helyét jelöli ki a pályán, illetve általános feladataikat rögzíti. A taktikán ezzel szemben „olyan

³ A tanulmányban többször fordulnak elő az ortodox amatőr, amatőr, álamatőr, professzionista kifejezések. Ezek alapja az 1880-as „oxfordi amatőrszabályzat”, amely szerint *amatőr* az, aki sem versenyzőként, sem trénerként „az életfenntartásához szükséges eszközökért a sport semmilyen ágát nem kultiválta.” E szabályhoz tapadt később az *ortodox* jelző (Magyarországon az 1920-as évek elején), mivel a sportolók egyre több juttatásban részesülhettek (felszerelés, villamosjegy, szélsőséges esetben a kiesett munkabér megtérítése). Aki az amatőrszabályt (titokban) megsértette, legyen az egyesület vagy sportoló, *álamatőr*. Ha egy sportágban nemcsak legitimé, hanem legálissá is vált, hogy a sportolók fizetést kapjanak, akkor a sportoló, illetve a vele szerződéses viszonyban álló sportegyesület *professzionista*.

⁴ Az újságokban található összeállítások is jelezték és jelzik ma is, hogy a csapat milyen játékművészetben áll fel: az azonos csapatrészekben szereplő labdarúgókat vesszővel, a különböző csapatrészeket gondolatjellel választják el egymástól (lásd a 23. lábjegyzetet).

tervszerű, ésszerű játékot értünk, amely a legjobb eredmény elérése céljából a körülményekhez alkalmazkodik” (Csanádi 1978: 35). A taktika fejlődéséhez kezdetben új technikai elemek járultak hozzá (pl. a labdaátvétel „felfedezése” tette lehetővé a labdavezetést, cselezést; a rúgótechnika fejlődése a passzolás, s ehhez kapcsolódóan a helyezkedés – mint taktikai elemek – alkalmazását). A játéktípus inkább hétköznapi (publicisztikai), mintsem szakterminológia, a taktika és a technika „ötvözetét” jelenti: éppúgy olvashatunk skót stílusról (rövidpasszos játék, tehát a stílus egy taktikai elemet jelöl), mint brazil stílusról (improvizatív, itt a stílus a technikára utal).

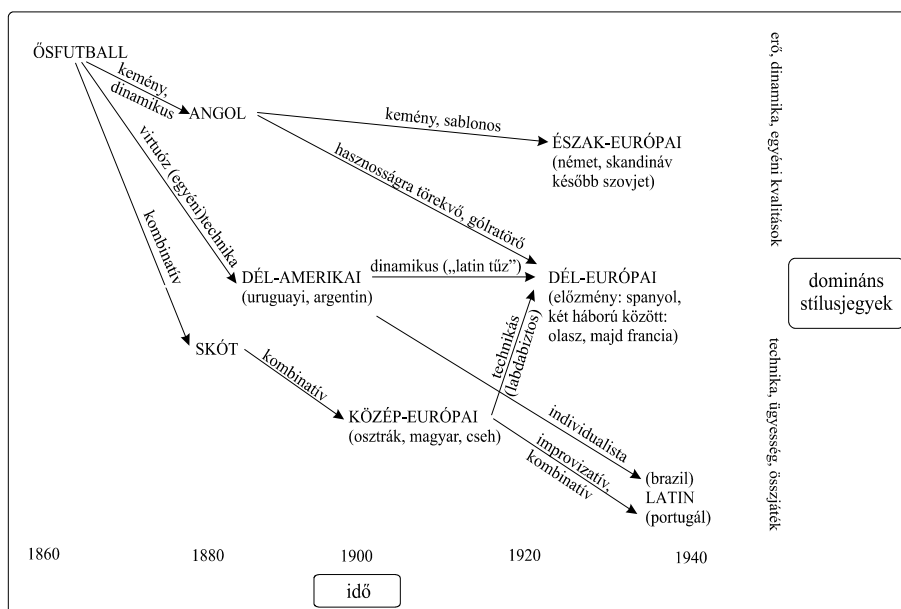
Az angol kollégiumokban játszott ösfutball individualizmusa, ahol mindenki támad – Csanádi Árpád találó elnevezésével élve: a rendszertelenség rendszere –, akkor változott meg, amikor a játékosok rájöttek, hogy *összjátékkal* sikeresebben tudják céljukat elérni (Csanádi 1978: 19). Ahogy elterjedt az összjáték (amit elsősorban a skótok részesítettek előnyben), a magasabb technikai tudás, úgy változott meg a taktika és a játérendszer: a csapatok – védelmüket erősítendő – egyre több játékosra támaszkodtak el a csatársorból. Az 1920-as évek végéig a csapatok gúla*rendszerben* játszottak, a kapus előtt két hátvéd, három középpályás és öt támadó helyezkedett el. A 19. században két *stílus* uralta a labdarúgást, az angolok erőfutballja (kick and rush – rúgd és fuss), illetve a skótok kombinációs stílusa. Az elszigetelt Dél-Amerikában „temperamentumos” stílusban játszottak: keményen, az egyéni játékot preferálva, és sokat cselezgetve próbálták a játékosok ellenfelük kapuját megközelíteni. A 20. században a labdarúgás „új szereplői” nemzetközi mérkőzéseken és a hazájukba érkező külföldi játékosoktól tanultak futballozni. Ellenfeleiktől, illetve a náluk szereplő labdarúgóktól, edzőktől vették át azok stílusát, de több esetben az eredetit megváltoztatva új stílust is létrehoztak (lásd az 1. ábrát, mely meglehetősen vázlatos képet ad a játéktípusok kialakulásáról). Noha a különböző stílusok közötti határ ma már egyre inkább elmosódik, mégis szembeötlő, hogy az egyes nemzetek futball-sportjában először *sikeresen* alkalmazott játéktípus meglepően tartós diszpozícióvá alakul át.⁵ Egy magyar futballista még ma is szeretné *játszani* a futballt, az angolok még mindig abban az – azóta persze kifinomultabb – „kőkemény” stílusban és nagy tempót diktálva játszanak, melyet a futball hőskorában, a rideg világú kollégiumokban megtanultak. Az olaszok az 1920-as évek végén egy nagyon kemény, védekező, kontratámadásokra épülő rendszert és játéktípust alakítottak ki, csapataik ma sem szokták ellenfelüket kapujukhoz szegezni. A németek évtizedeken át játszottak skót stílusban, mérsékelt sikerrel (jellemző, hogy Magyarországon a skót stílust kezdetben berlininek nevezték).⁶ Az 1930-as években azonban sikeresen alkalmazták a kötött posztokat előtérbe helyező WM-rendszert, sok bírálójuk még ma is „monotonnak, ötlettelennak és sablonosnak” látja játékukat (bár közvetlen ok-okozati össze-

⁵ A futballtudás (stílus, rendszer, technika, taktika) elsajátítása egy hosszú tanulási folyamat eredménye, ráadásul a már begyakorolt stílus nemzedékről nemzedékre hagyományozódik át. Több futballista is beszámolt arról, hogy a grundokon olyan elemeket gyakoroltak, melyeket a „nagyoktól” láttak (pl. Sárosi 1989: 9–10), az Aranycsapat tagjai pedig Sárosi nemzedékétől tanultak futballozni, később Alberték Puskáséktól, Nyilasiék Albertéktől stb.

⁶ 1924 karácsonyán a *Nemzeti Sport* interjút készített Karl Koppehel játékezővel, a brandenburgi futballszövetség ügyvezető elnökével. Koppehel szerint a német labdarúgók lassúak és nem elég kemények. „Azt mondják, a futball: harc. Nos ez a harc a német fiúk részéről sohasem látható. Agyon kombinálnak mindent.” (NS 1924. XII. 24.)

függés nem mutatható ki, mégis érdekes képzettársításra adhat okot, hogy a németek a hitlerizmus éveiben gyorsan átveszik azt a WM-rendszert, amely minden játékosnak pontosan kijelöli helyét, s egyben megkívánja, hogy mindenféle improvizációról lemondjanak). A svéd futballra nagy hatást gyakoroltak az angol edzők és játékosok, ma is úgy tartják őket számon, mint akik „brit futballt” játszanak. A kontinensen a régi közép-európai kombinatív-improvizatív stílus kései (és utolsó) utódai a portugálok. Ebben talán az is közrejátszik, hogy az 1920-as évek végétől a három nagycsapatot (Sporting, Benfica, Porto) szinte kizárólag magyarok edzették, a Benficát trenírozó Hertzka Lipót 1938-ban joggal jelenthette ki: „Portugáliában imádják a magyar futballt” (NS 1938. I. 7.).

1. ábra Játékstílusok eredete és jellemző vonásaik⁷

⁷ A futballban jártas olvasó e „stílustérképéből”, az egyes játékstílusok közötti kisebb vagy nagyobb távolságból arra is választ kaphat, miért tartják ma Magyarországon a brazilok futballját „látványosnak” (egy angol szurkoló erről nyilván másképp vélekedne), miért olyan népszerű nálunk a portugál labdarúgás, vagy miért látjuk olyan sötét színben az erőfutballra épülő távolkeleti labdarúgást. De arra is választ kaphatunk, hogy a mai angol bajnokságban miért szerepel annyi skandináv játékos, míg a világot előzőnlő brazil (vagy portugál) labdarúgók közül szinte egy sem.

A közép-európai játéktípus Magyarországon

A két háború közötti magyar futballvándorlás összetevőinek bemutatásakor – bár céljaink több szempontból is különböznek – néhány kérdésben más álláspontot képviselünk Hadas Miklós néhány évvel ezelőtt publikált írásához képest (Hadas 1999). Hadas a futballmező kialakulását a politikai mező, illetve az aktorok diszpozíciós kelléktárának változásaival szemlélteti, azzal a céllal, hogy bemutassa az 1950-es évek Aranycsapata újszerű játéksziszterének, illetve stílusának előzményeit. Kiindulópontja Christian Bromberger feltevése, vagyis az, hogy a „korai időkben ... kapcsolat volt létesíthető a játéktípus és a játékosok társadalmi beágyazottsága között” (125. old.). A játékosok kollektív diszpozíciói és játéktípusuk között homológ viszonyt tételez fel, azzal a megszorítással, hogy a futballszakma professzionalizálódásával „csökken annak az esélye, hogy a játék szorosan vett taktikai-stratégiai elemeit és a futball világának környezeti tényezőit közvetlenül összekapcsolhassuk” (127. old.). Az angol és skót stílus társadalmi gyökereinek analógiájára elemzi a Ferencvárosi Torna Club (FTC) és a Magyar Testgyakorlók Köre (MTK) korai játéktípusát. Az angolok erő- és a skótok kombinatív stílusa „viszonylag kézenfekvő módon értelmezhető a (vidékiek) individualitáson nyugvó angol dzsentri-nemesi étosz és a (városias) skót kollektivisták munkásszolidaritás szembenállásaként” (126. old.). Magyarországon viszont az FTC preferálta az angol, az MTK a skót stílust, így „a konnotációk eltérnek a skót–angol derbitől, hiszen a piramisformáció inkább egyfajta polgári rafinéria megnyilvánulásáról, míg a »rúgd és fuss« inkább az alulról jötték erődemonstrációs kényszeréről tanúskodó diszpozicionális meghatározottságokra utal” (128. old.).⁸

A fenti, kétségkívül vonzó és továbbgondolásra érdemes szociológiai modellel szemben úgy gondolom, hogy a játéksziszter, taktika, játéktípus és csoportkarakter között (Magyarországon legalábbis) még a kezdetekben sem mutatható ki homológ kapcsolat.⁹ Álláspontom szerint a játéktípusok kialakulása szempontjából nem a játékosok vagy klubvezetők társadalmi beágyazottsága fontos, hanem az, hogy az adott játéktípust a labdarúgók kiktől (milyen edzőktől, játékosoktól, csapatoktól)

⁸ Az idézetben zavaró lehet, hogy összekeveredik a stratégia két eleme, a játéksziszter (piramisformáció) és a taktika („rúgd és fuss!”). Természetesen piramis (gúla) formációban is lehet a „rúgd és fuss!” taktikáját követni: „Független a játéksziszter az egyes országokban kialakult sajátos játékmódtól, taktikától is. Játékfelfogásbeli különbség tapasztalható az európai vagy latin-amerikai futball között, az alkalmazott játéksziszter ettől függetlenül lehet ugyanaz.” (Csanádi 1978: 13)

⁹ Talán sikerrel kecsegtető vállalkozás lenne, ha a különböző játéktípusok és az adott kultúrában uralkodó férfidiszpozíciók között keresnénk homológ kapcsolatokat (melynek hatása más szférákra is kihat, egy példával illusztrálva elmondhatjuk, hogy az argentin és brazil férfi között olyan a kapcsolat, mint a kemény argentin és a játékos brazil futball, illetve a tangó és a szamba között). A tanítók stílusa döntő hatással van egy ország (az egyes klubok) játéktípusára, de ezzel még nem tudunk választ adni arra, hogy a játékosok miért tudnak egyes játéktípusokat sikeresen alkalmazni, másokat viszont nem (például a németek kezdeti, sokpasszos játéka nyomtalanul eltűnt, míg a sablonos erőfoci tartósan megmaradt). De arról sem feledkezhetünk el, hogy az angoloknak nem voltak tanítómestereik. E kérdések megválaszolásában messze túlnő a tanulmány keretein.

tanulták meg.¹⁰ A korai időkben az egyes játéktílusok közötti „versengés” mögött én nem az egyes társadalmi csoportok eltérő diszpozícióit vélem felfedezni, e küzdelem a taktika–ellentaktika terminusokkal írható le.

Míg az osztrákok – részben cseh közvetítéssel – a skót iskolát követő berlini stílust vették át (Boros 1903), az 1897-ben alakult első magyar futballcsapat, az első két bajnokságot (1902, 1902) megnyerő Budapesti Torna Club (BTC) a *kick and rush* angol stílust preferálta. Játékosaik „folyamatosan rohannak előre, s az útjukba kerülő ellenfeleket gyakran egyszerűen fölrúgják; sok esetben a labdát a kapussal együtt pofozzák a hálóba” (Hadas–Karády 1995: 95–96), így aztán a „hun-avar tempo ... öldöklő volt minden bécsi csapatra” (Boros 1903). A csapat több játékosáról meglepően sokat tudunk: Yolland oxfordi diák, Klebersberg postafőtanácsos, Ray építész- és vegyészmérnök, Hajós Alfréd olimpiai úszóbajnok ismert építész, Róka gimnazista, majd hivatalnok, Stobbe a *Sport-Világ* főszerkesztője, Manno Miltiades Bácska egyik legtehetősebb gabonakereskedőjének fia volt. Zavarba ejtő lehet, ha itt is valamilyen diszpozicionális homológiát keresünk, hiszen e meglehetősen magas társadalmi pozíciójú *urak* – hasonlóan az FTC (feltehetően) „alulról jött” játékosaihoz – mérhetetlenül durván, és rendszer nélkül futballoztak.¹¹ A BTC volt az FTC tanítómestere, így a ferencvárosiak is hasonló stílusban játszottak, a támadásra összpontosítottak, meglehetősen rendszertelenül álltak fel, és nagyon sokat futottak. A támadójáték központi figurája, a szélsőcsatár nem kipasszolgatta vagy kicselezte a védőt, hanem hosszan elrúgta felette vagy mellette a labdát, majd lefutotta ellenfelét (ha annak pechje volt, jött a *rempli*¹²), és a kapu elé passzolt. Tudjuk azonban, minden csapat célja, hogy az ellenfél taktikájára egy megfelelő *ellentaktikával* válaszoljon. „Ha a szemben álló csapat jobb erőben van, mint mi, akkor pontos adogatások-

¹⁰ Vajon a különböző taktikák s az azokat preferáló csapatok mögött tudunk-e egyáltalán azonosítani különböző társadalmi csoportokat? Az FTC-t ferencvárosi kispolgárok és szakmunkások alapították, az MTK mögött pedig gazdag belvárosi zsidó polgárok álltak (Hadas 1999: 128). De tudjuk-e a labdarúgókról, hogy milyen társadalmi helyzetűek voltak? A futball terjedéséhez jelentősen hozzájárult a folyamatos játékosvándorlás, sokszor előfordult, hogy egy játékos (akár különböző néven) egy hétvégén két-három különböző csapat mérkőzésén szerepelt. De tudjuk azt is, hogy a játékosok sokszor véletlenszerűen kerültek egyes klubokhoz, a grundokról a csapatok intézői játéktudásuk alapján emeltek ki tehetségesnek vélt fiúkat. A játéktílus szempontjából az első években az is teljesen indifferens volt, hogy az egyes klubok élén kik álltak. Véleményem szerint a mecenatúra vagy menedzsment játéktílusra gyakorolt hatása (pl. edzők, játékosok szerződtetésével, egy bizonyos játéktílus preferálásával) csak akkor válik jelentőssé, amikor a klubokban már tervszerű csapatépítés folyik.

¹¹ A rejtély megoldása: még ma is (!), amikor a játékosok először lépnek nagypályára (amely egy „kezdő” számára beláthatatlan, bejátszhatatlan és befuthatatlan), látható, hogy mindannyian a labda körül tömörülnek, céljuk annak megszerzése, illetve elfutás és kapura törés, akaratlanul is a „rúgd és fuss!” jegyében játszanak. Ez teljesen független a labdarúgók szár-mazásától, kollektív diszpozíciótól.

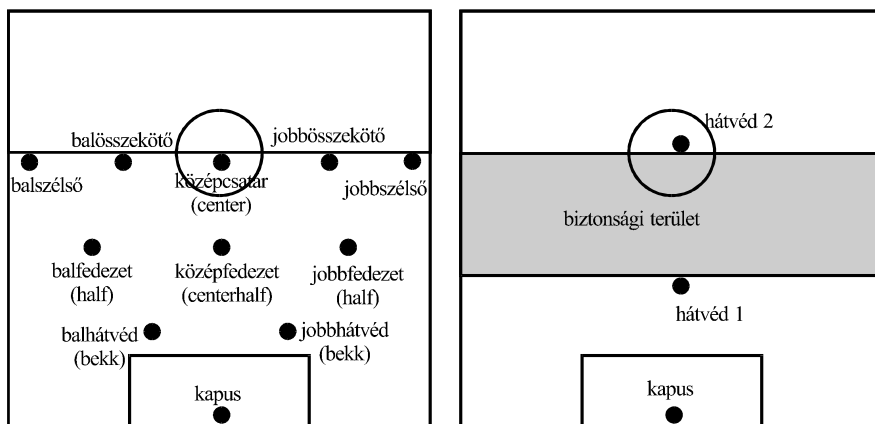
¹² „A csatárok minden támadásnál fussanak neki az ellenfél hátrédeknek, a futólagos, könnyű félretologatás (leichtes Rempeln) elegendő” – ajánlotta a *Sport-Világ* egyik korai cikke a támadóknak (1897. IV. 18.). A BTC-s Klebersberg Géza visszaemlékezése szerint (SH 1936. IV. 1.) a *rempli*: „Testtel-mellel bele ... a labdát elvinni, az embert lefektetni.” Klebersberg ezt a stílust korántsem tartja olyan visszatetszőnek és brutálisnak, mint a mai, vagy akár a hetven évvel ezelőtti olvasó, hiszen a magyar futball hőskorában „nem voltak primadonnák, nem volt business, akkor még férfiak voltak a férfiak...”.

kal sokáig kell tartanunk magunknál a labdát, lassítanunk kell a játékot” (Csanádi 1978: 45). Az MTK és még néhány klub labdarúgói épp azt tették, amit évtizedekkel korábban a skótok az angolokkal szemben, az erőteljes, rendkívül kemény játékosok elől igyekeztek „eldugni” a labdát. Ahogy a rövidpasszos játékot előnyben részesítő csapatok játékosai egyre biztosabban bántak a labdával, úgy nőtt annak esélye, hogy a rájuk rontó ellenfelüket kipasszolgassák. E stílus háttérében felesleges valamiféle polgári rafinéria magvait keresnünk. Akkor először is meg kellene magyaráznunk, hogy a keresztény-arisztokratikus – sokszor az antiszemitizmus határát súroló – Magyar Atlétikai Club játékosai miért játszottak szintén ilyen stílusban. Másrészt az is jól dokumentálható, hogy ezt a stílust az MTK-ban a lengyel és spanyol válogatott, illetve a Barcelona későbbi edzője, Pozsonyi Imre honosította meg. A gyenge testfelépítésű, hosszú passzokra képtelen Pozsonyi (Rejtő 1969: 20) „plántálta át a skót iskola elveit Magyarországra. ... Már gyerekkorában látta a prágai Slaviát, sőt angol, skót csapatokat Bécsben is, Prágában is. Ezek játékanak megfigyelése nyomán lett híres jelszava: »Gyerekek! A fű alatt passzolni, a fű alatt!«.” (Hoppe 1970: 39) Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy az MTK első nemzetközi mérkőzését 1903-ban a profi Southamptonnal vívta.¹³ Az angol csapat „nálunk addig ismeretlen lendülettel, villámgyors átadásokkal játszott, gyorsan kombinált, nem tartogatta senki a labdát, és szinte hibátlan összjátékkal tört előre újra meg újra. ... Ilyen hasznos, példamutató játékban addig sohasem volt még része az MTK-nak. ... Talán ennek az akkor oly fájdalmas vereségnek köszönheti az MTK azt is, hogy alig egy év múlva megnyerte a magyar labdarúgó-bajnokságot!” (Rejtő 1969: 21)

Amikor az MTK a skót stílust, a rövidpasszos játékot preferálta, nem pusztán a BTC-vel és az FTC-vel szemben határozta meg, építette ki játéktípusát, de egyben a modern futball pártjára is állt. Az kétségtelen, hogy az egyes játéktípusokban többféle stílusban is lehet játszani, viszont a játéktípusok többségének (például a gúlának vagy a WM-nek) van egy „ideális” taktikája. A gúla rendszernek megfelelő taktika pillére a második, 1866-os lesszabályon alapuló lestaktika, amely szerint a támadó csak akkor állt lesen, ha közte és a kapu között az ellenfélnek legfeljebb két játékos tartózkodott. E védelmi taktika lényegét a 2. ábra mutatja:

¹³ A tanulás fővonalát Magyarországon nem a külföldi játékosok importja, hanem a nemzetközi mérkőzések rendezése jelentette. A BTC 1897 és 1910 között 130 nemzetközi mérkőzésen szerepelt, ebből 90-szer Budapesten. Az FTC 1914-ig 123 nemzetközi mérkőzést játszott (82-t Budapesten). Az MTK ezalatt 109 nemzetközi mérkőzésen szerepelt, ebből 69-szer Budapesten (BTC 1885–1910 é. n.; Nagy 1974: 7–22; Vedres 1963: 205–216). Vendégként mindhárom csapat jórészt Bécsben, esetleg Prágában fordult meg.

2. ábra A gúlaalakzat és lestaktikája

Ha egy csapat támad – miként azt a második rajz mutatja –, egyik hátvédje biztonsági okokból hátul marad, a másik védő átmegy a félpályán, ezzel egy biztonsági terület jön létre. Ha az ellenfél csatára e területre lép és labdát kap, akkor lesen áll. Vagyis taktikai szempontból a védők területet védenek (hiszen tulajdonképpen két hátvéd vigyáz öt csatárra), a támadók feladata pedig az, hogy – elkerülendő lesre futásukat – *sok passzal és csellel* átjussanak a védelmi falon. Nincsenek hosszú átadások, nincsenek beívelések szélről: a támadás vonalban fut, a szélsőcsatár inkább az összekötőnek passzol, az pedig a centernek, aki nem fejel, és nem is „bombáz” kapura, csupán bepasszolja a hálóba a labdát. Adott tehát egy általánosan elterjedt *játékrendszer* (gúla), aminek megfelel egy *taktika* (sokpasszos játék), és annak kivitelezése speciális *technikai* képzettséget (labdabiztosság, improvizációs készség) feltételez. A skót (s az erre épülő közép-európai) stílus azonban nemcsak a gúlarendszernek felelt meg jobban, hanem a budapesti játékosoknak is. Ez a stílus kerüli az erőt (hátvéd és csatár ritkán ütközik), nem szükséges hosszú sprinteket futni, tehát a sikeres játék nem tételezi fel olyan készségek és erények birtoklását és *elsajátítását*, melyeket például egy angol kollégium kemény, aszkétikus világában lehet megszerezni. E rendszerben és e stílusban a játékos olyan erényekre (cselezés, rövidpasszos játék) támaszkodik, melyek maradéktalanul elsajátíthatók egy grondon, rongylabdával játszva.

A profi labdarúgás előzményei

Hadas Miklós cikkében a labdarúgó-taktikák és stílusok történeti változásainak elemzésén keresztül bemutatta azt a szerepet, melyet az FTC–MTK, illetve osztrák–magyar futball-derbiken megerősödött magyar futball az európai labdarúgásban betöltött. „Ahogy a magyar derbi a zsidók és németek közötti asszimilációs versenyfutás szimbolikus megnyilvánulásaként is fölfogható, az osztrák–magyar derbi – osztrák és magyar nézőpontból egyaránt – előbb a monarchiabeli dominanciáért, később a kontinens futballválogatottjai közötti elsőségért folytatott versengés szimbolikus kifejezője. ... Egy olyan versengésé, amely mögött – miképpen a skót–angol esetben – évszázados nemzeti sérelmek, ill. szorongások állnak” (Hadas 1999: 130). A játék (szimbolikus) tétje tehát túlmutat a mezőn, és akik e tétet felismerik, hajlandók is áldozni (investálni) azért, hogy a játszma sikere által mind szimbolikus, mind gazdasági értelemben a lehető legkedvezőbb pozícióba jussanak. Hadas releváns szociológiai és társadalomtörténeti magyarázatot nyújt tehát az egyébként nehezen megmagyarázható tényre, hogy olyan kis országok, mint Ausztria, Skócia vagy Magyarország miként tudtak európai futballhegemóniára szert tenni. Bár nem fogadom el a játéktípusok csoport-diszpozicionális meghatározottságát, Hadas állításaiból kiindulva úgy vélem, *közvetett* kapcsolatot mindenképpen felfedezhetünk az egyes csapatok által preferált játéktípusok és e klubok társadalmi beágyazottsága között. A századelőn a budapesti klubok jelentős részében tűntek fel angol és osztrák játékosok, az FTC azonban szinte túntetőleg csak magyar játékosokat szerepeltetett: a futballtaktika alakulását egyfajta „szerves magyar fejlődésnek” tekintették. Az MTK viszont az 1910-es évektől brit edzők és játékosok importja révén tudatosan igyekezett futballistáinak a legmodernebb európai játéktípust megtanítani. Úgy vélem, e két törekvés mögött kétféle „stratégia”, a „népies” német mellett egy „európai, polgári” zsidó asszimilációs elkötelezettség húzódik meg. Talán nem indokolatlan feltételezni, a zsidók itt is olyan közvetítő szerepet töltek be a nyugati (esetünkben brit) modernizációs minták helyi alkalmazása terén, mint például a „modern” művészeti irányzatok, vagy akár új politikai ideológiák támogatásában. Már csak azért is indokolt ezt feltételezni, mert ez a futballmodernizációs szerep a klubhoz kötődő identitás fontos része volt. Ezt támasztja alá Fodor Henrik, az MTK egyik irányítójának a klub negyedszázados fennállására írt könyvének egy gondolata, amivel a futball egykori bevezetését indokolja: „A klub reagálását minden új sportmozgalom iránt nem kell kiemelni, hiszen egész alakulása, 10 éves működése szakadatlan láncolata az újért való harcnak, a sport terepére tágításának” (Fodor 1914: 34).

Fodor érvelésében viszont – vélhetően önkéntelenül – összekeveredik a modernizáció ideológiája a haszonszerzés praktikumával: a BTC és az FTC „nagy sikerei, az ezekből származó anyagi jövedelem odajuttatják az MTK-t is, hogy feladja e sporttal szemben táplált konzervativizmusát” (Fodor 1914: 34, kiemelések tőlem – Sz. P.; a magyar profizmus előzményeiről: Szegedi 2003a). Az MTK bevétele 1897-ben 8.340 korona volt. Kezdetben elzárkóztak a futball bevezetésétől, így a klub tagjainak száma az 1896-os 300-ról 1901-re 62 főre, bevételük négy év alatt negyedére, 2.679 pengőre esett vissza. A klubot az eljelentéktelenedés fenyegette, ezért mégis

felállították a futballszakosztályt: a klub bevétele 1903-ban meghaladta a 6.000, 1904-ben a 10.000 koronát (Fodor 1914: 43). A magyar játékosokat már a 20. század első évtizedének végén titkos juttatásokban részesítették (Hegyi 2003), és a nemzetközi mérkőzések is jövedelmezőek voltak, 1904-ben például az MTK bevételeinek közel tíz százalékát egyetlen mérkőzés, az angol Corinthians vendégszereplése tette ki (Fodor 1914: 40). Még szembetűnőbb e kettős, modernizációs és gazdasági szerep, amikor az 1910-es évekre az FTC és MTK, illetve az osztrák és magyar válogatott rivalizálása már tízezreket vonz ki a pályákra. Az 1910-es évek elején először az FTC, majd az MTK is 20.000 fő feletti befogadóképességű – részvénytársaságok által irányított – pályát épített (a budapesti pályákról: Zeidler 2000). Nagy befogadóképességű pálya, sok néző, magas bevétel – rövidesen kitört a – korabeli elnevezéssel élve – „pályaharc”. A *Sportírlap* 1912-ben arról írt, hogy „mióta elkezdődött a versengés az FTC és az MTK pálya között, mintha másodrangú szerepe volna, egészen háttérbe szorult volna a sport” (*SH* 1912. V. 6.). Fél évvel később a lap már a két pálya (tehát nem két csapat!) közötti *háborúról* írt vezércikket. „Lehetetlenség meg nem látni, hogy a sport kezd alárendelt szerepet játszani a pályák forgalmának növelése mellett” – tette hozzá a *Sportírlap* (1912. X. 7.).

Az FTC ekkor szerződtetett először brit szakembert. Jellemző módon az angol Gannon erőnléti (!) edző volt, aki például azt tanácsolta egyik játékosának, hogy „ne úgy edztek, mint a többiek, akik egymásnak passzolnak, kapura lövöldöznek, hanem gyors futásomat fejlesszem tovább” (Major–Nagy–Várszegi 1974: 33). Az 1910-es évek elején viszont az MTK már tudatosan készült átvenni a hegemóniát. Trénernek szerződtették John Tait Robertsont, a londoni Chelsea egykor sokszoros skót válogatott játékosát, akitől Edward Shires szerint „két év alatt (1911–1913 – Sz. P.) többet tanultak a magyarok, mint amennyit mástól tíz év alatt tanultak volna” (*NS* 1933. III. 15.). Szintén ekkor került a csapathoz az angol Joseph Lane, aki 1911 és 1913 között 29 bajnoki mérkőzésen 23-szor talált az ellenfél hálójába (Lane játéktudását jelzi, hogy 1913 nyarán az angol bajnok Sunderland játékosa lett, és az angol kupa döntőjében is pályára lépett). 1913-ban az angol Holmes lett az MTK edzője, hat év után ismét bajnoki címet ünnepelhettek, és először fordult elő, hogy a bajnokságban mindkét szer legyőzték az FTC-t. 1915-től már az a Jimmy Hogan a klub trénera, aki világhírűvé tette az MTK-t, és aki Európa minden részén feltűnt, ahol jó futballt akartak csinálni.¹⁴ Hat évig edzette a kék-fehéreket, jórészt neki köszönhetően alakult ki a közép-európai stílus, melyet rövidesen minden magyar csapat átvett, és melynek elemei még ma is

¹⁴ Csupán néhány állomás Hogan életéből: osztrák olimpiai válogatott, kétszer volt az MTK edzője, közben a húszas évek elején a svájci Young Boysnál is dolgozott, 1926-tól 1929-ig a Közép-Német Labdarúgó Szövetség trénera, 1929–1932 között a Dresdner FC-t, 1932-től a Racing Paris-t edzette. 1935-től előbb a másodosztályú angol Fulham, majd az osztrák válogatott egyik edzőjeként vidéki gócpontokon dolgozott. Természetesen nem Hogan volt az egyetlen angol edző, aki Közép-Európa több országában megfordult. Például Fred Burgess az MTK mellett edzette az olasz Speziát, Padovát és a Milant is, a szintén angol Robert Crompton a prágai német DFC után a lengyel Polonia Warszawát ternírozta.

könnyen azonosíthatók a magyar futballban.¹⁵ 1914-től 1925-ig az MTK minden hivatalos bajnokságot megnyert, és bebizonyították, hogy a futballt gazdasági alapokra helyezve lehet a leghatékonyabban játszani.¹⁶

A még csak csírájában kialakuló futballgazdaság fontos előfeltétele, de egyben következménye is volt, hogy radikálisan átalakult a futballszféra (mint mező) struktúrája. A századfordulón a klubok élén (többnyire keresztény) „úriemberek”, jómódú polgárok álltak, vagyis a sport irányítói a testedzés jelentőségét egyrészt a szórakozásban, másrészt saját, illetve sportolóik energiáinak levezetésében látták. Ekkor tehát a labdarúgók a többi sportolóhoz hasonlóan egzisztenciálisan nem profitáltak, de nem is fügtek sporttevékenységüktől. Az 1910-es évek közepe már a labdarúgásból hasznot húzó „futballprimadonnák” kora, és a klubok vezetésében is egyre nagyobb hatalomra tettek szert azok, akiknek szeme előtt nem pusztán a testedzés „nemes” céljának előmozdítása lebegett. A szerepek radikálisan megváltoztak. Kirívó példa erre, hogy az 1910-es évek közepén a futballsport élén – mint a Magyar Labdarúgók Szövetsége (MLSZ) elnöke – Pallavicini György ögróf állt, tiz év múlva a zsidó származású MTK-vezető (civilben tőzsdebizományos), Fodor Henrik lett a kettévált szövetség profi táborának vezetője.¹⁷ A profi szövetségben, a profi klubok intézői között jóformán csak zsidó származású vezetőkkel találkozunk, akik gazdasági alapon, és nem valamiféle ideológia mentén szervezték a futballéletet. De a labdarúgók is kicserélődtek. A *Magyar Zsidó Lexikonban* (Ujvári 1929: 300) található, legalább ötszörös válogatott zsidó származású játékosok jegyzékéből látható: míg a század első és második évtizedében vélhetően alaposan felülreprezentált volt a zsidóság ebben a sportágban, addig az 1920-as évek elejére-közepére szinte eltűntek a futballpályákról. Bár pontos adataink nincsenek, joggal tételezhetjük fel, a polgári egzisztenciákat felváltották a *labdarúgás munkásai*, akik oda mentek futballozni, ahol *munkájukat* megfizették. 1920 után a külföldi *keresletet* a megnövekedett érdeklődés által generált profizmus jelentette, melynek okai között éppúgy megtalálhatjuk a nagyvárosi életmód átalakulását, mint a futballnak politikai-szimbolizációs szerepet szánó olasz fasizmus sportpolitikáját. A *kinálati* oldalon pedig a háború, a forradalmak, a megszállás, majd Trianon következtében nyomorgó, hazájukat elhagyó magyar futballistákat találjuk, akik a korszak modern futballjának legkiválóbb ismerői voltak.

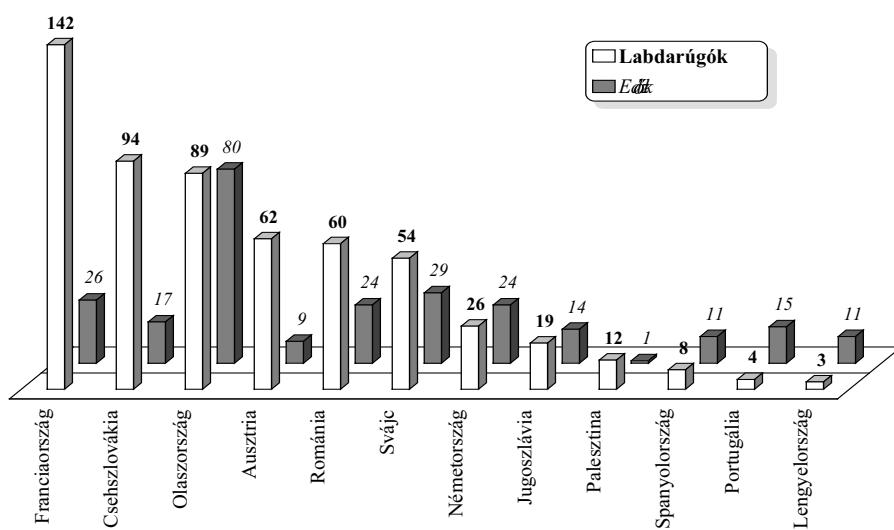
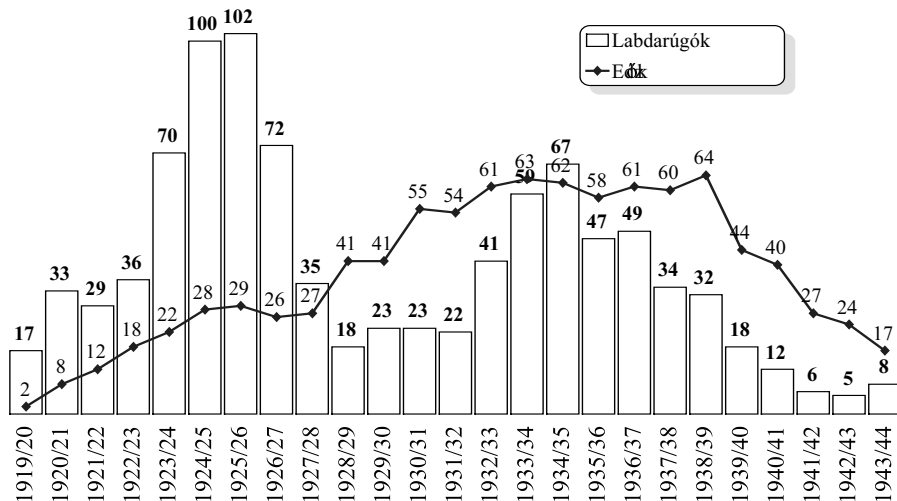
¹⁵ Amikor manapság, a felgyorsult futball korában a magyar játékosok még mindig rövid oldalpasszokkal, és nem hosszan előrevágott labdákkal operálnak, amikor szívesebben cseleznek, mint futnak, amikor nem lőnek messziről, hanem a kapu előtt is továbbadják a labdát, amikor nagyon lassan szövik akcióikat, amikor képtelenek felvenni külföldi ellenfeleik tempóját – akkor joggal állíthatjuk: a ma már (többnyire) elavult játékelemek tartós diszpozícióvá alakultak, és a magyar pályákon még ma is Hogan mester kései tanítványait látjuk.

¹⁶ Nemcsak brit edzőket hozattak, hanem a grundok gyerekei helyett, illetve mellett a leg jobb magyar játékosokat tudták magukhoz csábítani: 1911 – Konrád I. Jenő (BAK), 1914 – Schaffer Alfréd (BAK), 1916 – Schlosser Imre (FTC), 1917 – Orth György (Vasas), Braun József (VAC), Feldmann Gyula (FTC), Kropacsek Ferenc (RTK), 1920 – Guttmann Béla (Törekvés).

¹⁷ A profik és amatőrök állandó harcában csak ritkán – extrém esetekben – hirdetnek győztest. 1926-ban az MLSZ-ben kettévált a két tábor. Jelképes, hogy az MLSZ élén magas társadalmi pozíciójú elnökök, többnyire országgyűlési képviselők (Friedrich István, Dréhr Imre, Usetty Béla) álltak, a futballsport lényeges kérdéseiben viszont a profik vezérei döntöttek.

3. ábra

Külföldön szereplő magyar labdarúgók és edzők száma 1944-ig évenként (1. grafikon), és országonként (2. grafikon)

Magyarok a „szomszédban” (1919–1926)

1919-ben az FTC és az MTK Németországban, illetve Ausztriában túrázott. Új fejezet nyílt a futballexpanzió történetében: korábban jórészt külföldiek jöttek Magyarországra, és bár mindkét budapesti egyesület szerepelt már külföldön, hosszabb túrára most mentek először. Megfordult a korábbi tendencia, a két háború között magya-

rok járták Európát. Pontos statisztikák nem állnak rendelkezésre, becslésem szerint magyar csapatok a két háború között mintegy 2.500–3.000 nemzetközi mérkőzést játszottak, ennek legalább kilencven százalékát külföldön.¹⁸

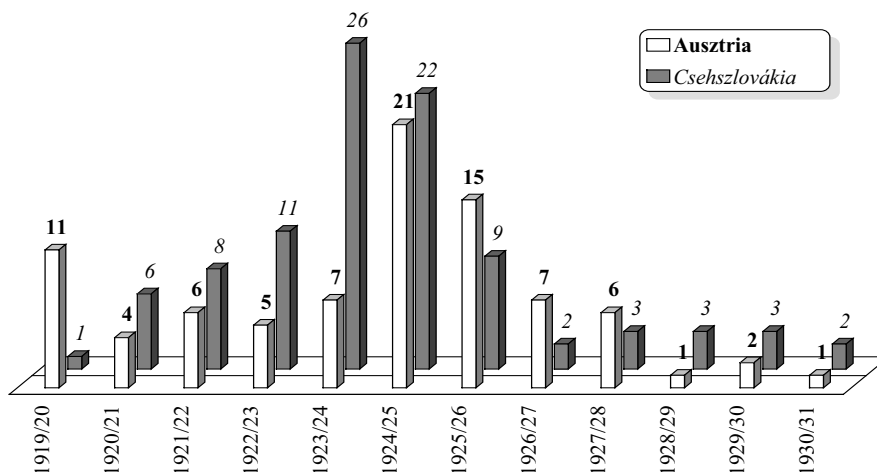
Az MTK 1919-es német túráján nagy különbségű győzelmeket aratva mutatta meg, hogy a budapesti csapat Európa egyik vezető klubja lett. A zavaros magyar politikai helyzet viszont számos labdarúgót elriasztott a hazatéréstől. A legkülönbözőbb okokat találhatjuk az egyes labdarúgók távozásra mögött. Egyrészt a zsidó játékosokat a „fehér” Budapest riaszthatta el az országból, de akadt, akit a Tanácsköztársaságban betöltött szerepe kényszerített távozásra. Így például (az egyébként keresztény) Schaffer Alfrédot, aki Bokányi népbiztos egyik közvetlen munkatársaként, 1919 nyarán egy magyar–osztrák mérkőzés előtt készült fényképen puskával a kezében látható... Másrészt – egy korabeli lap szavaival élve – „külföldön felismerték a magyar futballista értékét” (*SH* 1920. III. 1.), vagyis elsősorban nem a vörös, majd fehér Budapest *taszította*, hanem a bécsi „Lebensmittelzuschlag” *vonzotta* a budapesti labdarúgókat. Az osztrák főváros elvben amatőr egyesületei ugyanis „élelmezési pótlék” címén fizették játékosaikat.

Bécsben a Rapid Wien az angol „erőfutballt” preferálta, a lila-fehérben pályára lépő, bécsi asszimilált zsidó polgárok által különösen kedvelt Amateure-ben (ma Austria Wien) több magyar, egykori MTK-játékos játszott a Jimmy Hogantól tanult stílusban. Hugo Meisl, az osztrák labdarúgás kimagasló egyénisége évekkal később elismerte: „A két Konrád valóságos oázis. Színamatőrök és abszolút korrekt urak, a szó legigazibb értelmében. Én tudom a legjobban, hogy mennyi köszönettel és hálával tartozunk nekik, hiszen talán elsősorban nekik köszönhető a bécsi futballiskola mai magas nívója” (*SH* 1924. VII. 22.). A legtöbb magyar (-zsidó) labdarúgót a Hakoah Wien („erő”) foglalkoztatta. A cionista csapat 1925-ben úgy nyerte meg az első osztrák profi bajnokságot, hogy játékosainak mintegy fele magyar volt.¹⁹

¹⁸ Egy évben általában három alkalommal szerveztek magyar klubok külföldi utat, a tavaszi és nyári jelentősége szinte eltörpült a téli túra mellett. Nyáron Skandináviát vették célba a magyarok, télen Ausztriát és Németországot, később Olaszországot, Franciaországot, Spanyolországot, ritkán Portugáliát és Görögországot. 1923/24 telén például 140 nemzetközi mérkőzésen szerepeltek magyar csapatok, ebből 26 alkalommal olasz, 24-szer spanyol, 19-szer osztrák volt az ellenfél (*NS* 1924. I. 10.), az 1930-as években Olaszország mellett már Franciaország volt a legfontosabb úti cél.

¹⁹ Látványos, hogy az első osztrák profi bajnokságot egy cionista csapat nyerte, de nagy hiba lenne ebből messzemenő szociológiai következtetéseket levonni. A két háború között a *legjobb* osztrák játékosok között tudomásom szerint éppúgy nem voltak felülreprezentáltak a zsidók, mint Magyarországon, ráadásul a bécsi klubok versengése jórészt két csapatra, az Amateure-re és a Rapidra korlátozódott. A Hakoah ugyanis csak epizódszerepet töltött be az osztrák futballban: 1921 és 1937 között szerepelt az élvonalban, egy első és egy második hely mellett néhányszor a középszintben, de inkább a tabella végén szerepeltek, 1930-ban egy évre ki is estek az első osztályból. Nagyjából hasonló szerepet játszottak az osztrák futballban, mint Magyarországon a III. ker., vagy a Nemzeti. A dolgozatban többször hivatkozott nemzeti bajnokságok végeredményei a www.rsssf.com honlapon találhatóak.

4. ábra Magyar labdarúgók Ausztriában és Csehszlovákiában

Ahogy nőtt 1919-ben az Ausztriában, illetve a szomszédos országokban szereplő magyar labdarúgók száma, úgy vetődött fel egyre gyakrabban a magyar szövetség vezetőiben a kérdés: hogyan lehet ezt az egyre duzzadó futballista-áradatot megállítani? Az országon belüli átigazolásokat (különböző megszorítások alkalmazásával) a helyi szövetségek szabályozták, a nemzetközi szabályok viszont előírták, hogy a külföldre tartó játékos nem tarthatja vissza a honos szövetség. A szerencsésebb helyzetű országok klubjai tehát tömegesen csábíthatták magukhoz a szegényebb sorsú labdarúgókat. Az MLSZ már 1919 őszén kérte, hogy az osztrák szövetség is vezesse be a Magyarországon 1912-ben életbe lépett Lex Owen-t.²⁰ Az osztrákok ezt elutasították, mire az MLSZ-ben a külföldre vándorolt labdarúgók játékjogának felfüggesztését, illetve az osztrákok bojkottálását tervezték, „semhogy tovább is eltűnjék azt az alantas jellegű, megalázó kapcsolatot, amely ma Budapest és Bécs között fennáll” (*SH* 1919. X. 10.). Az osztrákok végül megszorításokkal elfogadták a Lex Owen-t, vélhetően az osztrák–magyar mérkőzések extra bevételeinek kiesésével fenyegető bojkottveszély miatt.²¹ Ez volt az első játékoskartell megállapodás, amihez hasonló szerződések több ország között is kötöttek a következő években (mind-

²⁰ 1912-ben az MTK több külföldi játékosot szerződtetett, utoljára az angol Robert Owent. Az MLSZ ekkor hozta a Lex Owen-t, amely szerint külföldi játékos csak egy évi magyarországi tartózkodás után lehet leigazolni (mivel az MTK jogosulatlan előnyre tett szert, hiszen ha magyar játékos igazoltak volna, annak egy 1908-as szabály szerint már fél évvel korábban jeleznie kellett volna átlépési szándékát). A Lex Owen-t 1924-ben törölték el, hogy a magyar labdarúgók hazatérését megkönnyítsék (a szabály addig rájuk is vonatkozott). A külföldről visszatérő játékos 1924-től azonnal játszhatott anyaegyesületében, más egyesületben csak egy év után.

²¹ Az 1920-tól engedéllyel érkező magyar játékosok 14 nap elteltével barátságos, 28 nap múlva bajnoki mérkőzést játszhattak, feltéve, hogy ugyanabban a magyar bajnokságban nem szerepeltek. Az engedély nélkül kivándorolt játékosnak viszont fél évet kellett várakoznia.

egyikben azt szabályozták, hogy a honos szövetség engedélyével, illetve annak hiányában a kivándorolt játékos mikor léphet először pályára új együttesében). A magyar játékosok irányába olyan szívóhatás jelentkezett a húszas évek első felében – a kontinens legjobb játékosai játszottak az egyik legszegényebb országban –, hogy ekkor az MLSZ egyik legfontosabb feladata a vándorlás megakadályozása és a kartellek megkötése volt.

Az osztrákok azonban 1924-től professzionista bajnokságot rendeztek, s hogy minél egyszerűbben tudjanak játékosokat Magyarországról is szerződtetni, a kartellt egyoldalúan felmondták (profli csapat egyébként is lelépési díj fizetése nélkül szerződtethetett amatőr játékos, hiszen egy amatőr egyesület nem fogadhatott el játékosáért pénzt). A csehek ezért (játékosaik védelmében) szakították félbe a bajnokságot, és vezették be 1925 elején a profizmust, és – többek között – ezért is alakult meg Magyarországon 1926-ban a professzionista szövetség. Mint azt a 4. ábra is mutatja, egy év alatt megháromszorozódott az Ausztriában szereplő magyar játékosok száma, akik jelentős szerepet játszottak a bajnokságban (1. táblázat).

1. táblázat

Az 1924/25-ös és 1925/26-os osztrák élvonal végeredménye és magyar résztvevői

1924/25 (13 magyar, ebből 5 bajnok)		1925/26 (10 magyar, ebből 3 bajnok)	
1. Hakoah	Eisenhoffer, Fábián, Guttman, Nemes, Schwarz	1. Amateure	Hajós, Konrád I., Konrád II.
2. Amateure	Schaffer	2. First Vienna	Bulla, Lhottka
3. First Vienna	Konrád I., Konrád II., Maszlonka II., Müller	3. Simmeringer	–
4. Rapid	–	4. Admira	Palkó Fáy
5. Wiener AC	Zvolenszky I., Hajdú, Tóth	5. Rapid	–
6. Admira	–	6. Slovan	–
7. Wacker	–	7. Hakoah	Guttman, Schwarz
8. Simmeringer	–	8. Wiener SC	–
9. Wiener SC	–	9. Wacker	Siklóssy
10. Slovan	–	10. Wiener AC	Schlosser
11. Rudolfshügel	–	11. FAC	–
		12. Rudolfshügel	–
		13. Hertha	–

Az első világháború után Anglia a veszteseket sújtó sportbojkottot hirdetett meg, amit kezdetben szövetségei is támogattak (ezért nem vettek részt magyarok az 1920-as olimpián, és ezért játszottak a háború után magyar csapatok csak osztrák, német és svájci ellenfelekkel). A bojkottot 1920 végén az olaszok törték meg, amikor játékgengedélyt adtak a bécsi Amateure-nek, 1921 tavaszán pedig a cseh labdarúgó-szövetség is engedélyezte egyesületeinek, hogy szabadon játszhassanak német, osztrák és magyar klubokkal, a magyar és cseh szövetség 1923-ban kartellt is kötött. Ettől kezdve magyar csapatok rendszeresen szerepeltek a Felvidéken, majd cseh te-

rületen is. Játékosokat is szerződtettek, Csehországban három egyesület „specializálódott” magyarokra: a prágai (német) DFC, a Makkabi Brno, és a Hakoah Olomouc. Ha egy játékos bevált – többnyire ez történt –, akkor visszatért Budapestre, hogy néhány korábbi társát meggyőzze, érdemes lenne vele tartania. A felvidéki kluboknak például Bobor György, a háború után a felvidéki Galgócra (Hlohovec), majd Prágába távozó egykori MÁV-játékos toborzott futballistákat. Egyik játékos társával kétháromhetente jöttek Budapestre, a Kálvária téri Kossuth kávéházban várták a kívándorolni kész labdarúgókat. A fő „szipkázók” kezdetben cseh-német csapatok voltak – Teplitz, Aussig, Karlsbad, Brünn, DFC Prag –, akik „játékoscsábító ügynököket” küldtek Bécsbe, Drezdába és Lipcsébe. Az osztrákok és németek azonban a játékosvándorlást szabályozó kartellt kötötték a cseh-német szövetséggel, amivel megakadályozták játékosaik elszívását, s így a csehországi klubok látókörébe a budapesti labdarúgók kerültek. magyarok – a németekkel és osztrákokkal ellentétben – nem tudták játékosikat visszatartani, ugyanakkor a vándorlás iránya is folyamatosan átvándorlott a morva városok zsidó klubjai felé, de e csapatok – s ez elmondható a szintén sok budapesti játékost elszívó erdélyi zsidó klubokról is – jórészt gyengébb képességű játékosokat szerződtettek kisebb játékerőjű, zsidó háttérű fővárosi egyletektől (Terézvárosi TC, Ékszerész, VAC).

A többiekkel ellentétben a Makkabi Brno már válogatott magyar játékosokat szerződtetett. A morva klub mindmáig a legtöbb magyar állampolgárt foglalkoztató külföldi sportegyesület, néhány év alatt több mint harminc magyar futballistát igazoltak (a klubról részletesen: Szegedi 2003b). A Makkabi Brno is azon egyesületek sorába tartozott, melyek 1919-ben cionista néven alakultak, azonban a következő évek futballkonjunktúrája elhomályosította a klub ideológiai színezetét.²² Mivel Csehszlovákiában külön szövetsége és bajnoksága volt a „csehszlovákoknak”, németeknek, magyaroknak, zsidóknak és lengyeleknek, egy zsidó csapat csak egy másik zsidó csapattal játszhatott bajnoki mérkőzést, ahol cionista jelentéstartalmak nem manifesztálódhattak. Anyagi hasznot azonban több forrásból is remélhettek. Tudjuk, hogy a régió csapatainál, a klubhelyiségekben, kávéházakban rendszeresen, nagy összegekben fogadtak mérkőzésekre (titokban, hisz a Nemzetközi Labdarúgó Szövetség, a FIFA szabályai a „futball-totalizatórt” szigorúan tiltották). Bevételek remélhettek a mérkőzések rendezéséből, s ennek céljára a klub 1922-ben vásárolt területet

²² Emiatt a klubot állandóan támadta a szélsőjobboldali *Magyarság*. Egy jellemző cikkrészlet a lapból (1924. V. 21.):

„Maga az egyesület is a cionista világjelvény jegyében született meg, mert egynéhány fanatikus orthodox–cionista (sic!) fejébe vette, hogy az idegenek verejtékéből gyümölcsötvetett budapesti és bécsi siber-sikerek után, a faji propagandára mindennél alkalmasabb sport terén lobogtassa meg a cionista jelvényt. Ehhez természetesen sportsikerek, győzelmek kellettek, amelyek a »faji erőt« hirdették volna. Minderre azonban a magukfajtajú cseh-morva zsidók alkalmatlanok lettek volna, gyengemellű, rosszlábú, vézna, nagyorrú (sic!), girhes alakok, akiket egy beléjük lőtt labda menten harcképtelenné tett volna, és ezért Budapestre küldték jólfizetett ügynökeiket, hogy innen csábítsák el Brünnbe a csapatravalót, zsidót, keresztényt egyaránt. Jólfizetett, munka nélküli állásokkal, ruha, lakás, és teljes ellátással szervezték meg ezt a fehér rabszolgatartást, amely legjobb játékosaitól fosztott meg sok budapesti egyesületet. ... A kibérelt keresztény öserővel kendőzgették tehát saját faji hiúságukat, bár közben nemegyszer mesébe illő ígéretekkel akarták rábírní a négy játékost, hogy tagadják meg a hitüket és esküdjenek fel az ő zászlajukra.”

Pisárkyn (a „cseh Riviérán”, a későbbi Vörös Csillag – Rudá hvězda – területen). A legnagyobb haszonnal azonban a külföldi túrák kecsegtettek, a Makkabi Brno rövid idő alatt Európa több nagyvárosában is feltűnt. 1923 tavaszán Spanyolországban kétszer vereséget szenvedtek a Barcelonától, a Real Madridot azonban 3:1-re legyőzték. Feldmann Gyula játékos-edző elmondta, hogy a spanyol újságírók „a Makkabea stílusában csak a legjobb angol proficsapatokat látták játszani”.²³ Novemberben Bécsben győzték le a Viennát és a Rapid Wient, a magyar sportsajtó ekkor már teljes identitásavarral írt a több magyar keresztény játékost is foglalkoztató Makkabi Brünnről: a magyar játékosok „a Makkabi lobogója alatt szereznek hírt és dicsőséget – a magyar sportnak. Mert akárhol is játszik a Makkabi, mindenütt tudják, hogy magyar játékosok a cseh-német (sic!) csapat tagjai” (SH 1923. XI. 15.).

1924 elején olasz túrójukon is sikert sikerre halmoztak, Torinóban például az állomáson katonazenekar fogadta őket, majd a csak magyar játékosokból álló csapat legyőzte a Juventus-t. 1924 tavaszán a Makkabi ismét jelezte, hogy az európai élmezőnyhöz tartozik: Bolognában 1:1-et játszott az olasz válogatottal (a mérkőzésről beszámoló párizsi *L'auto* egyébként Makkabi Budapestnek nevezte a csapatot). 1924 viszont a közép-európai labdarúgásban a rendcsinálás éve volt. Tavasszal a cseh labdarúgó-szövetség a zsidó szövetségnek megtiltotta, hogy a felügyelete alá tartozó csapatokban keresztényeket foglalkoztassanak. A Makkabi Brno előtt két lehetőség volt: vagy megszünteti a zionista jellegét, vagy nem zsidó játékosait 1924. június 1-ig kizárja a klubból. A zsidó játékosok azonban kijelentették, ha a keresztényeket elküldik, ők is mennek. A klub vezetése úgy döntött, hogy feloszlatja futbalcsapatát, de a választmány egy része Blue Star néven újraszervezte a csapatot, amit a pozsonyi székhelyű magyar szövetség vett fel. Tehát egy csehországi, először héber, majd angol nevű, zsidó kötődésű, budapesti zsidó és keresztény játékosokkal felálló klub egy szlovák területen működő magyar labdarúgó-szövetség tagja lett... Újabb magyar játékosokat szerződtettek, azonban a prágai (központi) labdarúgó-szövetség jogosulatlan játékosok szerepeltetése miatt 1924 végén felfüggesztette a Blue Star játékjogát. 1925 áprilisában a klub beolvadt a Brünnner SK-ba, az új egyesület csak magyar játékosokból álló csapata Bécsben győzte le a Wiener SC-t. Azonban a cseh labdarúgó-szövetség csak úgy engedélyezte a fúziót, ha az új egyesület mindkettő régi adósságát átveszi. Ezt a Brünnner SK nem tudta vállalni, így a cseh-magyar csapat BSK–Blue Star néven befejezte rövid, de annál sikeresebb pályafutását.²⁴

²³ A Real Madridot legyőző csapatban tíz magyar játékos szerepelt. Zárójelben a játékosok utolsó magyar klubja és válogatottbeli szerepléseik száma: Zsigmond (szegedi KEAC) – Feldmann (MTK, 10); Fischer (VAC, 9) – Tomson (?); Reiner (Vasas, 1), Weisz (VAC) – Rázsó (Ékszerész, 5); Schwartz (FTC, 2); Obitz (FTC, 15), Nikolsburger (FTC, 1); Czeisler (VAC). (SH 1923. V. 22.).

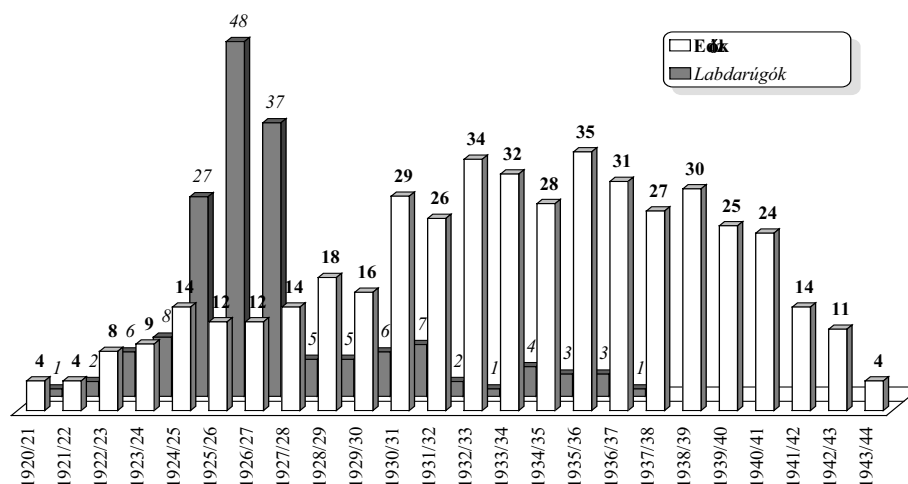
²⁴ A Makkabi természetesen már 1924 nyarától – a Blue Star megalakulását követően – „külföldön úton” járt, 1939-ben betiltották, majd 1945-ös újjáalakulása után 1950-ben ismét erre a sorsra jutott. Legutóbb 1990-ben szervezték meg az egyesületet.

Olaszország „megszállása” (1924–1928)

A *Sport hírlap* 1920 végén (XI. 4.) a ma már világhírű Inter Milan egyik bajnoki mérkőzéséről számolt be: „Maga a játék az olaszok nagyon kezdetleges technikai készségét árulta el. Bizony még sokat kell tanulniok, hogy a nyomunkba jöhessenek.” Valóban, az olasz labdarúgás – bár már 1898-ban bajnokságot rendeztek – évtizedekig igen alacsony színvonalú volt. Válogatottjuk csupán 1910-ben játszott első mérkőzését, s még az 1920-as évek elején is csupán a gyengébb ellenfelekkel szemben tudott számottevő eredményeket elérni. Az Európa élvonalába tartozó közép-európai országok ellen ugyan néhány alkalommal döntetlenre végeztek (többnyire hazai pályán), idegenbeli mérkőzéseiken azonban súlyos vereségeket szenvedtek. 1926 januárjában már 3:1-re győzték le a kontinens egyik legjobb csapatát, a csehszlovák válogatottat. A *La Gazetta dello Sport* optimista cikke nem túlzott, az olasz futball néhány év alatt leküzdötte hátrányát: „Az olasz csapat győzelmét olyan stílusban vívta ki, hogy a győztes csapat klasszisa többé vitás nem lehet, még akkor sem, ha a világ legjobbjaival hasonlítják is össze. Az olasz futball hosszú és szisztematikus munkával lépcsőről-lépésre küszöbölve ki a mutatkozó hiányokat és hibákat, tökéletesítve a meglévő erényeket, küzdötte ki magának ezt a díszhelyet.” (*SH* 1926. I. 21.).

Az olasz futball felvirágoztatásában döntő szerepe volt a közép-európai labdarúgóknak és edzőknek. 1921 elején már nem csak Ausztria vonzotta a magyarokat: „Itália felé mutat újabban a magyar futball iránytűje ... mert a milánói és a velencei pályákról a jóvalutájú líra csábítja a csapatokat.” (*SH* 1921. I. 20.) 1921 elején az első olasz légiós, Ging József levelében arról számolt be, hogy „szíves-örömet látják Olaszországban a magyar futballistát s várnak is belőle tavaszra egy-két csapatra való” (*SH* 1921. I. 24.). 1920-tól folyamatosan indultak Olaszországba magyar csapatok, és ahogy a sok külföldi csapatnál megfordult Feldmann Gyula később fogalmazott: „ha egy jobb magyar csapat túrára megy, minden alkalommal egy-két játékost elveszít” (*SH* 1924. VII. 28.). Olaszországban mégsem maradtak magyar játékosok, számukra nem igazán jelenthetett perspektívát az olasz futball. A mérkőzéseken valószínűleg tombolt az erőszak (Szegedi 2002: 193), azt pedig vélhetően nem sokan gondolták, hogy az ország kezdetleges, alacsony nivójú, szétaprózott bajnokságra épülő, lobbik vezette labdarúgásából pár év alatt Európa egyik vezető futballnagyhatalma lesz. A háború után – mint nálunk az 1910-es évek elején az MTK – itt a Genoa „lépett” először, a legjobb játékosokat szerződtette, trénernek pedig az angol Garbuttot nyerte meg. A Spezia edzőjének esete pedig akár szimbolikus is lehet. A háború után közvetlenül az MTK még megtehetette, hogy Fred Burgesst szerződtesse trénernek a Manchester Cityből, hisz nagyobb fizetést ajánlott az edzőnek, mint az angolok (!). 1922 nyarán viszont Burgesst a többet fizető Spezia „szipkázta el” a magyar klubtól. Az 5. ábra plasztikusan mutatja, az olaszok – másokhoz hasonlóan – külföldi játékosok leigazololásában látták a megoldást.

5. ábra
Magyar labdarúgók és edzők Olaszországban

A közép-európai országok „régiságú” sportvezetőinek sokáig gondot okozott, hogyan lépjenek fel az álamatőrök ellen, és védjék meg az amatőr eszmeiséget. Kezdetben az olasz szövetség is időnként „szétütött a kis olasz profik között”. A szövetség élén ekkor még a tradicionálisan amatőr Pro Vercelli elnöke, Luigi Bozino állt. Amikor a „nagy” Milan elvitte – Bozino szerint szabálytalanul – az egyik legjobb Vercelli-játékost, tiltakozásul távozott a szövetség elnöki székéből. Ezzel Olaszországban is lezajlott az a folyamat, ami Közép-Európában mindenhol: a profik (ekkor még álamatőrök) átvették a szövetségi hatalmat. Ezután az olaszok nem foglalkoztak túl sokat a formaságokkal, bár hivatalosan nem vezették be a professzionista labdarúgást, a játékosok és az egyesületek teljes szerződési szabadságot élveztek, és kétféle játékost – *dilettanti*, *non dilettanti* – különböztettek meg. Az 1924/25-ös bajnokságban jelentősen megnőtt az Olaszországban játszó magyar labdarúgók száma. Bár források nem állnak rendelkezésemre, vélhetően ekkor engedélyezték a játékosok premizálását. 1924 őszén a magyar szurkolók szétszedett élvonalbeli együtteseket láthattak kifutni a hazai pályákra. Viszont megtudhatták, hogy Olaszországban „a csapatok erőkülönbségét kiegyenlítették az olasz színekben szereplő magyar, osztrák és cseh játékosok”, és hogy „a magyar játékosok szereplése a mérkőzések fő vonzóereje”, ahol a pályák „vasárnaponként hangosak a magyar szótól és a magyar nevetől” (*SH* 1924. X. 18., XI. 15.). 1925 nyarán már mind Ausztriában, mind Csehországban profi bajnokságért játszottak a csapatok (ami a leghatásosabb védelem volt a külföldi vándorlás ellen). Ezzel a magyar klubok teljesen kiszolgáltatottá váltak, a honi futball hívei úgy érezhették, kedvenc sportáguk léte kerül veszélybe: „Alig lesz egyesület, amelyet nem ér majd veszteség. Még a vidéket sem fogja megkímélni. Az egész ország tele van az olasz egyesületek által felbérelt ügynökökkel,

akik nagy provízió fejében vásárolják össze a magyar játékosokat” (SH 1925. VIII. 20.). Az olasz klubok magyar trénereket és játékosokat bíztak meg jutalom ellenében, hogy budapesti játékosokat vegyenek rá a távozásra. „Az olasz-magyar játékosbörze délutánonként a Westend kávéházban tartja hivatalos óráit. Itt gyülekeznek a »szabadságon« lévő cicerónék és itt jelennek meg az eltávozni kívánó játékosok, akik a »találkozás« után csendesebb és kevésbé látogatott helyekre mennek az anyagi kérdések megbeszélésére” (NS 1925. VIII. 8.). A magyar futball történetének egyik legnagyobb válságát élte át, becslésem szerint két év alatt (1923 és 1925 ősze között) az első osztályú magyar játékosok legalább fele (!) hagyta el az országot, így szinte az életben maradást jelentette, amikor 1925 októberében az MLSZ kartellt kötött Olaszországgal is.

2. táblázat

Az 1925/26-os olasz bajnokság végeredménye és magyar résztvevői

Lega Nord			
A csoport		B csoport	
1. Bologna	Tóth, Urik, Wéber	1. Juventus (bajnok)	Viola, edző: Károly I.
2. Torino	–	2. Cremonese	Jeszmás, Wilhelm II.
3. Modena	Ölvedi, Winkler II.	3. Genoa	Edző: Gonda
4. Hellas Verona	Balasics, Peics	4. Padova	Biri, Dudás, Fatter
5. Internazionale	Schönfeld, Weisz	5. Livorno	Augusztinovic, edző: Ging
6. Casale	–	6. Sampierdarenese	Veréb
7. Andrea Doria	Sternberg II.	7. Pro Verceli	–
8. Brescia	–	8. Milan	Bánás
9. Novara	Fehér	9. Reggiana	–
10. Udinese	Pollák, edző: Hlavay I.	10. Alessandria	Simóka, Tritz I.
11. Pisa	–	11. Parma	–
12. Legnano	–	12. Mantova	Kanyaurek (játékos-edző)
Lega Sud			
A csoport		B csoport	
1. Internaples	–	1. Alba Roma (2. hely)	Bukovi
2. Fortitudo	–	2. Bagnolese	–
3. Anconitana	Amsel, Bakonyi	3. Pro Italia	–
4. Liberty Bari	Hajdú, Tomecskó	4. Maceratese	–
5. Messinese	Ritter	5. Palermo	–

Természetesen az 1920-as évek közepén az olasz sport és futball nem volt független Mussolini államától. A fasiszták célja egy új embertípus, az „Olaszországhoz és a fasiszmushoz hű”, ugyanakkor edzett, erős férfi „megteremtése” volt. A korporáció gyorsan elérte a sportot is, megreformáltak (sokszor erőszakkal) a cserkészettől kezdve a testnevelőtanár-képzésen át az élvonalbeli labdarúgásig minden intézményt, amely

valamilyen módon a sportoláshoz és az ifjúság testi neveléséhez kötődött.²⁵ „A fascizmus előtt a sport dilettantizmus volt, ma már kötelesség. A fascizmus államosította a sportot: minden téren szigorú központi fegyelem uralkodik” – fogalmazta meg a fasiszta sportpolitika lényegét Rudolfo Pezzoli, a *Corriera della Sport* igazgatója (Ludvig 1928: 17).

Az alábbiakban összegezhető az olasz fasiszta sportpolitika alakulása:

- Az olasz sportot három szervezet irányította: *Opera Nazionale Balilla* (ONB), feladatait az 1926-ban hozott testnevelési törvény határozta meg; *Confederazione Olimpica Nazionale d'Italia* (CONI, Olasz Olimpiai Bizottság); *Opera Nazionale „Dopo Lavoro”* („munka után” – a munkássportot irányította).
- Feloszlatták a két (egy katolikus és egy nemzeti – a fasiszták szerint szabadkőműves) cserkészszövetséget, szerepüket a Balilla vette át, mely a „katonai előképzést” szolgálta.²⁶ Ez a szervezet volt a magyar leventemozgalom olasz megfelelője: „az ifjúságot elsősorban is a holnap katonájává (milite di domani) kell nevelni” (Jámbor 1929: 253) – tartották, s az ONB-n belül hármasszervezetet hoztak létre. A 8–14 évesek a *Balilla* tagjai voltak, a 14–18 évesek pedig *avanguardisták*. „Az avanguardisták 18 éves korukban érhetik el álmukat: felvételüket kérhetik a »Milizia Volontarii Fascisti« tagjai közé. A Milizianak 300.000 beírt és szolgálatos tagja van. A 18. életévüktől a 60-ig teljesíthetnek szolgálatot. Ők a tulajdonképpeni fascista hadsereg. Őrei, harcosai a fascista rendnek és uralomnak: Mussolininek.” (Ludvig 1928: 14).
- Megszüntették a régi testnevelési főiskolákat, és 1927-ben, Bolognában (melyet az olasz sport egyik központjává tettek) létrehozták az *Academia Fisica Fascista*-t. A város polgármestere, a harmincas éveie elején járó Leandro Arpinati irányította az olasz labdarúgó-szövetséget is, és Bolognában épült fel az első nagy olasz stadion, a 106.000 néző befogadására alkalmas Littoriale.

A futball, akárcsak a sportélet egésze, a fasiszta állam irányítás alá került. A miniszterelnök nevezte ki az olimpiai bizottság elnökét, ő pedig a szövetségek vezetőit, a klubok elnökei pedig a minden nagyobb városban működő *Ente Sportiva Provinciale Fascista* bizalmából kerültek pozícióikba. A fasiszta ideáloknak természetesen nem felelhetett meg, hogy futballjukat külföldiek tegyék naggyá.²⁷ 1926 nyarán – miután a futballszövetséget megfosztották önállóságától – a pisai Feretti, az olimpiai bizottság elnöke és a labdarúgó-szövetség teljhatalmú megbízottja

²⁵ Az olasz sportirányítás átalakításának bemutatásához az alábbi – korabeli, tehát nem minden esetben értékmentes – irodalmakat használtam fel: Jámbor 1929; Ludvig 1928; Milyen szerepet játszik... 1928; Nemes Erdős 1932; A Nemzeti „Balilla” mozgalom...1929; Szabó 1929.

²⁶ 1746-ban Genovát bevették a császári csapatok. Az osztrákok megkapták a város legnagyobb hadimozsarát, az ezt szállító szekér a sárban elakadt. Az egyik császári tiszt a bármézkodókat akarta rávenni, hogy a szekeret kiszabadítsák, ám ekkor egy 14 éves parasztfiú, Balilla eléállt, és követ fejbe dobta. Ettől Genova „népe öntudatra ébredt”, és kiverte a császári csapatokat a városból. Balilla az „olasz bátorság és ügyesség” fontos szimbóluma, nevével a legkülönbözőbb kontextusokban találkozhatunk: feltűnik az olasz himnuszban (Inno di Mameli), az 1930-as években pedig a Fiat egyik autómódelljének adott nevet.

²⁷ Az egyesületek szintjén nyíltan fasiszta vezetése kezdetben egyedül a Cremonának volt Farinacci, a fasiszta párt exfőtitkára révén, aki azonnal el akarta küldeni a klub külföldi játékosait.

Viareggióba hívta össze a futballvezetőket, és bejelentette, ősztől csak egy külföldi szerepelhet a csapatokban. 1927 nyarán a *Sportábrlap* (VII. 25.) Zanettinek, az olasz labdarúgó-szövetség főtitkárának nyilatkozatát idézte: „Igen, mi végtelen hálát érzünk az idegen futballisták iránt, akik bennünket futballozni megtanítottak.” Az olasz sportvezető ugyanakkor hozzátette: „De mi azt akarjuk, hogy az olasz bajnokságot olaszok döntsék el.” A fasiszta sportpolitika tehát pragmatikusan kihasználta azt a lehetőséget, amit a külföldi futballisták Olaszországba özönlése jelentett, majd amikor megerősödött labdarúgásuk, a külföldi játékosoktól igyekeztek megszabadulni. A szövetség 1927-es döntése szerint a bajnokságban ezután csak olaszok léphetnek pályára, csupán a külföldi trénerek maradhatnak a klubokban. 1926-tól már Magyarországon is professzionista bajnokságot rendeztek, a játékosok tömegesen érkeztek vissza külföldről. Az olaszok azonban hagytak egy kiskaput: ha valakinek voltak olasz ősei, esetleg egykori olasz területen született, akkor tovább játszhatott, sőt állampolgárságot is kaphatott.

E kiskapu eredménye a dél-amerikai expanzió lett, aminek köszönhetően az olaszok nemcsak felzárkóztak Közép-Európához, de pár év alatt a világ élvonalába jutottak (jellemző, hogy kétszer egymás után – 1934, 1938 – világbajnokságot tudtak nyerni). Az 1920-as években Uruguayban és Argentínában rendkívül magas színvonalon űzték a labdarúgást, Uruguay 1924-ben és 1928-ban olimpiát nyert, az első, 1930-as világbajnokság döntőjében pedig az argentinokat is legyőzték. A legjobb dél-amerikai játékosok az 1930-as évek elején Olaszországba szerződtek, több „valódi olasz”, illetve „oriundi” (nem olasz származású, de nevét meghamisító dél-amerikai labdarúgó) állampolgárságot is kapott. Az argentin Luisito Monti 1928-ban igazolt a Juventushoz, 1930-ban még argentin válogatottként világbajnoki ezüstérmesnek, négy év múlva már olasz világbajnoknak mondhatta magát. Az uruguayi Hector Scarone egyszeres világ-, kétszeres olimpiai, háromszoros dél-amerikai, és nyolcszoros uruguayi bajnokként 1932 és 1935 között a milánói Inter játékosa volt. A kétszeres olimpiai bajnokcsapat csatársorából tudomásom szerint hárman is Olaszországba szerződtek (Scarone, Petrone, Romano), az uruguayi futballt pedig annyira meggyengítette az elvándorlás, hogy az 1934-es világbajnoki indulást már nem is vállalták. 1931-ben a magyar válogatott úgy kapott ki 3:2-re Torinóban, hogy az olaszok mindhárom gólját dél-amerikai játékos lőtte, a „Középeurópai Kupa”-ban egy olyan Juventusszal kellett a többieknek felvenni a versenyt, ahol öt (!) argentin játszott.

1935-ben a Buenos Aires-i *Radio Rivadavia* adásában a Juventusból hazatért Mumo Orsi nyilatkozott: „Az olasz futball elsősorban a magyar edzőknek és a Dél-Amerikából importált játékosoknak köszönheti hatalmas fejlődését. A magyar edzők leszoktatták a dél-amerikai játékosokat egyetlen és legnagyobb hibájukról, a dribli-zésről (cselezgetésről – Sz. P.)” (*NS* 1935. VI. 6.) Bár a magyar (és osztrák) trénerek egykor labdarúgóként nem a „modern futballal” ismerkedtek meg, Olaszországban már nem közép-európai stílusban és gúla-rendszerben játszották a csapatokat. Az olaszok nyitottabbak voltak az ekkor meghonosodó erőteljesebb játékra, amit brit edzők honosítottak meg: „az olaszokat a Juventus skót tréner, Aitken tanította meg a modern futball elemeire” (*SH* 1935. IV. 27.). A dél-amerikai játékosoknak azonban ugyanaz lett a sorsuk, mint néhány éve közép-európai társaiknak. Már az 1930-as évek elejétől folyamatosan hagyták el Olaszországot: vagy az ekkor alakuló argentin, uruguayi vagy brazil

profí csapatokba, vagy a külföldiek legújabb állomáshelyére, Franciaországba mentek játszani. Egy tréneriskola is működött Olaszországban, melyben először Révész Béla, majd Nagy József tanította az olasz edzőjelölteket. Az olasz szövetség főtitkára, Zanetti úgy gondolta, hogy a jövőben külföldi tréneret csak akkor szerződtethet olasz klub, ha ők már elhelyezkedtek. Utódja, Barassi viszont megváltoztatta a tervet, mert – mint mondta – „nekünk még mindig nagyon nagy szolgálatokat tesznek a magyar edzők” (NS 1937. X. 28.). A külföldi edzők száma az élvonalban – bár „hivatalosan” nem korlátozták munkájukban – mégis csökkent. Miként azt a 3. táblázat mutatja, az 1927/28-as bajnokság 22 csapatából még „csak” 10-nek volt külföldi edzője, öt év múlva arányuk megközelítette a 80, újabb öt év elteltével viszont alig haladta meg az 50 százalékot (SH 1927. XII. 17. NS 1933. I. 15., 1937. X. 8.).

3. táblázat

Az 1927/28-as, 1932/33-as és 1937/38-as olasz élvonalban dolgozó külföldi edzők²⁸

1927/28		1932/33			1937/38		
1. Torino (1)		1. Juventus			1. Inter		
2. Genoa (2)		2. Inter	Weisz Árpád	magyar	2. Juventus	Rosetta és Stürmer	olasz és osztrák
3. Alessandria (4)		3. Bologna	Nagy József	magyar	3. Milan	Felsner Bánás József	osztrák és magyar
4. Milan (6)	Burgess angol	4. Napoli	Garbutt	angol	4. Genoa	Garbutt	angol
5. Brescia	Bellamy angol	5. Roma	Kovács Lajos	magyar	5. Bologna	Weisz Árpád	magyar
6. ProVercelli	Nagy magyar	6. Fiorentina	Felsner	osztrák	6. Triestina	Konrád Jenő	magyar
7. Cremonese	Wilheim magyar	7. Torino	Hansel	osztrák	7. Roma		
8. Padova	Bill angol	8. Genoa	Rumbold	osztrák	8. Lazio	Viola József	magyar
9. Napoli	Molnár magyar	9. Triestina	Révész Béla	magyar	9. Torino	Feldmann Gyula	magyar
10. Lazio		10. Lazio	Stürmer	osztrák	10. Napoli		
11. Reggiana		11. Milan	Bánás József	magyar	11. Liguria		
1. Bologna (5)	Felsney osztrák	12. Pro Vercelli			12. Livorno		
2. Juventus (3)		13. Palermo	Feldmann Gyula	magyar	13. Bari		
3. Casale (8)		14. Padova	Heldmann	osztrák	14. Lucchese	Erbstein Ernő	magyar
4. Internazionale (7)	Weisz magyar	15. Alessandria	Molnár Ferenc	magyar	15. Atalanta		
5. Modena	Ging magyar	16. Casale			16. Fiorentina		
6. Novara		17. Bari	Baár László	magyar			
7. ProPatria		18. Pro Patria					
8. Roma	Garbutt angol						
9. Livorno							
10. Dominante							
11. Hellas Verona							

²⁸ 1927/28: A bajnokságot két csoportban játszották, melyek első négy helyezettje jutott a rájátszásba. A nyolc klub végső helyezését a csapatnevek után zárójelben adtam meg.

A közép-európai expanzió következményei

A magyar labdarúgók vándorlása három fontos következménnyel járt. *Először is*: A századelő angol vándorainak helyét magyar, cseh és osztrák futballisták vették át, akik jobb fizetésért bármikor odébbálltak. A futballvándor alakja ma már természetes, a két háború között – elsősorban a szélsőjobboldal szemében – páriák voltak, megvetendő pénzhajhászok. A számtalan vándor közül három magyar futballista érdemel különös figyelmet.

Az egykori angyalföldi grundfocista, majd Hogan-tanítvány Schaffer Alfréd a *Sport hírlap* (1922. XI. 30.) szerint „iskolát teremtett s az ő nyomdokain haladtak azok a kalandvagyó és hasznukat kereső játékosok, akik hátat fordítva hazájuknak, külföldre vándoroltak”. 1919-től négy külföldi klubban fordult meg játékosként (Basel, Nürnberg, Wacker München, Sparta Praha), majd közel tíz (!) európai csapat edzője volt (többek között az Austria Wien, az Eintracht Frankfurt, a Nürnberg, a Wacker München, a Rapid București, az AS Roma, végül a Bayern München). Schaffer jellemzése bármelyik mai „sztárjátékosra” ráillene: „Hihetetlen népszerűsége emelkedett a nevezetes bajor metropolisban Schaffer, a híre egyre nőtt, s bejárta Németországot. Az üzletek kirakatában Schaffer arcképe volt látható, az utcákon, amerre járt, utána fordultak az emberek, a társaságokban róla beszéltek s valami nagyon értékes müncheni specialitásnak tartották. Fürdött a dicsőségben és a jólétben, a lapok hasábjait közölték minden egyes játékaról s minden mozdulatát megfigyelték.” A futballhoz való hozzáállását az a történet jellemzi legjobban, mely szerint Baselben azért akarták leszállítani a fizetését, mert a polgármesternél is többet keregett, s ő ezért sértődötten elhagyta a klubot.

Plattkó Ferenc, a Vasas válogatott kapusa 1919-től osztrák, horvát, angol és cseh csapatokban is megfordult. 1923-ban a Barcelona kapusa lett, s hét évig játszott a katalán klubban. Igazán nagy karriert itt futott be: a kor egyik legjobb kapusát, Zamorát szorította ki a csapatból, aki kényszerűségből ezután a városi konkurenciát (Espanol) erősítette. A futballista mintegy másodállásként az amerikai Studebaker autóség képviselőjét is ellátta (Szerbák 1979: 31), s egy 1926-os riportból kiderült, hogy Plattkó Horta városrészben lakik, amely Barcelona „elegáns villanegyede, félóránnyira a várostól és arról híres, hogy szegény ember ott nem lakik” (SH 1926. IV. 1.). A kapus edzőként megfordult Franciaországban, Spanyolországban, Portugáliában, az Egyesült Államokban, Angliában, Romániában, Argentínában, Chilében és Brazíliában is.

Guttman Béla, aki egyik magyar klubjánál (Vasas, Törekvés, MTK) sem nyújtott kimagasló teljesítményt, 1920-ban egy rövid pécsi és újvidéki kitérővel jelezte, pénzért szívesen hagyja el a budapesti nyomort. 1922-ben a bécsi cionista Hakoahhoz szerződött. A klub tánciskolát rendezett be számára, s a futballista egy interjúban jelezte, számára a futball sem egzisztenciális kérdést, sem hosszú távú perspektívát nem jelent: „Ma 25 éves vagyok, talán még játszom 3–4 évig, de a futball nekem nem életcél. Én komoly üzletember vagyok, nálam a futball egy-két év múlva csak tizedrangú kérdés lesz...” (SH 1924. X. 11.). Guttman tévedett: a Hakoah-ból az Egyesült Államokba távozott, ahol 1926 és 1932 között három New York-i csapatban is szerepelt, majd 1933-tól 1974-ig (!) edzőként működött. Tizenegy országban dolgozott, megfordult Ausztriában (ahol – akárcsak Portugáliában – szövetség-

gi kapitány is volt), Hollandiában, Romániában, Olaszországban, Argentínában, Cipruson, Braziliában, Portugáliában, Uruguayban, Svájcban és Görögországban.

A második fontos következmény: a magyar közvélekedés szerint az olasz futballt a magyarok „tették naggyá”, de jelentős szerepet játszottak az osztrák futball nivójának emelésében is. E kijelentéseket nehéz ellenőrizni, hiszen ennek egyetlen mércéje az lehet, ha az egyes országok klubcsapatai közötti mérkőzéseket elemezzük. Mivel ezekről nem állnak statisztikák rendelkezésünkre (tízezres nagyságrendről van szó!), kénytelenek vagyunk beérni a válogatott mérkőzésekkel.

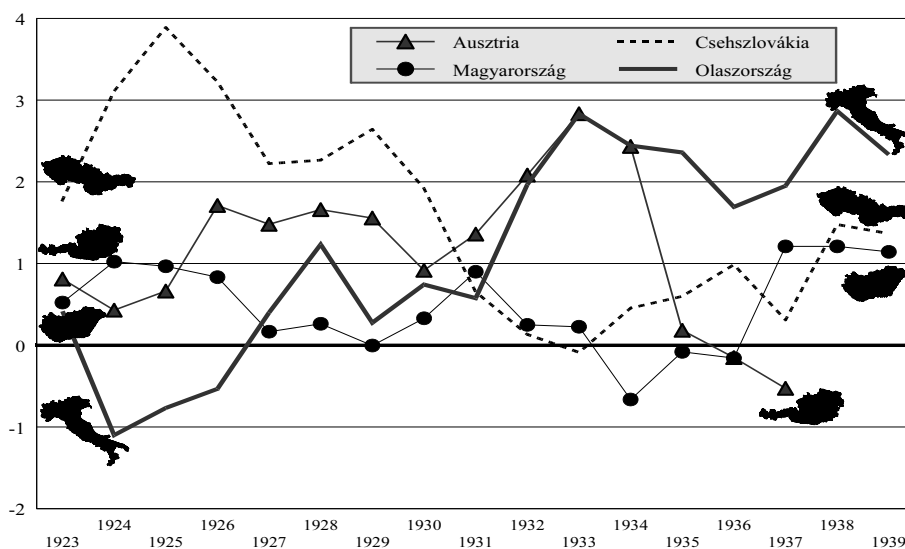
Komoly módszertani problémát jelent, ha az európai országok válogatottjainak valami-féle ranglistáját próbáljuk meghatározni. Kiindulópontul az európai országok által 1872 és 1943 között játszott közel kétezer válogatott mérkőzés eredménye szolgál (www.rdasilva.demon.co.uk). Az országok közötti sorrend változását egy „egyszerű” idősoelemzéssel is megtudhatnánk (vagyis éves bontásban megnézhetjük, hogy az egyes válogatottak a megszerezhető pontok hány százalékát gyűjtötték be), ez azonban félrevezető lenne, két okból is. Először, az egyes országok futballnívója között hatalmas különbségek voltak, és válogatott mérkőzéseket jórészt szomszédos országok játszottak (ha ezt figyelmen kívül hagynánk, akkor megállapíthatnánk, hogy például a Litvániát gyakran megverő Lettország futballja igen erős volt). Másrészt a két háború között a válogatott mérkőzések szinte kurióznak számítottak, így egy-egy találkozó döntően befolyásolhatta egy nemzeti válogatott adott évi megítélését. E problémák kiküszöbölését több lépcsőben oldottam meg. Először is – mivel csupán néhány ország válogatottjának eredményeire voltam kíváncsi – csak azokat a mérkőzéseket vettem statisztikai vizsgálat alá, melyeket a kontinens közép- és élmezőnyéhez tartozó válogatottak játszottak egymás közt. Ezek körét úgy határoztam meg, hogy pontozással (győzelem 2, döntetlen 1 pont) megállapítottam az országok *előzetes* sorrendjét. Ezután kiválasztottam az első 16 csapatot (így kiszűrtem a leggyengébbeket), majd közülük kivettem az akkor szinte legyőzhetetlen – ráadásul jórészt egymással vetélkedő – brit országokat, illetve a nem kimondottan jó futballt játszó norvég és finn válogatottat többször legyőző Dániát. A végül mintába került 11 válogatott a második világháború végéig mintegy félezer mérkőzést játszott egymással. Kialakítottam egy speciális pontozást, majd minden országnál évenként megállapítottam a pontátlagokat.²⁹ Végül figyelembe kellett vennem, hogy a mérkőzések alacsony száma miatt igen jelentős a pontingadozás, tehát a grafikon görbéit „kisimítottam”. Az eredményeket mozgó átlagként jelenítettem meg (az adott és a megelőző két év átlagaként). Ez azt jelenti, hogy egy adott évhez tartozó eredmény három év azon válogatott mérkőzéseinek átlaga, ahol az ellenfél a

²⁹ A pontozás: hazai csapat győzelem esetén 3 pontot kap, döntetlennél 1, vereségnél 6 pontot veszít. Ha a vendégcsapat nyer, 6 pontot, döntetlennél 1 pontot kap, vereség esetén 3 pontot veszít. Bónuszpontokat is számoltam: ha valamelyik csapat legalább 3 gólos győzelmet aratott, akkor még 2 pontot kap, ha viszont ugyanilyen nagyságú vereséget szenved, akkor 2 pontot veszít. Ilyen pontozásnál a 11 válogatott sorrendje 1902 és 1944 között (tehát a 42 év során szerzett pontok átlaga):

1. Spanyolország: 1,63636 (nagyon alacsony mérkőzésszám mellett!); 2. Csehszlovákia (Csehország): 1,05882; 3. Olaszország: 1,01724; 4. Magyarország: 0,78974; 5. Ausztria: 0,76398; 6. Németország: 0,07547; 7. Hollandia: -0,29412; 8. Svédország: -0,54386; 9. Svájc: -1,76552; 10. Jugoszlávia: -2,11905; 11. Franciaország: -2,35135.

másik tíz ország nemzeti csapata lehetett. Mivel közvetlenül az első világháborút követően, illetve a második világháború kitörése után a korszakban megfigyelhető képet is rendkívül megfigyelték a válogatott találkozók száma, az eredményeket csak 1923 és 1939 között ábrázoltam. Meg kell azonban jegyezni, hogy a statisztikai korrekciók ellenére hiba lenne az eredmények rövid távú változásaiból meszesemenő következtetéseket levonni.

6. ábra
Európai válogatottak ranglistája, 1.

Bár a grafikon görbéi korántsem egyenes vonalúak, az alapvető tendenciákat jól jelzik (a grafikon azon országok eredményeit mutatja, ahol az 1920-as években nagy számban szerepeltek magyar labdarúgók). Láthatjuk például a „prágai iskola” meggyőző fölényét az 1920-as években, később az osztrák *Wundermannschaft* jó szereplését – és gyors bukását. Láthatjuk, hogy a magyar futball nem tudta kiheverni több tucat válogatott szintű játékosának távozását, az ábrázolt húsz év alatt több visszacsúszás után nem tudott kiugró eredményeket elérni. Ami a legszembetűnőbb: a korszak elején a négy válogatott közül még az olasz volt a leggyengébb, az 1930-as évek végére azonban már egyértelműen Itália volt a régió vezető futballnagyhatalma. Bár az ábrából nem lehet „kiolvasni”, nem lehetnek kétségeink, e vezető pozícióhoz a magyar játékosok és főképp edzők nagy mértékben járultak hozzá.

A közép-európai magyar labdarúgó-vándorlás *harmadik következménye* az volt, hogy elősegítette a honi professzionizmus legalizálását. A magyar labdarúgók tömege azért hagyta el az országot, mert Ausztriában és Olaszországban jelentős és biztos jövedelemhez jutott, de ennek következtében a magyar futball látványosan meggyengült. Az 1924-es párizsi olimpián a magyar futball elszenvedte első, sokáig emlékezetes nagy kudarcát, amikor 3:0-ra kikapott Egyiptomtól. A csapatban több

külföldön játszó labdarúgó is szerepelt, Gömbös Gyula a parlamentben arról beszélt, hogy a magyar csapat a nemzetközi professzionizmust képviselte. Állítólag egy külföldről hazatért játékos azt nyilatkozta, hogy „nem dupla tréning, hanem dupla zsebpénz kell”, a játékosok pedig „igazi érdeklődéssel csak anyagi kérdésekről beszéltek” (Szerbák 1979: 12). Az olimpia kudarca irányította először a figyelmet a magyar futballt meggyengítő labdarúgó-elvándorlásra. A válogatott 1925 márciusa és 1926 júniusa között hazai környezetben képtelen volt nyerni, 1925 júliusában pedig 6:2-re kapott ki Svédországban. Voltak olyan, addig sikeres klubcsapatok, melyeket örökre tönkretett a vándorlás. 1925-ben az első magyar bajnokcsapat, a BTC búcsúzott az élvonaltól. Hajós Alfréd, az első magyar olimpiai bajnok, a klub alelnöke azzal indokolta a kiesést, hogy 1924 őszen hét játékosuk is külföldre távozott (*SH* 1925. V. 9.). 1925 telén a bajnokság utolsó helyén álló Törekvés trénera, Hágen János keserűen nyilatkozott: „Hat év alatt agyondolgoztam magam... az eredmény: 27 emberem van külföldön! ... Ha ezekből most összeállítanak egy csapatot, lenne olyan együttes, amely megverné őket?... Nem hiszem!” (*SH* 1925. XII. 10.)

1926-ban számolták fel a játékosokat titokban fizető álamatőr rendszert, ezután gyorsan csökkent a külföldön játszó magyar labdarúgók száma. Sőt, még az anyagi problémákkal küzdő bécsi profi egyesületekből is érkeztek játékosok. 1926 végén a *Sportírlap* (1926. XII. 18.) szerint „a magyar klubok részéről bécsi játékosok iránt állandóan érdeklődnek.” A profi szabályok 19. paragrafusára szerint Magyarországon egy csapatban három külföldi játékos szerepelhetett (MPLSZ... 1926: 18.), bár ezt a keretet a klubok közel sem töltötték be. A játékoshiánnyal küzdő új, élvonalbeli vidéki klubok (szombathelyi Sabaria, szegedi Bástya, miskolci Attila) több osztrák játékost szerződtetett, de a legismertebb labdarúgó a Hungáriához érkezett (az MTK profi csapata) a 24-szeres osztrák válogatott Jozef (Pepi) Schneider személyében. Romániai magyarok is érkeztek Magyarországra, akik a magyar válogatottban is többször szerepeltek (pl. Berkessy Elemér, Teleki Pál, Auer István, Barátky Gyula). A külföldi játékosok rövidesen elhagyták az országot, az 1930-as években mindössze két „igazi” külföldi szerepelt Magyarországon, a bolgár kapus, Maznikoff csak rövid ideig volt a III. ker. játékosa, viszont a Wiener AC 15-szörös osztrák válogatott labdarúgója, Henrik (Wudi) Müller 1935-től öt évig játszott a Hungáriában.

Az közép-európai stílus halála – a WM születése

Az európai labdarúgó-bajnokságokban az 1920-as évek elején már olyan kevés gól esett, hogy az veszélyeztette a játék látványosságát, ezáltal a nézők számát és a futball bevételeit is. A FIFA szabályalkotó bizottsága ezért megalkotta a sorrendben harmadik – ma is érvényes – lesszabályt. A változtatás egyszerű, mégis alapjaiban változtatta meg a futballt: 1926-tól már csak két (és nem három) védőjátékosnak kell a támadó és az ellenfél kapuvonala között lennie ahhoz, hogy az ne legyen lesállítás. E szabálmódosítás legfontosabb következménye az lett, hogy a csatárokat már egy labdával is gólhelyzetbe lehetett hozni, mert megszűnt a korábbi biztonsági terület. A 7. ábra négyféle, az új helyzetre adott megoldást mutat be.

7. ábra
A gúlarendszer változásai a két háború között³⁰

Az második rajz azt a felállást mutatja, amikor az 1930-as évek első felének osztrák válogatottja a jobboldalon vezet támadást. A hagyományos gúlaalakzat tulajdonképpen változatlan, de jobbra (és feltűnően előre) tolódik: az osztrák válogatott akár hét emberrel is támadt (a sötétített rész tehát a rendszer lényegét, a támadást jelzi). A svájci retesz lényege a védekezés, mégpedig egy új „szereplővel”: ő a (sötét háttérrel kiemelt) söprögő hátvéd, aki – az egyébként is megerősített – védőfalat átjátszó csatárt támadja meg (ebben a felállásban gyengébb csapatok is eredményesek tudtak lenni nagyobb játékerőt képviselő ellenfeikkel szemben). Az olaszok védekező játékszerü felállásban talán kissé közelebb áll a gúlarendszerhez, stílusában azonban egyértelműen az angol WM-mel mutat rokonságot. Az olaszoknál elterjedt rendszer alapja a védekezés, mégpedig – akárcsak a svájciaknál – az emberfogás és területvédekezés sajátos ötvözet. Kettős védelmi sort húznak a kapu elé, a fedezetek fogják a centert és a két szélsőt (emberfogás), míg a hátvédek védelmi tartalékot képeznek (területvédekezés). A két összekötő a fedezetek szerepét átvéve mélyen hátrahúzódik, míg három csatár minden más rendszernél előrébb helyezkedik el. Ha az olasz középpályás labdát szerzett, akkor hosszú átadással indította valamelyik gyors csatárt, így a védekező csapat néhány kontrával meg tudta verni ellenfelét – ahogy azt a magyar válogatottal éveken keresztül meg is tették.

A valóban korszakos újítást, a WM kialakulását (a játékosok a W és M betűk végpontjain állnak) az ötödik rajz mutatja. A rendszer szellemi atyja a londoni Arsenal klubigazgatója, Herbert Chapman volt. Az új játékszernek köszönhetően a klub sorra nyerte a bajnokságokat és kupákat. Jóformán az összes poszton szereplő játékosnak megváltozott a feladata. A szélsőcsatár nem az összekötőnek passzolt, hanem a 16-oson belül érkező centernek beadta a labdát, aki azt sokszor *fejjele* továbbította kapura. A középfedezet régebben irányított, illetve a támadásokba kapcsolódott be, most védekezett, ő volt a „kullancs”, aki szinte rátapadt az ellenfél középcsatárára.³¹ A WM egyik fontos szereplője az összekötő volt, aki immár nem

³⁰ Az olasz, illetve a WM-rendszer esetében az üres karikák jelentik a játékosok eredeti (tehát a gúlaalakzatban elfoglalt) helyét, a nyilak pedig azt jelzik, hogy ahhoz képest hogyan változott a labdarúgók pozíciója.

³¹ A középhátvédre (új pozíció!) nevezték el több országban is a WM-et. Az új rendszert az angolok a *third-back-game*, *stopper-game*, a németek a *Stopper-system* nevekkel különböztették meg a gúla-rendszerétől, az olaszok klubokról (systema Genova, systema Fiorentina, vagy csak röviden: systema) nevezték el (Feleki 1941: 11).

horizontálisan, a szélső és a középcsatár, hanem vertikálisan, a védelem és a csatársor között teremtett kapcsolatot.

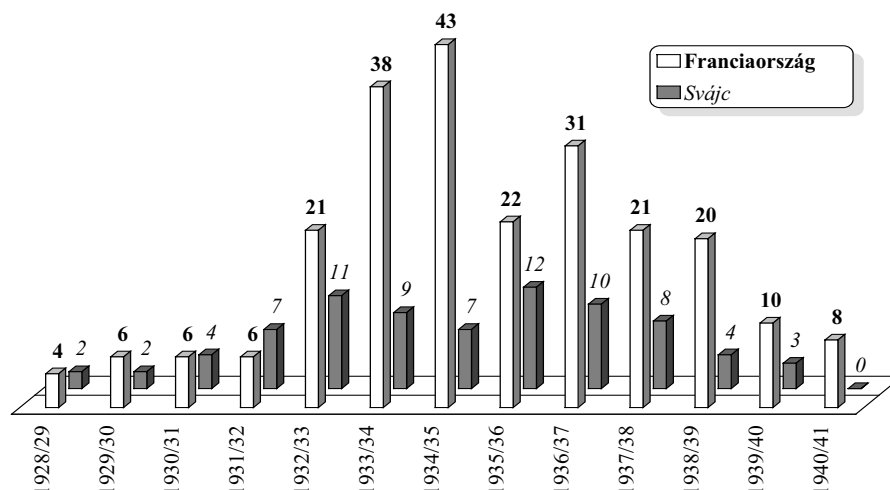
Nem nehéz észrevenni, ez a rendszer az angol játékosoknak (az „angol erőfutballnak”) kedvezett. A WM ugyanis nemcsak más taktikát (a rövidpasszos játékot felváltották a hosszú átadások és sprintek, a területvédekezést az emberfogás), de más típusú technikai készségeket is igényelt, mint a gúlarendszer. A játékosok többet ütköztek, fejelték, így a lényegesen erősebb testfelépítésű és gyors játékosok jobban tudtak e rendszerben érvényesülni. Amikor a magyar válogatott 1936 végén 6:2-re kapott ki Londonban az angoloktól, Tom Whittaker, a britek (és a WM-et először játszó Arsenal) edzője a három gólt szerző centercsatár, Ted Drake egyik találatát így elemezte: „állíthatta volna a labdát, nem volt rajta senki, mégis kapásból lőtte, mert ez *benne van a vérében*” (NS 1936. XII. 11., kiemelés tőlem – Sz. P.). A magyar labdarúgók *véreben* azonban más volt. Az újságíró Drake-vel is interjút készített, s feltette a provokálónak tűnő kérdést: „Nem is akar technikai finomságokat tanulni?” Drake ingerülten válaszolt: „Nem engednék, de nem is akarok. Nem értem mit akar folyton ezzel a technikával.” (NS 1936. XII. 15.). Ugyanígy hozhatunk példát az olasz játékosok Magyarországon megvetett érényeiről. Egy magyar sportkönyv úgy jellemzi Pietro Ravát, az olaszok 1938-ban világbajnoki címet szerzett védőjét, mint az „ütközések mesteré”-t, a „levegő királyá”-t, a „szélsők rémé”-t (Vándor 1986: 192). A középhátvéd posztján szereplő 1934-es világbajnok, a „kirobbanó testi felépítésű”, „kétajtós szekrénynek” becézett, argentin származású Luisito Montiról pedig azt írja: „félelmet ébresztő megjelenése, kifogástalan technikája, gyorsasága, szerelőkészsége, a szélekre hosszan kivágott indításai fogalommá váltak” (Vándor 1986: 166). Ezeket a készségeket nem lehetett a grundon elsajátítani (de az élvonalbeli magyar klubokban sem, ahol a játékosok fizikai felkészítésével egyáltalán nem törődtek). A WM-nek (vagy az olasz rendszernek) megfelelő, „új típusú” játékosok „kiképzéséhez” alkalmasabb terep volt egy angol serdülő-, vagy egy olasz Balilla-csapat, ahol nem rongylabdával játszottak, ahol már a gyerekeket is oktatták, azok nem szervezetlenül rúgták a labdát, s erőnléti, taktikailag és nem csak technikailag fejlődtek.

Hanyatlás: epizodisták Franciaországban (1932–1939)

1933-ban az egykor ferencvárosi, majd Franciaországban játszó hétszeres válogatott Berkessy Elemér szomorúan nyilatkozott a *Nemzeti Sport* (1933. XII. 12.) újságírójának: „Sajnálattal kell leszögezmem, hogy a franciák az angol W-formációs stílusnak hódolnak és mi, akik harcolunk ez ellen, belebetegszünk. Sokszor, amikor mérkőzés után az öltözőben lerogyok a padra, úgy vágyódom olyan környezetben játszani, mint a Ferencváros csapata. Ahol igazán próbára tehetném a tudásom, mert ott az egész csapat gondolkodva játszik és hódol a futball igazi művészetének. Ott játék a futball, kombinációs ésjáték és nem robot.” A WM-ben „mindenki szem a láncban” – Berkessy (bár végül hat évig játszott Franciaországban) ezért nem találta helyét a Racing Paris fedezetsorában. Hiába szerepelt több mint száz magyar játékos

a francia bajnokságokban (8. ábra³²), hiába voltak köztük sokszoros válogatott, kiemelkedő képességű labdarúgók (például Kalmár Jenő, Kohut Vilmos vagy Korányi Lajos), többségük csak egy volt a sok külföldi futballista között.

8. ábra
Magyar labdarúgók Franciaországban és Svájcban

Az új játérendszer, a WM miatt Franciaországba elsősorban Angliából érkeztek labdarúgók, de tudunk „jugoszláv légióról” is. A külföldiek játéka lényegesen emelte a francia futball színvonalát, az első franciaországi magyar légiósok egyike, Janda (Friedmann) Sándor már 1930-aban lassú fejlődésről számolt be: „az átlag odakint nem üti meg a közép-európai nívót, de mindjobban megközelíti” (SH 1930. VII. 17.). 1930-ban – amikor a francia klubok tekintélyes része fizette labdarúgóit – a Peugeot gyár csapata, a Sochaux indítványozta, hogy a legjobb francia csapatok hozzák léte a profi ligát. 1932 tavaszán megalakult a hivatásos labdarúgók szövetsége, minden csapatnak legalább öt profit kellett alkalmaznia. Szokatlan módon nem korlátozták a külföldiek számát, így 1932 szeptemberében az első osztályú csapatokban 3–5 külföldi játszott, többségében angolok, magyarok, osztrákok és németek (NS 1932. IX. 18.).

„Franciaországban annyi külföldi futballista nyüzsög, mint csillag az égen” – állította Berkessy Elemér 1933 végén (NS 1933. XII. 12.), a 37 francia profi klubban sok osztrák, magyar és angol labdarúgó szerepelt. A harmincas évek eleje az osztrák *Wundermannschaft* sikereitől volt hangos, labdarúgók igen népszerűek voltak Franciaországban, a később francia állampolgárságot kapó Hident, az osztrák válogatott és a Racing Paris kapusát még a londoni Arsenal is szeretne volna szerződtetni.

³² Svájc adatai azért szerepelnek a grafikonban, mert mindkét országba nagyjából egy időben vándoroltak magyar futballisták. Nem véletlenül, hiszen mind Svájcban, mind Franciaországban 1932-ben vezették be a profi bajnokságot. A magyar játékosok azonban Svájcban jóval kisebb szerepet játszottak, mint Franciaországban.

A francia klubok azonban bárkit megvettek, akitől jó játékot várhattak. „A párisi klubok nem sajnálják a pénzt az erősítésre: legutóbb két spanyol csillagot szerződtettek” – számolt be a *Nemzeti Sport* Külföldi Szemle rovata 1933 végén egy szerződésről (NS 1933. XI. 26.). Pár hónap múlva a 49-szeres cseh válogatott Josef Silný a Sparta Prahából az FC Nîmes-be szerződött, a sportlapok pedig többször is Ausztriában és Csehszlovákiában működő „francia szipkáról” cikkeztek. 1937 nyarán a Reims csapata Backhuyst, a holland bajnokság gólkirályát szerezte meg. A legnagyobb „légiót” a magyarok alkották, viszont a Franciaországban szép számmal dolgozó angol edzők WM-rendszerben játszották csapataikat. Az 1920-as években Hugo Meisl őszintén csodálta a Konrád testvéreket, Rafael Alberti spanyol költő ódát írt Plattkó Ferencről, 1935-ben viszont Bukovi Márton, az FC Sète játékosa a franciaországi légió helyzetéről kénytelen volt megállapítani, hogy „a magyarok imádatáról egyelőre szó sem lehet” (SH 1935. I. 9.). Ennek ellenére alig egy évtized alatt mintegy másfélszáz magyar labdarúgó játszott Franciaországban, a vándorlás okai (a magyarok játéktudása mellett), akárcsak az 1920-as évek futballemigrációjánál, itt is gazdaságiak voltak. A külföldön túrázó magyar csapatok egyébként szegény labdarúgói többször keveredtek botrányba, mert a szállodából loptak, vagy fizetés nélkül akartak távozni, esetleg futball-labdában csempészték bőrárut és szivart (*Magyarság* 1933. XI. 11.). A gazdasági válság miatt számos magyar profi egyesület szűnt meg, 1931 nyarán pedig az élvonal több klubja megegyezett, ha a jövőben a hivatásos labdarúgásra kivetett adókban kedvező változás nem történik, úgy meghatározatlan időre szüneteltetni fogják tevékenységüket. Ilyen körülmények között egy magyar (vagy bármelyik közép-európai) klub számára sokszor a túlélést jelentette, ha egy-egy tehetséges játékosukat egy francia, esetleg svájci egyesület szerződtette.

Új magyar átigazolási csúcsok születtek. 1933-ban Simonyi András a válságos helyzetű miskolci Attilából 10.000 pengőért a Lille, Kalmár Jenőt a Hungáriából 15.000 pengőért az Excelsior Roubaix szerződtette. 1936 végén a Mulhouse Nehadoma Józsefet 16.000 pengőért vette meg a Kispesttől. Amikor Miklósi István Genovába távozott, a sportlap szerint a játékos „anyagilag határozottan főnyereményt csinál”, míg a Somogynak egy évre megoldódnak anyagi problémái.” (NS 1933. VII. 23.). Alig egy év leforgása alatt a debreceni Bocskay válogatott játékosainak zöme Franciaországba távozott, a háttérben mindig a korszak tipikus magyar futballistasorsaira találunk. „Tudja szerkesztő úr, mi az Franciaország, Páris!... Ott élni a művelt nyugaton? Pénzt keresni, amíg fiatal az ember, hogy azt a kis szikvizgyárat, amelyet eddigi keresetemből vett nekem az apám, tovább fejleszthessem?” – tette fel a kérdést az egykor debreceni Gyulai István, a Rennes játékosa (SH 1937. V. 15.). Vágó Józsefért (13-szoros válogatott) a Valenciennes a Bocskaynak 10.000, a játékosnak 2.000 pengőt fizetett. Debrecenből a Ferencvárosba, majd onnan Lille-be szerződő Móré János (3-szoros válogatott) 11 hold földet vett franciaországi keresetéből. Markos Imre (19-szeres válogatott) elmondása szerint azért távozott Franciaországba, mert nem véglegesítették villanyóra-leolvasói (!) állásában. Markos franciaországi „karrierje” pontos képet fest a modern futballban helyét nem találó magyar futballista sorsáról. A sokszoros válogatott csatárt az 1934-es világbajnokság után a svéd *Idrottsbladett* a torna jobbszélsőjének választotta, a játékos joggal érezhette, hogy az 1936-ban érte 7.000 pengőt fizető Rennes meghatározó

játékosa lesz. A havi 1000 pengős keresetért távozott játékos Franciaországban is a „hagyományos” stílusban akart játszani. Amikor ezt a franciák nehezményezték, Markos önérzetesen válaszolt a klub elnökének: „Ne tanítsanak engem, én 18-szoros magyar válogatott vagyok!” (NS 1937. VII. 1.). A magyar futball kimagasló egyénisége többet nem léphetett pályára a Rennes-ben, egy év után hazatért Debrecenbe. Ára egy év alatt 7.000-ról 1.800 pengőre esett vissza...

4. táblázat

Magyar játékosok és edzők (dőlt) francia egyesületekben, 1933/34

1. osztály		2. osztály	
		Észak	Dél
1. Sète	Lukács I., Bukovi, <i>Lukács L.</i>	1. Red Star Paris	–
2. Fives	–	2. Rouen	Bajor, Török, <i>Vágó</i>
3. Olympique Marseille	Eisenhoffer, Kohut I., Kohut II.	3. Mulhouse	–
4. Olympique Lille	Varga Z., Simonyi, Beretvás, <i>Hesser</i>	4. Strasbourg	–
5. Excelsior Roubaix	–	5. Metz	Strausz
6. Antibes	Belkó, Seper, Kovács	6. Racing Roubaix	Víg IV., <i>Plattkó</i> <i>F.</i>
7. Rennes	–	7. Valenciennes	<i>Boros</i> (játékos- edző)
8. Montpellier	Németh, Skvarek, Varga Gy., Zavadzsky	8. Amiens	Nikó, Havas, Biri
9. Nîmes	Friedmann	9. Tourcoing	Acht, Ondrus
10. Cannes	Gallos, Köves-Kvasz Nagy, Seres	10. Le Havre	Kállói, Schell
11. Racing Paris	Berkessy, Braun, Sas	11. Saint- Servan	–
12. Sochaux	–	12. Club Français Paris	–
13. OGC Nice	Somlai, Lyka, Pomázi	13. Calais	Farkas
14. CA Paris	Buzássy, Wéber, <i>Kónya</i>	14. US Suisse	–
		1. Alès	Pyber, Zilahi, Jeckl
		2. Saint- Étienne	–
		3. Monaco	Szaniszló II.
		4. Deportivo Bordeaux	–
		5. Hyères Cannes	Schwartz
		6. Béziers	Kálíx, Leitner
		7. Bastienne Bordeaux	–
		8. Lyon	–
		9. FCA Nice	–

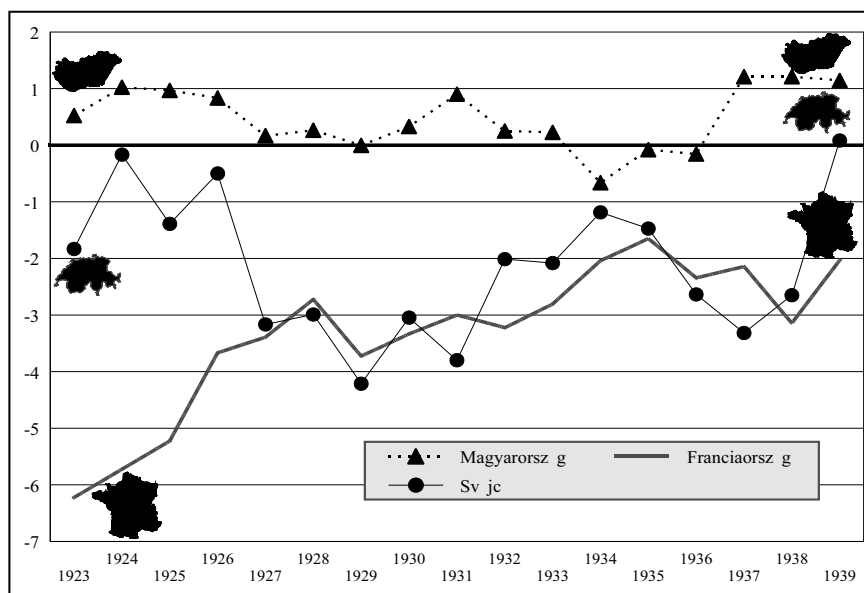
A franciák az olaszok példáján felbuzdulva néhány dél-amerikai játékost is szerettek volna szerződtetni. A legjobbakat azonban már elvitték az olaszok, s a francia profizmussal egy időben Uruguayban, Argentínában és Brazíliában is profi klubok alakultak (emlékezzünk: a magyar játékosok elvándorlására a profi bajnokság bevezetése volt a magyarok válasza, Dél-Amerikában is így védekeztek). A Juventustól nagyobb fizetést követelő, ezért eltanácsolt argentin játékosok pedig hiába szerződtek volna Franciaországba, az olasz klub olyan szerződést kötött velük, hogy más európai egyesületbe csak az ő bejegyzésükkel távozhattak. Ennek ellenére, miközben a franciák magyar játékosaik egy részétől megváltak, egyre több dél-amerikai játékost szerepeltettek. Többen Olaszország érintésével kerültek az országba, az 1930-as világbajnokság gólkirálya, az argentin Stabile például egy nápolyi kitérőt követően 1935-ben már Párizsban játszott. A franciáknak azonban könnyen honosítható játékosokra is szükségük lett volna. 1937-ben középhátvédet kerestek, a Bolognában játszó – szerintük francia származású – Michele Andreolót szemelték ki, aki

Uruguayból érkezett az olasz városba. A játékos azonban úgy érezhette, ő inkább olasz ősöktől származik, az 1938-as világbajnoki döntőn ugyanis az olasz válogatottban lépett pályára a magyarok elleni mérkőzésen... Egy klasszisjátékos végül szerepet kapott a francia válogatottban. 1935-ben egy Párizs–Prága (1:0) mérkőzés után Fábrián Pál – aki hamarosan dél-amerikai játékosok franciaországi közvetítésével foglalkozott Argentínában – csodálattal írt az immár francia állampolgárságú, az uruguayi Nacionalból érkezett Duhartról (*NS* 1935. II. 21.): „Ha még egy-két ilyen klasszisú francia játékos bukkan fel a horizonton, akkor bizony végleg le kell számolnunk a francia futballról alkotott eddigi véleményünkkel. És mindez az idegenek lába nyomán. Ugyanúgy indul ez, mint nyolc-tíz évvel ezelőtt Olaszországban.”

A nyugat-európai expanzió következményei

A francia futball színvonalának emelkedése egészen látványos, annak ellenére, hogy teljesítményük a korszak egészében negatív volt. Míg az 1920-as évek elején szinte minden mérkőzésüket elveszítették, az évtized második felében már csak kisebb arányú vereségeket szenvedtek. 1930-tól hazai mérkőzéseik közül egyre többet nyertek meg (a profi bajnokság 1932-ben indult), az évtized második felére pedig – bár még mindig messze elmaradtak az európai élcsoportoktól – megközelítették a középmezőnyt. Ekkor hazai környezetben az olaszokon kívül már bárkinek egyenrangú ellenfeleik voltak, a spanyol, jugoszláv, magyar, svéd és svájci válogatottat pedig le is győzték, nagy különbségű vereséget pedig csak elvétve szenvedtek.

9. ábra
Európai válogatottak ranglistája, 2.

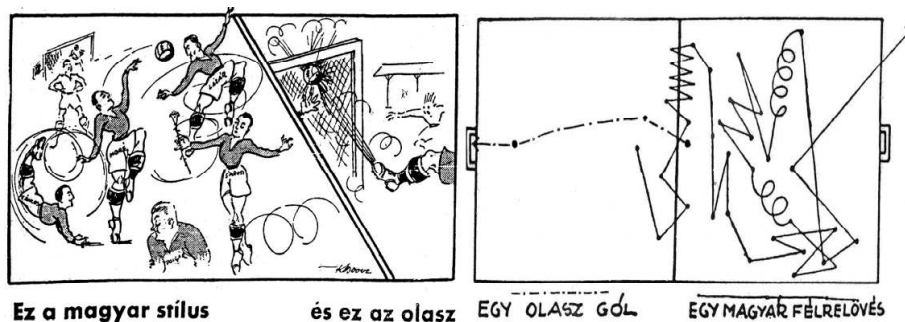

A francia válogatott teljesítménye mégsem javult olyan látványosan, mint az olaszé, pedig Franciaországban több külföldi játékos szerepelt. Ennek egyik oka az volt, hogy Olaszországban lényegesen népszerűbb volt a futball, azaz volt kinek átadni a külföldiek tudását, Franciaországban a labdarúgás csupán a második számú labdajáték volt a rögbi mögött. Másrészt Franciaországban túl sok külföldi játszott, a Nyugat-Európában sokat utazó „menedzser”, Herzog Edvin szerint a 16 első osztályú csapat egyikében sem francia a középfedezet, „így azután a francia válogatottnak nincs centerhalfja” (SH 1937. VIII. 28.). A Magyarországról három alkalommal is Franciaországba szerződő Somlai Rezső kimondottan abban jelölte meg a francia válogatott viszonylag gyengébb szereplését, hogy a klubok többsége a WM három kulcspozíciójában (középcsatár, középfedezet, és valamelyik összekötő) szinte csak külföldieket játszatott (SH 1942. II. 11.).

A nyugati expanzió másik következménye az volt, hogy a magyarok számára bizonyossá vált: elavult futballt játszanak. 1930-ban az olasz válogatott 5:0-ra verte a magyarokat Budapesten, két év múlva Bécsben 8:2-re győzött az osztrákok *Wundermannschaftja*, 1933-ban a svédektől 5:2-re kaptak ki a magyarok. A magyar labdarúgószakma nem tudott mit kezdeni ezekkel a vereségekkel, képtelenek voltak az új játékrendszerre és erőteljes játéktílusra reagálni. A WM-ről először az Olaszországban élő tréner, Schöffner Imre számolt be Magyarországon a *Sport hírlap* hasábjain, majd egyre többen, de figyelmeztető szavaik nem jutottak el a hazai szakemberekhez. A *Nemzeti Sport* csütörtökönként megjelenő humoros mellékletében (BÖK – azaz Bolondos Ötletek Képekkel) egyre többször *gúnyolta* ki a magyarok stílusát és játékrendszerét, leggyakrabban úgy, hogy azt az olaszokéval hasonlította össze (10. ábra).

10. ábra

Magyar és olasz stílus karikatúrákon (NS 1934. VII. 26., 1936. VI. 4.).

A magyar futball visszaesésében (miközben rendkívül kellemetlen, megmagyarázhatatlan vereségeket szenvedtek, természetesen még mindig a világ elitjébe tartoztak) a hazai edzők hiányos elméleti felkészültsége nagy szerepet játszott. Nem véletlenül állapította meg Plattkó Ferenc, hogy „Magyarországon úgy nő a futballista, mint a réten a virág, csak nincs aki foglalkozzon velük. A külföldi fiatalokban, ha sokkal kevesebb is a rátermettség, szorgalmas edzői munkával igyekeznek belőlük

jó játékosokat nevelni” (Sebes 1955: 82). Bár a Ferencváros edzője, Tóth (Potya) István kezdeményezésére 1926-ban megalakult a trénerkollégium, edzői tanfolyamokat (véltetően olasz mintára) csak az 1930-as évek elejétől tartottak.

„Egy másik nagy hibája volt a magyar edzőknek, hogy görcsösen ragaszkodtak az elavult sémákhoz. Ahogy valamikor megtanulták, arra esküdtek ők is, azt is tanították tovább. Az edzők munkájának legfontosabb része a technikai elemek oktatása volt. Az erőnlét például csak másodrendű szerepet játszott a felkészítésben. ... Nem érezték az edzők, hogy a technikai csillogáson, a légstoppokon, a sarokkal való labdatovábbításokon és a labdának a fejen való táncoltatásán túl még sok egyébre is szükségük lenne a játékosoknak. Az erőnlét fokozása helyett minden erejüket a labdával való játékra összpontosították. Ismeretlen fogalom volt az edzések és a mérkőzések előtti bemelegítés. Az az elv uralkodott, hogy ha a játékos a mérkőzés előtt sokat mozog, akkor elfárad. ... Igen kezdetleges volt a taktikai képzettség is. A legtöbb csapatnak megvolt a maga stílusa és azt játszotta bármely ellenféllel szemben” (Sebes 1955: 85) A WM-et és a kemény, gyors játékot sok gyakorlással és nagyobb fizikai megterheléssel lehetett volna elsajátítani, egy magyar élvonalbeli futballista viszont nagyon keveset edzett, a profi labdarúgók többsége dolgozott a futball mellett. 1939-ben a WM legendás alakja, a lengyel válogatott szövetségi kapitánya, az Arsenal egykori összekötője, Alex James joggal állapíthatta meg: „Annak ellenére, hogy a magyarok nagyszerű futballisták, nehezen fognak beletanulni az angol rendszerbe [az 1930-as évek végétől a WM-et következetesen „angol rendszernek” nevezték – Sz. P.], mert Magyarországon is bajok vannak az erőnléttel, mint a lengyel futballban. A magyar futballistának van technikája, van szíve, tud akarni is, csak még a jó erőnléte hiányzik, ezt pedig meg lehet szerezni szorgalmas, erős edzéssel.” (NS 1939. VII. 25.).

A megváltozott játékszerre a hazai edzők közül 1933-ban egy önkritikus hangvételű cikkben Nadas Ödön szövetségi kapitány hívta fel a figyelmet: „Minálunk még csak dereng az új stílusnak. Mi vagyunk talán az utolsók Európában, akik még mindig egysorban defiláló öt csatárral keressük az érvényesülést.” (NS 1933. IX. 14.) A szövetségi kapitány magyarázatot adott a korábbi váratlan és súlyos vereségekre, elismerve, hogy a magyar csapat nem ismerte fel ellenfelei taktikáját. 1934-ben Mamusich Mihály a „W-formációról” írt cikkében (NS 1934. IX. 20.) már jelezte, szerinte sürgősen át kell állni a magyaroknak is az új rendszerre, hiszen – a példa igen találó – „ha egyszer az egyik hadviselő állam elhatározta, hogy ezentúl gázokat is fog használni, a másik állam hadügyminisztere nem jelentheti ki, hogy ő nem törődik a gázzal, nem is akar tudni róla, mert az – bűdös”. A két sportnapilapban sorra jelentek meg cikkek a WM-ről, a *Nemzeti Sport* közreadta a „célfutball tízparancsolatát” (NS 1935. II. 3.), mely kimondottan a játék taktikai elemeinek megváltoztatását tűzte ki célul. A „tízparancsolat” csak részben szólt a játékosok felállításáról, sokkal inkább a taktikáról: elítélte a tologató játékot, és a labdarúgókat arra ösztönözte, hogy – mivel a játék célja a gól – minél *célszerűbben* vezessék támadásaikat.

1935 tavaszától a problémákat már nem lehetett az asztal alá söpörni, a magyar futballt ismét megrendítő csapás érte. 1935-ben Párizsban szenvedett 2:0-ás vereséget a válogatott, s a konklúziók szinte megegyeztek az öt évvel korábbi (Olaszország elleni 0:5) vereség utániakkal. Franciaországban sokat áldoztak a futballra, a külföldiek tudását sikeresen adoptálták, és egyértelművé vált, hogy a WM-rendszerben

eredményesebben lehet futbalozni, mint a régiben. „Már a franciák is!... Abba már beleszoktunk, hogy az olaszokkal szemben nincs keresni valónk, még azt is elviseltük valahogy, hogy a spanyol futballt is fölénk helyezték, ha az utóbbi időben közvetlen összehasonlításokra nem is nyílt alkalom, de hogy a franciák is... Akiket nyolc évvel ezelőtt 13:1-re vertünk, s akiket azóta a hat év előtti 3:0 ellenére (1929-ben Franciaországban 3:0-ra kapott ki a magyar válogatott – Sz. P.) sem akartunk komolyan venni...” – írta a *Nemzeti Sport* a vereség után (1935. V. 20.). A franciák győzelme azonban nem volt előzmények nélküli. Az 1934-es világbajnokságon Ausztria nehezen győzött 3:2-re Franciaország ellen. 1935 elején Rómában éppen csak vereséget szenvedett a francia válogatott (2:1) az olaszoktól, majd a két-két magyar és osztrák, illetve egy uruguayi játékoskal felálló párizsi válogatott 1:0-ra nyert Prága ellen. A *Nemzeti Sport* (1935. II. 21.) „A francia futball a feljövő csillag Európa futballjának égboltján” címmel közölt cikket, s megállapították, „most már nem nehéz megjósolni a jövőt: a külföldi klasszis-játékosok tanítása nyomán rövidesen a francia futball is ott lesz az európai élcsoporthoz”. Március végén a bécsi válogatottat is megverték a párizsiak, majd májusban – immár csak francia állampolgárokkal – legyőzték a magyar válogatottat is. Magyarországon a kudarc okait keresték, a legkritikusabban a 11 évig Franciaországban edzősködő Kónya Ferenc fogalmazott. Telefonüzenete valóságos vádirat: „Minden olyan magyar szövetségi ember, funkcionárius, aki nem áll a célfutball mellé, aki nem kardoskodik amellett, hogy a magyar virtushoz illő kemény, lendületes játékot játsszék, minden magyar edző, aki nem célfutballra tanítja a csapatát, minden magyar bíró, aki nem engedi a kemény, szabályos, testtel történő lökéseket és a férfias játékot, minden magyar szurkoló, aki a tologató és driblizó játékos vállát veregeti – bünt követ el az egyetemes magyar futball ellen.” (NS 1935. V. 21.)

Franciaországban túrázó vagy francia klubjuktól visszatérő játékosok egyre nyíltabban hangoztatták, hogy a WM-rendszerben játszó csapatok ellen a magyarok nehezebben veszik fel a küzdelmet, játékosaik több évtized után ismét képzésre szorulnak. Kalmár Jenő szerint – aki pedig mint centercsatár valósággal szenvedett a WM-től – „[a] magyar játékosok a régi, elveszett ideálokat hajszolják. A régi, soha vissza nem térő ifjúságot szeretnék visszavarázsolni.” (SH 1939. XII. 2. 9.) A skót stílus egyik legtehetségesebb művelőjét, a Bocskayban játszó többszörös válogatott Teleki Pált (aki ráadásul Debrecenben feltétlen tiszteletnek örvendett) egykori csapattársa, a Lille játékosa, Móré János bírálta. Utolsó félmondata sokat elárul a korabeli viszonyokról: a magyarok hiába játszottak elavult futballt, a közép-európai stílus bírálata még mindig tabunak számított: „Senki ne mondja nekem, hogy az volt a szép játék, amit Teleki Paja és társai játszottak, bár talán akkor az volt a szép” (SH 1940. II. 28., kiemelés tőlem – Sz. P.).

1939-ben az MLSZ új, nemzetiszocialista irányultságú vezetése mindenben szakítani akart elődjével. Gyorsan elbocsátották a szövetség régi funkcionáriusait, lecserélték a bírói kart (numerus nullus), majd elhatározták, hogy mindenképpen meghonosítják a WM-rendszert. (Ezt az is elősegítette, hogy már a „hatalomátvétel” előtt, május közepén az Országos Testnevelési Tanács meghívására négy hétre Magyarországra érkezett az angol Arthur Rowe, aki előadásokat tartott a modern futballról. A *Nemzeti Sport* a később a világhírű londoni Tottenhamet is edző Rowe szinte minden lépéséről beszámolt.) 1940-ben a szövetség illetékesei úgy határoztak, hogy

„Olaszországba fognak kiküldeni szakembereket, hogy nézzenek, lássanak. Tanulják ki, miben rejlik az olasz labdarúgás ereje és hozzák haza, ültessék át a magyar labdarúgásba, amit átvenni érdemes és célravezető” (SH 1940. VIII. 31.). Néhány héttel az 1941-es, németektől elszenvedett, megalázó 0:7-es vereség után pedig már Németországot jelölték meg magyar edzők tanulmányi helyéül.

A magyarok a saját játéktílusukat megsemmisítő WM-mel szemben olyan ellen-szenvvel viseltettek, hogy soha nem játszottak *pontosan* ilyen rendszerben és az ehhez „illeszkedő” stílusban. 1945-ben Gallovich Tibor lett a szövetségi kapitány, aki a Kispest edzőjeként már 1934-ben WM-ben játszatta csapatát. 1946-tól mellette dolgozott Sebes Gusztáv, aki Gallovich 1948-as lemondása után szövetségi edzőből kapitánnyá lépett elő. Jórészt Sebesnek, és segítőjének, Bukovi Mártonnak köszönhetően a magyar válogatottnál egy új játékszert (4–2–4) dolgoztak ki, amelyben ismét lehetővé vált, hogy a rég begyakorolt stílushoz hasonló improvizatív játékot játsszanak: a magyarok újra tanítókká váltak. A legfogékonyabb tanítványoknak a brazilok bizonyultak.

Irodalom

- Boros Mihály (1903): Football-tanulmányok. *Nemzeti Sport*, XII. 7.
BTC 1885–1910. É. n. Budapest
- Csanádi Árpád (1978): *Labdarúgás 2. A labdarúgás stratégiája*. Budapest: Sport
- Dénes Tamás–Peterdi Pál–Rochoy Zoltán–Selmei József (1999): *Kalandozó magyar labdarúgók*. Budapest: Aréna 2000 Kiadó
- Feleki László (1941): *A WM-rendszer*. Budapest. Az MLSZ edzőtestületének kiadása
- Fodor Henrik (szerk.) (1914): *A Magyar Testgyakorlók Köre története 1888–1913*. Budapest: Minerva Nyomda
- Hadas Miklós (1999): Stílus és karakter. Futballhabituológiai traktátus. *Replika* (36): 125–144.
- Hadas Miklós–Karády Viktor (1995): Futball és társadalmi identitás. *Replika* (17–18): 89–120.
- Hegyi Mátyás (2003): Emlékek egy letűnt korszakból. Egy futballista emlékezései 1926-ból. *Korall* (13) (Megjelenés előtt.)
- Hoppe László (1970): *Labdarúgó bajnokságaink 1901–1969*. Budapest: Sport Kiadó
- Jámbor György (1929): Az olasz ifjúságnak fascista nevelése. *Testnevelés*: 253–257.
- Ludvig Dénes (1928): *Mussolini és a sport*. AZ OTT MUNKÁLATAI 26. KÖTET
A Magyar Professzionista Labdarúgók Szövetsége (MPLSZ) Általános Rendszabályai. 1926. Budapest: MPLSZ kiadása
- Major János–Nagy Béla–Várszegi János (1974): *Zöld-fehérben. Az FTC 75 éve*. Budapest: Sport Kiadó
- Milyen szerepet játszik a sport az olasz munkások munka utáni foglalkoztatásának nemzeti szervezetében? 1928. *Testnevelés*: 247–248.
- Nagy Béla (1974): *Az FTC nemzetközi labdarúgó-mérkőzései*. Budapest: M. Hirdető

- A Nemzeti „Balilla” mozgalom az ifjúság testi és erkölcsi támogatására és nevelésére. Harmadik közlemény. 1929. *Testnevelés*: 59–70.
- Nemes Erdős Lajos (1932): Anno Diecimo. *Testnevelés*: 730–749.
- Rejtő László (1969): *Kilenc klub krónikája*. Budapest: Sport Kiadó
- Sárosi György (1989): *Rongylabdával kezdtem*. Cleveland: Classic Print
- Sebes Gusztáv (1955): *A magyar labdarúgás I–II*. Budapest: Sport Lap- és Könyvkiadó
- Szabó Zoltán (1929): Colonie Marine Dux. *Testnevelés*: 137–139.
- Szegedi Péter (2002): „Ha a bajonett most nálam volna, keresztülszúrnám!” Futballerőszak a két háború közötti Kelet–Magyarországon. *Korall* (7–8): 155–186.
- Szegedi Péter (2003a): Az első cipőzsinórnál kezdődött... A hivatásos futball kialakulása Magyarországon. *Korall* (13) (Megjelenés előtt.)
- Szegedi Péter (2003b): A cionizmustól a futballgazdaságig. A Makkabi Brno az első világháború után. *Múlt és Jövő*. (Megjelenés előtt.)
- Szerbák Elek (1979): *A professzionizmus bevezetése a magyar labdarúgósportba az 1920-as években*. Kézirat. Budapest: Testnevelési Egyetem Könyvtára
- Ujvári Péter (szerk.) (1929): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest: Magyar Zsidó Lexikon kiadása
- Vedres József (szerk.) 1963: *A Magyar Testgyakorlók Köre 75 éve*. Budapest: Sport–Medicina
- Vándor Kálmán (1986): *Futballvilágbajnokok A-tól Z-ig*. Budapest: A Lapkiadó Vállalat kiadása
- Zeidler Miklós (2000): *Sportterek*. Budapest Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatal kiadása

Magyarság (1919–1944)

Nemzeti Sport (1903–1944)

Sport hírlap (1910–1944)

Sport–Világ (1897)

www.rssf.com (európai labdarúgó-bajnokságok)

www.rdasilva.demon.co.uk (válogatott mérkőzések)

MÓDSZERTAN

Bartus Tamás

OKSÁGI KAPCSOLATOK EREJÉNEK MÉRÉSE KONTINGENCIATÁBLÁKBAN: AZ ESÉLYHÁNYADOS PROBLÉMÁI ÉS A HATÁSNAGYSÁG*

Bevezetés

Ez a tanulmány adatok elméletorientált értelmezésével és elemzésével foglalkozik. Az elmúlt években több munka vetette fel azt a problémát, hogy a kutatást motiváló kérdésre valójában nem kapunk választ, ha az empirikus bizonyítékokat nem fordítjuk le a szignifikáns hatások statisztikai zsargonjáról a kutatást motiváló oksági hipotézisek nyelvére (King–Tomz–Wittenberg 2000), illetve akkor, ha az adatelemzéskor használt statisztikai modell nem konzisztens az adatokat létrehozó folyamatokkal (Freedman 1991; Esser 1996; Sørensen 1999). A szóban forgó kutatási irány szerint a statisztikai összefüggések oksági értelmezése nem más, mint feltételes várható értékek különbségeinek (a továbbiakban: *hatásnagyság*oknak) kiszámítása a statisztikai bizonyítékokból (Long 1997, Greene 2000). Az adatelemzésnek van egy olyan területe, ahol ez az ajánlás valószínűleg kedvezőtlen fogadtatásra talál. Ez a terület a kontingenciatáblák elemzése. Kontingenciatáblák elemzésének standard eszköze az esélyhányados. A kontingenciatáblák elemzésének irodalmában jól ismert az az érv, hogy azért érdemes a hatásnagyság helyett az esélyhányadost használni, mert ez utóbbinak kedvezőbbek a statisztikai tulajdonságai.

A tanulmány amellet érvel, hogy kontingenciatáblákban az esélyhányados nem feltétlenül megfelelő eszköze oksági kapcsolatok értelmezésének. (Az érvelés kiterjeszhető kategorikus változók regressziós elemzésére is; lásd Bartus 2003). A tanulmány első részében a probablisztikus okság koncepciójának bemutatása után amellet érvelek, hogy az esélyhányados értéke nehezen értelmezhető, sőt, üres céllal rendelkező 2x2-es táblákban hibásan mutatja az oksági kapcsolatot. A tanul-

* A tanulmány a TÁRKI-ban 2002. január 9-én tartott előadás, valamint a Bertalan László emlékére rendezett konferencián (2002. március 25–26, Budapest) megtartott előadás anyagának továbbfejlesztett változata. Az előadásokon megfogalmazott gondolatok világos kifejtését nagymértékben segítették Lengyel György, Rudas Tamás és Tardos Róbert megjegyzései. A szerző külön köszönettel tartozik a *Szociológiai Szemle* névtelen lektorának a hasznos kritikai észrevételekért. Köszönettel tartozom továbbá Tóth István Györgynek, aki rendelkezésemre bocsátotta a tanulmányban használt adatokat.

mány második részében pedig azt fogom kimutatni, hogy olyan táblákban, ahol a függő változó kettőnél több értéket vehet fel, a feszítő cellás esélyhányadosok asszociációt mutathatnak ott, ahol valójában nincs okunk asszociációt feltételezni. A feszítő cellás esélyhányadosok csak akkor mutatják helyesen az oksági kapcsolatok fennállását és a hatás előjelét, ha a független változó nem befolyásolja az irreleváns kimenetek bekövetkezési valószínűségét. Mivel ez a feltétel a gyakorlatban nem teljesül mindig, a gyakorlati alkalmazások során fenntartással kell kezelni a feszítő cellás esélyhányadosokra alapozott oksági következtetéseket.

Mivel írásom központi témája a statisztikai bizonyíték értelmezése, nem foglalkozhatok részletesen a hatásnagyság és az esélyhányados statisztikai tulajdonságainak összehasonlításával. Szintén nem tartozik a tanulmány tárgyához az – az oksági következtetés statisztikai irodalmában tárgyalt – kérdés, hogy milyen módszerekkel kell adatokat gyűjteni ahhoz, hogy egy statisztikai összefüggés oksági összefüggésként legyen értelmezhető. Végig feltételezem, hogy a kutató „ideális” adatokat használ, azaz az adatelemzés során használt minta a vizsgált populációból vett véletlen mintának tekinthető. Amellett fogok tehát érvelni, hogy ilyen ideális mintákban a hatásnagyság az esélyhányadosnál jobban alkalmas a kontingenciatáblákban összefoglalt információ világos értelmezésére.

Oksági kapcsolatok erejének mérése: hatásnagyság és esélyhányados

Az empirikus elemzések talán legfontosabb célja annak megállapítása, fennállnak-e az elmélet által feltételezett oksági kapcsolatok. Az eredmények értelmezésének ekkor egy olyan gyakorlatnak kell lennie, amely a statisztikai bizonyítékokat lefordítja az oksági kapcsolatok nyelvére. Amikor a kutatók elméleteket, modelleket fogalmaznak meg, rendszerint várható értékek vagy valószínűségek változásainak terminusaiban fogalmazzák meg az oksági kapcsolatokat vagy ezek empirikus következményeit. A tanulmánynak ebben a részében először azt mutatom meg, hogy a hatásnagyság és az esélyhányados mérőszámai szorosan kapcsolódnak az oksági kapcsolatok nyelvéhez. Ezután azt vizsgálom, milyen értelmezési előnyökkel és problémákkal jár együtt az oksági kapcsolatok mérése mind a hatásnagyságnál, mind pedig az esélyhányadosnál.

Probabilisztikus okság

Legalább Hume óta elfogadott az a nézet, hogy az oksági kapcsolat fennállásának három feltétele van: (1) ok és okozat tér- és időbeli összekapcsolódása, (2) az ok megelőzi az okozatot, valamint (3) az ok és az okozat közötti kapcsolat állandó vagy szükségszerű (vö. Suppes 1970). Az empirikus elemzés fázisában különösen a harmadik kritérium tisztázása fontos ahhoz, hogy a megfigyelt szabályszerűségeket

oksági kapcsolatként tudjuk értelmezni.¹ Az oksággal foglalkozó irodalomban (lásd pl. Suppes 1970; Lieberson 1985; Sobel 1998; Winship–Morgan 1999; Goldthorpe 2001) rendszerint vagy a statisztikai függőség, vagy az okság tényellentétes fogalmát használják a harmadik kritérium explikálásához.

Tegyük fel, hogy megfigyeléseink szerint egy C eseményt nagy valószínűséggel követ egy másik, E esemény. Az okság tényellentétes felfogása alapján ebből a megfigyelésből csak akkor következik, hogy C esemény oka E eseménynek, ha igaz az a tényellentétes feltevés, hogy ha C nem következett volna be, akkor nagy valószínűséggel E esemény sem következett volna be. A tényellentétes feltevés természetesen úgy is megfogalmazható, hogy ha C következett volna be, akkor E csak kis valószínűséggel következett volna be. A tényellentétes felfogás alapján tehát C csak akkor oka E -nek, ha

$$P(E|C) \neq P(E|\neg C).^2$$

(a „ \neg ” szimbólum a „nem” jele). Definiáljunk két változót – x és y – a következőképpen. Ha C bekövetkezik, akkor $x=1$, míg ha C nem következik be, akkor $x=0$. Hasonlóan, $y=1$, ha E bekövetkezik, míg $y=0$, ha E nem következik be. Ekkor x és y változók között csak akkor áll fenn oksági kapcsolat, ha C esemény oka E eseménynek. Az okság tényellentétes felfogása alapján C akkor és csak akkor oka E -nek, ha

$$(1) \quad P(y=1|x=1) \neq P(y=1|x=0).$$

(1) alapján világos, hogy oksági kapcsolatok fennállására vonatkozó hipotéziseket a $P(y=1|x=1)$ és a $P(y=1|x=0)$ feltételes valószínűségek összehasonlításával lehet empirikusan felülvizsgálni. Az (1) egyenlőtlenségből levezethető két minimális követelmény, amelyeket teljesítenie kell egy asszociációs mérőszámnak ahhoz, hogy használatával az oksági hipotézisek felülvizsgálhatók legyenek. Az első követelmény az, hogy a mérőszámnak függetlenséget kell jeleznie, ha az (1)-ben szereplő feltételes valószínűségek azonosak. A második követelmény az, hogy a mérőszámnak annál erősebb kapcsolatot kell mutatnia, minél nagyobb a „távolság” az (1)-ben szereplő feltételes valószínűségek értékei között. A tanulmány hátralevő részeiben kizárólag erre a két intuitív követelményre támaszkodva fogom értékelni a hatásmagyság és az esélyhányados viselkedését.

¹ Tanulmányunk nem foglalkozik az okság első két kritériumával. Habár az időbeli sorrend figyelembevétele szükséges feltétele az adatelemzés helyességének, az időbeliség nem vet fel további fogalmi problémákat. Az első kritérium empirikus kutatás számára releváns módosítására kitűnő példa az eseménytörténet-elemzés (Blossfeld–Rohwer 1995; Pötter–Blossfeld 2001). Érdemes megjegyezni, hogy az oksági elemzés Lazarsfeld által kidolgozott módszerében az első és a harmadik kritérium megfogalmazása eltér az itt ismertetettől (vö. Hyman 1955).

² Ugyanez az összefüggés következik a statisztikai függőség elvéből is. E esemény statisztikailag függ C eseménytől, ha $P(E|C) \neq P(E)$. Mivel $P(E) = P(E|C)P(C) + P(E|\neg C)P(\neg C)$ és $P(\neg C) = 1 - P(C)$, a $P(E|C) \neq P(E)$ egyenlőtlenség azonos a $P(E|C)[1 - P(C)] \neq P(E|\neg C)[1 - P(C)]$ egyenlőtlenséggel. Ha C bekövetkezési valószínűsége egynél kisebb, az egyenlőtlenség mindkét oldala osztható $[1 - P(C)]$ -vel, és megkapjuk az első egyenlőtlenséget. Ha C tényleg oka E -nek, a $P(C) < 1$ feltevés elengedhetetlen, hiszen nem lehet ok egy olyan esemény, amelynek bekövetkezése nem manipulálható (vö. Sobel 1998).

A hatásnagyság

A valószínűségek közötti „távolság” talán legegyszerűbb mérőszáma a különbség. Ekkor az oksági kapcsolat erejét feltételes valószínűségek különbségeként mérjük. Ezt a mérőszámot a továbbiakban hatásnagyságnak fogom nevezni. (Ennek a mérőszámnak az angol neve az oksági következtetések statisztikai irodalmában *effect size* [Hyman 1955; Sobel 1998; Winship–Morgan 1999], a kontingenciatáblákkal foglalkozó irodalomban pedig *difference in proportions*.) A hatásnagyság, $\Delta P(y=i,x)$ definíciója 2×2 -es táblánál a következő:

$$(2) \quad \Delta P(y=1,x) = P(y=1|x=1) - P(y=1|x=0).$$

2×2 -esnél nagyobb táblánál kétértékű változókkal többféleképpen lehet kódolni az egyes kategóriákat, ezért (2) nem ad világos szabályokat a hatásnagyság kiszámítására. Tegyük fel, hogy y az $1, \dots, i, \dots, J$, x pedig az $1, \dots, j, \dots, J$ értékeket veheti fel. A hatásnagyság pontosabb megfogalmazása a következő:

$$(3) \quad \Delta P(y=i, x_{jk}) = P(y=i|x=j) - P(y=i|x=k) \quad (1 \leq k \leq J).$$

A $K \times L$ nagyságú kontingenciatáblában tehát $(K-1) \times (L-1)$ hatásnagysággal lehet leírni a feltételezett oksági kapcsolatokat.

A hatásnagyságnak van egy olyan tulajdonsága, amely nagyon egyszerűvé teszi az értelmezését. A hatásnagyság értékészlete korlátos, és ezek a korlátok világos tartalmi jelentéssel rendelkeznek. A hatásnagyság értékészlete korlátos, mivel valószínűségek különbsége: a hatásnagyság abszolút értéke 0 és 1 között lehet. Ezek a szélső értékek világos elméleti jelentéssel bírnak: a hatásnagyság abszolút értékei közül a 0 a kapcsolat hiányát (a statisztikai függetlenséget), az 1 pedig a kapcsolat determinisztikus jellegét mutatja. Ez a tény lehetővé teszi a hatásnagyság értékének kvalitatív értelmezését. Ha a hatásnagyság értéke, mondjuk, 0,01, akkor tudjuk, hogy a változók között gyakorlatilag nincs kapcsolat. Ha a hatásnagyság értéke 0,1, akkor tudjuk, hogy a kapcsolat „gyenge”. Ha viszont a hatásnagyság értéke 0,9, a kapcsolatról tudjuk, hogy „erős”.

A hatásnagyságnak azonban van egy kedvezőtlen statisztikai tulajdonsága. A kontingenciatáblák elemzésével foglalkozó irodalomban fontos szerepet játszik az a gondolat, hogy egy jó asszociációs mérőszám értéke legyen független a táblázat peremeloszlásaitól. A peremeloszlásoktól való függetlenség azt jelenti, hogy a mérőszám nem változik, ha bármelyik sor vagy oszlop gyakoriságait megszorozzuk egy tetszőleges számmal (vö. Agresti 1990).³ Belátható, hogy a hatásnagyság nem tesz eleget legalább az egyik követelménynek. Tegyük fel, hogy a független változó a sorváltozó! A hatásnagyság értéke változatlan marad, ha az egyik sor gyakoriságait megszorozzuk egy tetszőleges, zérustól különböző α számmal, mivel a szorzás nem befolyásolja a feltételes valószínűségek értékeit. Az egyik oszlop gyakoriságainak a megszorozása viszont

³ A peremeloszlásoktól való függetlenség mellett egy jó asszociációs mérőszámnak teljesítenie kell azt a követelményt is, hogy ne változzon az asszociációs mérőszám értéke, ha a sorokat és az oszlopokat felcseréljük. A sorok és oszlopok felcserélése után ugyanis nem a megfelelő feltételes valószínűségeket fogjuk kiszámítani (Agresti 1990). Ez a veszély oksági elemzéseknél nem fenyeget, hiszen az oksági hipotézis alapján tudjuk, hogy a sor- és az oszlopváltozók közül melyik a feltételezett ok, ezért mindig a helyes feltételes valószínűségeket fogjuk kiszámolni.

megváltoztatja a feltételes valószínűségeket. Természetesen a megváltozott feltételes valószínűségek különbsége nem lesz mindig ugyanaz, mint a szorzás előtt. Sőt, az is előfordulhat, hogy a különbség előjele is megváltozik a szorzás hatására. A hatásnagyság használatánál ezért fennáll a veszély, hogy ott is mérhet például pozitív hatást, ahol a hatás valójában negatív. A hatásnagyság értéke tehát nemcsak a populációra jellemző hatásnagyságnak, hanem y mintabeli peremeloszlásának is függvénye.⁴ A hatásnagyság torzított becslést ad a populációra jellemző hatásnagyságra, ha eltérő y mintabeli és populációbeli eloszlása. Az y változó mintabeli peremeloszlása csak akkor azonos a populációbeli eloszlással, ha a minta kiválasztása és a válassz megtagadások eloszlása nem függ y -től. A szóban forgó függetlenségre azonban ritkán van garancia, ezért a hatásnagyság a gyakorlati alkalmazások zömében torzítottan mutatja a populációra jellemző hatásnagyságot.

Az esélyhányados

A hatásnagyság problémája az, hogy értéke közvetlenül függ a $P(x=1)$ és a $P(x=0)$ valószínűségektől. Egy egyszerű matematikai eljárással azonban meg lehet szabadulni a $P(x=1)$ és a $P(x=0)$ valószínűségektől. Tegyük fel, hogy x pozitív hatást gyakorol y -ra, azaz $P(y=1|x=1) > P(y=1|x=0)$. Mivel $P(y=1|x=j) + P(y=0|x=j) = 1$ (j értéke vagy 0, vagy 1), ha a $P(y=1|x=1) > P(y=1|x=0)$ egyenlőtlenség igaz, akkor fennáll a

$$(4) \quad P(y=0|x=1) < P(y=0|x=0)$$

egyenlőtlenség is. A matematikai eljárás lényege az, hogy a (2) egyenlőtlenség két-értékű függő változók esetén továbbra is érvényes marad, ha (2) bal és jobb oldalán található feltételes valószínűségeket rendre elosztjuk a (4) bal és jobb oldalán található feltételes valószínűségekkel. Az osztást azért érdemes elvégezni, mert a $P(x=1)$ és a $P(x=0)$ valószínűségekkel egyszerűsíteni lehet az osztás eredményeképpen létrejövő törtet. Az osztás végeredménye a

$$P(y=1, x=1)/P(y=0, x=1) > P(y=1, x=0)/P(y=0, x=0)$$

egyenlőtlenség, amit átrendezve megkapjuk a

$$P(y=1, x=1)P(y=0, x=0)/P(y=0, x=1)P(y=1, x=0) > 1$$

egyenlőtlenséget. Ennek alapján az oksági kapcsolat erejének mérésére alkalmas a

$$(5) \quad P(y=1, x=1)P(y=0, x=0)/P(y=0, x=1)P(y=1, x=0)$$

mennyiség, azaz az esélyhányados. Az esélyhányados alkalmas oksági kapcsolatok erejének mérésére, hiszen minél erősebb az oksági kapcsolat, annál nagyobb az (1) egyenlőtlenség két oldala közötti különbség, és (4) miatt annál nagyobb az esélyhányados értéke.

A hatásnagyság első definíciójához hasonlóan, (5) sem ad világos szabályokat arra, hogyan kell kiszámolni az esélyhányadost 2×2 -esnél nagyobb táblánál. Tegyük

⁴ Habár a hatásnagyság értéke közvetlenül csak x mintabeli peremeloszlásától függ, az y peremeloszlásától való közvetett függés azért áll fenn, mert $P(x) = P(x|y=1)P(y=1) + P(x|y=0)P(y=0)$.

fel, hogy y az $1, \dots, i, \dots, I$, x pedig az $1, \dots, j, \dots, J$ értékeket veheti fel. 2×2 -esnél nagyobb táblánál az asszociációkat az alábbi képlettel számoljuk ki:

$$(6) \quad P(y=i, x=j)P(y=k, x=k) / P(y=k, x=j)P(y=i, x=k) \quad (1 \leq k \leq J).$$

Ha a képletben szereplő indexek egymással szomszédos cellákat azonosítanak, (6) lokális esélyhányadosokat definiál. Ha a szóban forgó cellák közül vannak olyanok, amelyek egymással nem szomszédosak, (6) feszítő cellás esélyhányadosokat definiál. A $K \times L$ nagyságú kontingenciatáblában az asszociációkat tehát vagy $(K-1) \times (L-1)$ lokális, vagy ugyanennyi feszítő cellás esélyhányadossal írhatjuk le (Rudas 1998: 23–25).

Az esélyhányados nem rendelkezik azzal – a hatásnagyságra jellemző – kedvező tulajdonsággal, amely egyszerűvé teszi az oksági kapcsolatok erejének megállapítását. Az esélyhányados értékkészlete felülről nem korlátos, hiszen a valószínűségek hányadosa bármekkora nullánál nagyobb és a végtelennél kisebb értéket felvehet. Ezért az esélyhányados értékei közül csak egy rendelkezik világos tartalmi jelentéssel: ha az esélyhányados értéke 1, akkor nincs kapcsolat. Az esélyhányados tehát csak azt mutatja, hogy milyen távol van a kapcsolat erőssége a függetlenségtől (vö. Bishop–Fienberg–Holland 1975). Azonban lehetetlen megítélni, milyen közel van a kapcsolat a determinisztikushoz, ha az esélyhányados értéke, mondjuk, 10 vagy 100 vagy 1000. Az ilyen nagy értékek értelmezhetőségét javíthatja, ha az esélyhányados helyett annak logaritmusát használjuk. A logaritmus transzformáció használata mellett még az szól, hogy ha az x vagy y változó kódolását megváltoztatjuk, akkor az esélyhányados új értéke a kódolás előtti érték reciproka lesz, az esélyhányados logaritmusa viszont csak előjelet vált a kódolás megváltoztatása után (Reynolds 1977).

Az esélyhányados tehát kiküszöböli a hatásnagyság kedvezőtlen statisztikai tulajdonságát, de mivel a hatásnagyság feltételes esélyek hányadosa, az esélyhányados értékkészlete nem korlátos, ezért kvalitatív értelmezése nehéz. Az esélyhányados matematikai képlete különösen akkor vet fel problémákat, ha a kontingenciatábla egyik cellája üres (Fienberg 1987; Reynolds 1977). A probléma illusztrálásához tekintsük az alábbi kontingenciatáblát!

	$y=0$	$y=1$
$x=0$	a	b
$x=1$	d	0

Tegyük fel, hogy $a > b$, $b \approx 0$ és $a \approx d$! Ekkor a hatásnagyság értéke megközelítőleg zérus, az esélyhányados értéke szintén zérus. A hatásnagyság tehát a kapcsolat hiányát – az esélyhányados viszont a lehető legerősebb negatív kapcsolatot mutatja! Az oksági kapcsolatnak valójában nagyon gyengének kell lennie, hiszen az (1) egyenlőtlenségben szereplő feltételes valószínűségek közül az egyik zérus, a másik majdnem zérus. Most tegyük fel, hogy $a > d$, $d \approx 0$ és $a \approx b$! A hatásnagyság értéke most megközelítőleg $-0,5$, az esélyhányados értéke viszont megint zérus. A hatásnagyság tehát közepesen erős, negatív kapcsolatot mutat – az esélyhányados viszont a lehető legerősebb negatív kapcsolatot. A két mérőszám közül megint csak a hatásnagyságban lehet jobban megbízni, hiszen nem igaz az, hogy az (1) egyenlőtlenségben szereplő feltételes valószínűségek közül az egyiknek zérus, a másiknak pedig egységnyi az értéke. Az esélyhányados tehát nem értelmezhető üres cellát tartalmazó táblánál,

hiszen ekkor az esélyhányados determinisztikus kapcsolatra utal akkor is, ha az (1) egyenlőtlenség alapján a kapcsolat ereje nem lehet determinisztikus.

Az üres cellát tartalmazó táblák nem csak elméleti konstrukciók, hanem fontos elméleti gondolatok tesztelésékor is előfordulhatnak. Nagy hatású munkájában Bourdieu (1978) amellett érvelt, hogy az oktatási rendszernek az a látens funkciója, hogy újratermelje az osztályegyenlőtlenségeket. Az oktatás látens funkciójával kapcsolatos gondolat empirikus következménye az, hogy a származás (szülők osztályhelyzete) nagyobb hatást gyakorol az iskola elvégzése utáni továbbtanulási döntésekre, mint az iskolán belüli sikerre (Bourdieu 1978: 51–53). Most azt a kérdést fogom empirikusan megvizsgálni, hogy az apa iskolai végzettsége az iskola elvégzésére vagy az iskola elvégzése utáni továbbtanulási döntésre gyakorol nagyobb hatást. Az egyszerűség kedvéért csak az általános iskolán belüli lemorzsolódást és az általános iskola utáni továbbtanulást fogom vizsgálni.

Az adatok a TÁRKI 1996-os *Monitor* vizsgálatából származnak. A kérdőív nem csak az egyén iskolai végzettségével, hanem az egyes oktatási intézményekben eltöltött évek számával kapcsolatban is tartalmaz információkat. Ezeknek az információknak az alapján két *dummy* változót hoztam létre. Az egyik *dummy* azt méri, vajon az egyén befejezte-e az általános iskolát, vagy lemorzsolódott. A másik *dummy* azt méri, vajon az általános iskola elvégzése után a megkérdezett továbbtanult-e valamilyen középfokú intézményben (szakiskola, szakmunkásképző, szakközépiskola, gimnázium, technikum).⁵ Az empirikus eredményeket az 1. táblázat tartalmazza. A táblázat első négy oszlopa az általános iskola befejezésére, az utolsó négy oszlopa az általános iskola befejezése utáni továbbtanulási döntésekre vonatkozik. Az adatok érdekessége az, minden jó családi háttérrel rendelkező egyén befejezte az általános iskolát, az egyik cella tehát üres.

1. táblázat

Az általános iskolából való kibukás, valamint a középiskolában való továbbtanulás az apa iskolai végzettsége szerint az 1944 után születettek körében: cellagyakoróságok, peremeloszlások és sorszázalékok

Apa iskolai végzettsége	Lemorzsolódás				Továbbtanulás			
	Igen	Nem	Össze- sen	Az igen válaszok aránya, %	Igen	Nem	Össze- sen	Az igen válaszok aránya, %
Legfeljebb nyolc általános	16	359	375	4,3	232	127	359	64,6
Középfok vagy elsőfok	0	370	370	0,0	316	54	370	85,4
Összesen	16	729	745		548	181	729	

Az adatok forrása: TÁRKI, 1996-os *Monitor* felvétel. Pearson χ^2 (df=1) rendre 16,1 és 42,2.

⁵ Bourdieu (1978: 58) szerint a továbbtanulási döntés leírásának figyelembe kell vennie azt is, hogy a következő oktatási intézmény vajon „megcsonkított” iskolai karriert kínál-e a diákoknak. Tartalmi szempontból jobb lenne a példánk, ha az általános iskolát elvégzettek körében csak azokat tekintenénk továbbtanulóknak, akik középiskolába vagy gimnáziumba mennek, hiszen csak ezek teszik lehetővé a felsőfokú intézményekbe való továbblépést.

A hatásnagyságon alapuló értelmezés alapján világos, hogy az adatok alátámasztják Bourdieu hipotézisét. Az apa iskolázottsága erősebb hatást gyakorol a középfokú iskolákban való továbbtanulásra (hatásnagyság: 85,4–64,6=20,8 százalék), mint az általános iskola elvégzésére (hatásnagyság: –4,3 százalék). Mivel az apa iskolai végzettségének a továbbtanulásra gyakorolt hatása legalább ötszöröse a bukásra gyakorolt hatásánál, megalapozottnak tűnik az az állítás, hogy a származás hatása a továbbtanulásra sokkal erősebb a bukásra gyakorolt hatásnál. Ez az értelmezés azonban nem alapozható meg ilyen jól, ha az esélyhányadosokat használjuk, hiszen a lemorzsolódással kapcsolatos esélyhányados zérus, így nem tudjuk mérni, hányszor nagyobb az egyik hatás a másiknál.

A feszítő cellás esélyhányados értelmezésének problémái

Az előző részben ismertetett gondolatok alapján egy komoly dilemmával szembesülnek a kontingenciatáblák oksági értelmezésére törekvő kutatók: ha az esélyhányadoson és a hatásnagyságon kívül nincs más elfogadható asszociációs mérőszám, akkor vagy a torzítatlan, de nehezen értelmezhető esélyhányadost, vagy a torzított, de egyszerűen értelmezhető hatásnagyságot kell választaniuk. Ennek a dilemmának a szokásos feloldása az, hogy a statisztikai tulajdonságok fontosabbak az értelmezhetőségénél, tehát a két mérőszám közül az esélyhányadost kell választani. Ez az érv különösen akkor meggyőző, ha a kutató célja nem két hipotetikus hatás összehasonlítása, hanem csupán annak eldöntése, fennállnak-e az elmélet által posztulált oksági hatások. Ha a kérdés pusztán az, fennáll-e egy hatás vagy sem, 2x2-es táblákban azonos választ kapunk az esélyhányados és a hatásnagyság használatával. De mivel a hatásnagyság értéke torzított lehet, érdemes inkább az esélyhányadost használni.

Úgy gondolom azonban, hogy a szóban forgó dilemma nem mindig oldható fel ilyen könnyen. Ennek oka az, hogy olyan táblákban, ahol a függő változónak kettőnél több kategóriája van, az esélyhányadosok egy új értelmezési problémát vetnek fel, amely nem merülhet fel 2x2-es táblákban. Először azt mutatom meg, hogy a feszítő cellás esélyhányadosok közül néhány asszociációt mutat ott, ahol valójában nincs okunk asszociációra számítani. Ezután azt mutatom meg, hogy a feszítő cellás esélyhányadosok által mutatott asszociációk valójában a $K \times K$ -s tábla önálló létezésével bíró 2x2-es résztábláiban mért asszociációk. Végül amellet érvelek, hogy az eredeti $K \times K$ -s tábla elemzése nem lehet feltétlenül ekvivalens önálló létezéssel bíró 2x2-es résztáblák elemzésével.

Feszítő cellás esélyhányadosok és hatásnagyságok eltérése mobilitási táblákban

A tanulmányban eddig 2x2-es táblákat vizsgáltunk. Az oksági hipotéziseket azonban gyakran 2x2-esnél nagyobb kontingenciatáblákban kell ellenőrizni. Tipikus példa erre a társadalmi mobilitás, vagy akár a házassági homogámia elemzése. Vegyünk egy egyszerű mobilitási példát! Kérdésünk az, hogyan befolyásolja a megszerzett iskolai végzettséget az apa iskolai végzettsége.

Az adatok a TÁRKI 1996-os *Monitor* vizsgálatából származnak. Hogy a vizsgálandó kontingenciatábla egyszerű legyen, az iskolai végzettséget három kategóriával mértem: alapfok (ami valójában a legfeljebb nyolc általános iskolai osztály elvégzését méri), középfok és felsőfok. A nyers adatokat a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat

Legmagasabb iskolai végzettség az apa iskolai végzettsége szerint: cellagyakoriságok és peremeloszlás

Apa végzettsége	Legmagasabb végzettség			Összesen
	Alapfokú	Középfokú	Felsőfokú	
Alapfokú	384	226	127	737
Középfokú	65	148	112	325
Felsőfokú	10	32	67	109
Összesen	459	406	306	1171

Az adatok forrása: TÁRKI, 1996-os Monitor felvétel.

Ha az alapfokú végzettséget választjuk referenciakategóriának, a származás hatására vonatkozó kérdést négy konkrét kérdés megválaszolásával lehet eldönteni. Az egyszerűség kedvéért példánkban az alábbi két kérdésre keressük a választ: *a)* Befolyásolja-e az apa felsőfokú végzettsége a *felsőfokú* végzettség megszerzésének esélyét? És *b)* befolyásolja-e az apa felsőfokú végzettsége a *középfokú* végzettség megszerzésének esélyét?

Kérdéseink megválaszolásához számítsuk ki mind a hatásnagyságokat, mind pedig a feszítő cellás esélyhányadosokat! A számításokhoz rendre a (3) és a (6) képletet kell használni. A szóban forgó képletekben szereplő *i* index értéke például a *b)* kérdésben a középfokú végzettség, a *j* index értéke ugyanebben a kérdésben a felsőfokú végzettség, a *k* index pedig mindig az alapfokú végzettséget jelöli. A számítások eredményeit a 3. táblázat foglalja össze.

3. táblázat

Az apa iskolai végzettségének hatása a legmagasabb iskolai végzettségre: feszítő cellás esélyhányadosok és hatásnagyságok

Apa végzettsége	Feszítő cellás esélyhányados		Hatásnagyság	
	Legmagasabb végzettség		Legmagasabb végzettség	
	Középfokú	Felsőfokú	Középfokú	Felsőfokú
Középfokú	3,87	5,21	14,8	17,3
Felsőfokú	5,44	20,26	-1,3	44,3

A 3. táblázat alapján látható, hogy egy esetben eltérő irányú oksági kapcsolatot mutat a hatásnagyság és az esélyhányados: mégpedig azzal kapcsolatban, vajon az apa felsőfokú végzettsége csökkenti vagy növeli a középfokú végzettség megszerzésének esélyét. Az utolsó két sorból látható, hogy – az alapfokú végzettséghez viszonyítva – az apa középfokú végzettsége pozitív hatást gyakorol a középfokú iskolai

végzettség megszerzésére (hatásnagyság=14,8). Ezzel szemben az apa felsőfokú végzettsége kismértékben ugyan, de csökkenti a középfokú iskolai végzettség megszerzését (hatásnagyság= -1,3). Ha viszont az esélyhányadosokat vizsgáljuk meg, ott más következtetés adódik. Az összes esélyhányados 1-nél nagyobb, ezért arra kéne következtetnünk, hogy az apa felsőfokú végzettsége pozitívan befolyásolja a középfokú iskolai végzettség megszerzését. A feszítő cellás esélyhányadosok és a hatásnagyságok alapján tehát eltérő választ kell adnunk a *b)* kérdésre.

Az eltérés értelmezéséhez a mobilitáskutatások egyik legegyszerűbb modelljét, a kvázi-tökéletes (quasi perfect) mobilitás modelljét (Hout 1983) használom.⁶ A szóban forgó modell a megfigyelt mobilitási folyamatokat két, elméleti szempontból kiemelt fontosságú (de a valóságban ritkán előforduló) mobilitási modell kombinációjaként értelmezi. Az egyik elméleti modell a tökéletes mobilitás modellje: ebben az esetben az egyének státuszát nem lehet előrejelezni a származás ismeretében. Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy egy tetszőleges származású egyén α valószínűséggel tesz szert bármelyik státuszra. (Természetesen ha a státuszkategóriák száma K , akkor $\alpha=1/K$). A másik elméleti modell a tökéletes immobilitás modellje: itt az egyének öröklik származási kategóriájukat. Ha a kvázi-tökéletes mobilitás modellje igaz, akkor a megfigyelt mobilitási tábla a szóban forgó szélső típusok súlyozott átlaga. Ha az immobilitási modell súlya β ($0 \leq \beta \leq 1$), a tökéletes mobilitás súlya pedig $1-\beta$, a mobilitási tábla az α és β paraméterekkel írható le: a tábla olyan, hogy diagonális celláiban az $(\alpha+\beta)$, egyéb celláiban pedig az α kilépési valószínűségek (outflow percentages) találhatóak ($K\alpha+\beta=1$). A mobilitási táblát úgy írjuk fel, hogy a származási kategóriák definiálják a sorokat, a kilépési valószínűségek tehát sorszámalékok. Három státuszkategóriánál a kvázi-tökéletes mobilitás modelljét a 4. táblázat mutatja.

4. táblázat

A kvázi-tökéletes mobilitás modellje (3 státuszkategória esetén)

Apa végzettsége	Legmagasabb végzettség		
	Alapfokú	Középfokú	Felsőfokú
Alapfokú	$\alpha + \beta$	α	α
Középfokú	α	$\alpha + \beta$	α
Felsőfokú	α	α	$\alpha + \beta$

Milyen választ kapunk *a)* és *b)* kérdéseinkre a kvázi-tökéletes mobilitás modelljében? A hatásnagyságok és a feszítő cellás esélyhányadosok kiszámítása ismét a (3) illetve a (6) képletekre támaszkodik. A számítások eredményeit az 5. táblázat foglalja össze.

⁶ Az érvelés lényegét nem befolyásolja az, ha a kvázi-tökéletes mobilitás modellje nem illeszkedik jól az adatokhoz.

5. táblázat
Feszítő cellás esélyhányadosok és hatásnagyságok a kvázi-tökéletes
mobilitás modelljében

Apa végzettsége	Feszítő cellás esélyhányados		Hatásnagyság	
	Középfokú	Felsőfokú	Középfokú	Felsőfokú
Középfokú	$\frac{(\alpha + \beta)^2}{\alpha^2}$	$\frac{\alpha + \beta}{\alpha}$	β	0
Felsőfokú	$\frac{\alpha + \beta}{\alpha}$	$\frac{(\alpha + \beta)^2}{\alpha^2}$	0	β

A hatásnagyságok és a feszítő cellás esélyhányadosok mátrixai tehát nem azonosak! Az alapvető különbség az, hogy a hatásnagyságok mátrixában az összes nem diagonális elem zérus, míg az esélyhányadosok mátrixában ezek a nem diagonális elemek nagyobbak 1-nél. Ennek a különbségnek komoly tartalmi következményei vannak. A *b)* kérdésre ugyanis a feszítő cellás esélyhányadosok alapján igennel kell felelni – a hatásnagyságok alapján viszont nemmel!

Miért vezet eltérő válaszhoz a két mérőszám? Tegyük fel, hogy az adatgyűjtés módszere és a survey kérdések természete alapján megalapozott az a feltevés, miszerint a függő változó nem befolyásolta a mintába bekerülés valószínűségét. Ezért zárható az a lehetőség, hogy a hatásnagyság mintabeli értéke torzított. A probléma akkor is fennállna, ha a mintába a kutatás által megcélzott populáció minden eleme bekerült volna. A kétféle mérőszám eltérése tehát csak azzal magyarázható, hogy az egyik hibásan mutatja az asszociációt.

Vajon a hatásnagyság vagy az esélyhányados mutatja helyesen az apa felsőfokú végzettségének hatását a középfokú végzettség elérésére? Ha az apa felsőfokú végzettsége hatással van a középfokú végzettség megszerzésére, akkor az (1)-ben szereplő két feltételes valószínűségnek – a középfokú végzettség megszerzésének esélye a felsőfokú végzettségű apák között, valamint a középfokú végzettség megszerzésének esélye az alapfokú végzettségű apák között – eltérőnek kell lennie. Ez a két feltételes valószínűség azonban a kvázi-tökéletes mobilitás modellje alapján azonos. A feszítő cellás esélyhányados pozitív kapcsolatot mutat, a hatásnagyság viszont a kapcsolat hiányát. Következésképpen a hatásnagyság helyesen mutatja az oksági kapcsolat fennállását vagy hiányát, a feszítő cellás esélyhányados viszont asszociációt mutat ott, ahol nincs okunk asszociációt feltételezni.

Feszítő cellás esélyhányadosok értelmezése és a résztáblákra bontás módszere

Miért mutathat asszociációt ott a feszítő cellás esélyhányados, ahol – az (1) egyenlőség alapján – nincs okunk asszociációra számítani? Számoljuk ki most a feszítő cellás esélyhányadosokat és a hatásnagyságokat úgy, hogy a 3x3-as mobilitási táblát önálló 2x2-es táblákra bontjuk, majd ezekben számoljuk ki a hatásnagyságot és az esélyhányadosot! A referenciakategória természetesen az alapfokú végzettség marad,

tehát ez mindegyik 2x2-es táblában szerepelni fog. Ezután számítsuk ki mindegyik 2x2-es táblában a kilépési százalékokat! A számolásakor figyelembe kell venni, hogy a bontás hatására az eredeti táblában szereplő α és $(\alpha+\beta)$ kilépési valószínűségek soronkénti összege már nem lesz egységnyi. A sorösszeg úgy lesz újra egységnyi, ha az i -edik sorban szereplő kilépési valószínűségeket elosztjuk azzal a kilépési valószínűséggel, amely az eredeti táblában szintén az i -edik sorban szerepelt, de a bontás miatt ki-maradt a 2x2-es táblából. Az eredményeket – pontosabban az $a)$ és $b)$ kérdés megválaszolásához releváns résztáblákat – a 6. táblázat tartalmazza.

Az eredeti mobilitási tábla részekre bontásának hatására a hatásnagyság értéke megváltozott. Az $a)$ résztáblában az esélyhányados értéke $\beta/(1-\alpha)$, tehát $(1-\alpha)$ -ad része az eredeti táblában kiszámolt értéknek. A hatásnagyság azonban pozitív maradt, az $a)$ kérdésre adandó tartalmi választ tehát nem érinti a táblabontás. A $b)$ résztáblában viszont a hatásnagyság értéke most nem zérus, hanem pozitív! Ezzel szemben az esélyhányados értéke az egyes résztáblákban ugyanaz, mint ami a megfelelő feszítő cellás esélyhányados volt az eredeti táblában (lásd az 5. táblázatot). A résztáblákra bontás módszere tehát nem változtat az esélyhányados értékein. Ez nem meglepő, hiszen az esélyhányados független a peremeloszlásoktól.

6. táblázat

A kvázi-tökéletes mobilitási tábla $a)$ és $b)$ résztáblái

Apa végzettsége	a) résztábla		b) résztábla	
	Legmagasabb végzettség	Felsőfokú	Legmagasabb végzettség	Középfokú
Alapfokú	$\frac{\alpha + \beta}{1 - \alpha}$	$\frac{\alpha}{1 - \alpha}$	$\frac{\alpha + \beta}{1 - \alpha}$	$\frac{\alpha}{1 - \alpha}$
Felsőfokú	$\frac{\alpha}{1 - \alpha}$	$\frac{\alpha + \beta}{1 - \alpha}$	$\frac{\alpha}{1 - \alpha - \beta}$	$\frac{\alpha}{1 - \alpha - \beta}$

Az eredeti mobilitási tábla részekre bontása egy olyan eredményre vezet, amelyből csábító lehet a hatásnagyság feleslegességére következtetni. Az elemzés során csupán arra voltunk kíváncsiak, van-e hatása az apa iskolázottságának az egyének iskolázottságára. Az önálló résztáblákat használva erre a kérdésre ugyanolyan választ kapunk mind az esélyhányados, mind a hatásnagyság használatával. Az egyik mérőszám tehát felesleges. A peremeloszlásoktól való függetlenség viszont csak az esélyhányadosra jellemző, ezért érdemes annak használatához ragaszkodni. A szóban forgó érv szerint a részekre bontás módszere újra csak azt a közismert tényt ilusztrálja, hogy a hatásnagyság értéke függ a peremeloszlásoktól.

Ez az érv azonban két ok miatt nem fogadható el. Egyrészt az érv nem ad választ arra a kérdésre, miért mutatják olykor tévesen az oksági kapcsolat létezését a feszítő cellás esélyhányadosok. Másrészt az érv kritika nélkül elfogadja az önálló résztáblákra bontás módszerét. De vajon helyes-e ez az elemzési módszer? A következő bekezdésekben erre a két kérdésre adok választ.

Mikor tévedhetünk a feszítő cellás esélyhányadosok használatával?

Vizsgáljuk meg először azt a kérdést, miért mutathatnak a feszítő cellás esélyhányadosok asszociációt ott, ahol nincs okunk oksági hatást feltételezni. A kérdés megválaszolásához ismételjük át, miért mutatja helyesen az esélyhányados az oksági hatások létezését és a hatás előjelét 2×2 -es táblákban! Ha x hatása y -ra pozitív, az esélyhányados azért nagyobb 1-nél, mert a $P(y=1|x=1) > P(y=1|x=0)$ egyenlőtlenség maga után vonja a $P(y=0|x=1) < P(y=0|x=0)$ egyenlőtlenséget is. Kiterjeszhető-e ez az érv a feszítő cellás esélyhányadosokra? Vizsgáljuk meg az alábbi érvelést!

1. Ha x hatása y -ra pozitív, akkor $P(y=i|x=j) > P(y=i|x=k)$.
2. Ha $P(y=i|x=j) > P(y=i|x=k)$, akkor $P(y=k|x=j) < P(y=k|x=k)$.
3. Tehát ha x hatása y -ra pozitív, a feszítő cellás esélyhányados nagyobb 1-nél.

Ha a függő változó több mint két értéket vehet fel, az érv 2. lépése nem feltétlenül helyes! Logikailag lehetséges, hogy a $P(y=i|x=j) > P(y=i|x=k)$ egyenlőtlenség mellett $P(y=k|x=j)$ nem kisebb $P(y=k|x=k)$ -nál. Ha viszont a $P(y=i|x=j) > P(y=i|x=k)$ egyenlőtlenségből nem következik a $P(y=k|x=j) < P(y=k|x=k)$ egyenlőtlenség, akkor semmi garancia sincs arra, hogy az esélyhányados 1-nél nagyobb (kisebb) akkor, amikor pedig x hatása y -ra valójában pozitív (negatív). A $P(y=i|x=j) > P(y=i|x=k)$ egyenlőtlenségből csak akkor következik feltétlenül a $P(y=k|x=j) < P(y=k|x=k)$ egyenlőtlenség, ha $P(y=i|x=j) + P(y=k|x=j) = P(y=i|x=k) + P(y=k|x=k)$. A feszítő cellás esélyhányadosok értékei alapján tehát csak akkor lehet feltétlenül helyesen következtetni az oksági kapcsolat létezésére és előjelére, ha teljesül a

$$(7) \quad P(y=k \vee y=i | x=j) = P(y=k \vee y=i | x=k)$$

egyenlőség. (A „ \vee ” a szimbólum a „vagy” szót helyettesíti. Habár az érv 2. lépése akkor is helyes lenne, ha a (7) bal oldalán szereplő összeg kisebb, mint a jobb oldali összeg, az egyenlőtlenség megengedéséből az következne, hogy függetlenség esetén a feszítő cellás esélyhányados kisebb lenne 1-nél.) Ha viszont ez az egyenlőség nem teljesül, az érv 2. lépése nem feltétlenül helyes, és ezért a feszítő cellás esélyhányados 1-nél nagyobb értéket is felvehet ott, ahol valójában nincs pozitív oksági kapcsolat.

(7) alapján világos, miért kaptunk azonos választ az *a*) kérdésre a hatásnagyság és a feszítő cellás esélyhányados használatával. A kérdés megválaszolásához a mobilitási tábla olyan részét kell megvizsgálni, ahol $P(y=k \vee y=i | x=j) = P(y=k \vee y=i | x=k) = 2\alpha + \beta$. Vagyis a (7) egyenlőség teljesül. Az esélyhányados tehát helyesen méri az oksági kapcsolatot. (7) alapján az is világos, miért kaptunk eltérő választ a *b*) kérdésre a hatásnagyság és a feszítő cellás esélyhányados használatával. A *b*) kérdés megválaszolásához a tábla olyan részét kell vizsgálni, ahol a (7) egyenlőség nem teljesül: a kilépési valószínűségek összege $2\alpha + \beta$, ha az apa iskolázottsága középfokú, de csak 2α , ha az apa iskolázottsága alacsony.

A feszítő cellás esélyhányadosok tehát azért vallhatnak kudarcot, mert figyelmen kívül hagyják x hatását a függő változó azon értékeire, amelyek *irrelevánsak* a feszítő cellás esélyhányadosok kiszámolásánál. A feszítő cellás esélyhányados számolásakor elhanyagolt harmadik cella fontosságára hívja fel a figyelmet a 2. táblázatban bemutatott iskolai mobilitási példa is. Kódoljuk az alap-, a közép- és a felsőfokú végzettséget a 0, 1, 2 számokkal! A feszítő cellás esélyhányados azért mutat tévesen

oksági kapcsolatot az apa felsőfokú iskolai végzettsége és az egyén középfokú végzettsége közötti, mert hiába van elhanyagolhatóan kis különbség a $P(y=1|x=2)$ és a $P(y=1|x=0)$ valószínűségek között (30,7% és 29,4%), ebből nem következik az, hogy $P(y=0|x=2)$ és $P(y=0|x=0)$ is megközelítően azonos lenne. Az adatok alapján $P(y=0|x=2)=9\%$ sokkal kisebb, mint $P(y=0|x=0)=52\%$. Ennek oka az, hogy a szóban forgó feszítő cellás esélyhányados számolásakor nem vettük figyelembe a független változó hatását a függő változó harmadik, a számolásnál elhanyagolt kategóriájára. A feszítő cellás esélyhányados kudarcának végső oka az, hogy $P(y=2|x=2)=61\%$ nagyobb, mint $P(y=2|x=0)=17\%$.

Az előző bekezdésekben arra az eredményre jutottunk, hogy egy feszítő cellás esélyhányados csak akkor mutatja feltétlenül helyesen az oksági hatás létezését és előjelét, ha a szóban forgó esélyhányados kiszámolásához releváns résztáblában teljesül a (7) egyenlőség. A feszítő cellás esélyhányadosok ott és azért vannak kudarcot, ahol ez a feltevés hamis. Ebből az eredményből azonban nem következik automatikusan az, hogy a helyes oksági következtetések levonásában érdekelt kutatóknak mellőznie kellene a feszítő cellás esélyhányadosokat. A kedvező statisztikai tulajdonságok miatt az esélyhányadoshoz ragaszkodó kutatók arra a nyilvánvaló tényre alapozhatják érvelésüket, hogy az önálló résztáblákra bontás módszerének használata során (7) mindig igaz. (7) nem csak a feszítő cellás esélyhányadosok esetleges kudarcaira hívja fel a figyelmet, hanem arra is, hogyan kell a feszítő cellás esélyhányadosok által mért lokális asszociációkat helyesen értelmezni. A feszítő cellás esélyhányadosok tehát használhatók, pusztán a lokális asszociáció fogalmát kell pontosítani. Az előbb elmondottak fényében a feszítő cellás esélyhányadosok csak akkor használhatóak oksági következtetések levonására, ha a lokális asszociáció fogalmát a következőképpen definiáljuk: a lokális asszociációk a vizsgált tábla önálló létezésével bíró 2×2 -es résztábláiban mérhető asszociációk.

Felcserélhető-e a $K \times K$ -s nagy kontingenciatábla elemzése a 2×2 -es résztáblák elemzésével? Az esélyhányados tulajdonságainak vizsgálata alapján erre a kérdésre nem lehet válaszolni, hiszen ettől a választól függ a lokális asszociációk helyes értelmezése és ezáltal a feszítő cellás esélyhányadosok használhatóságával kapcsolatos döntésünk. Úgy gondolom, hogy erre a kérdésre úgy lehet válaszolni, ha az empirikus elemzés elméleti háttérét vesszük figyelembe. A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésével kapcsolatos irodalom alapján a 2. táblázatban látható adatok egy olyan társadalmi folyamat eredménye, amelynek kimenete az egyének, családok továbbtanulási döntéseitől, valamint az iskolák szelekciós döntéseitől függ. Most amellet érvelek, hogy a szóban forgó elméleti háttér miatt a 3×3 -as mobilitási tábla elemzése nem lehet ekvivalens 4 darab 2×2 -es tábla elemzésével.

A táblázatdarabolás módszere első látásra nem több a kilépési százalékok matematikailag szükségszerű korrigálásánál: ha a feldarabolandó táblázat darabolásra ítélt részének egyik sorában a kilépési százalékok összege p százalék, akkor a szóban forgó kilépési százalékokat el kell osztani $(100-p)$ -vel ahhoz, hogy az önálló életre kelt táblában a sorszázalékok összege száz százalék legyen. Ennek a korrekciónak azonban van egy fontos tartalmi vonatkozása: a tábla résztáblákra bontásával megváltozik az adatokat generáló társadalmi folyamat természete is. Az eredeti mobilitási tábla egy olyan folyamatot feltételez, ahol az egyének, családok három isko-

lai végzettség közül választhatnak. Természetesen a döntést szimultán vagy szekvenciális döntésként lehet modellezni. (Ez utóbbiban először az általános iskola utáni továbbtanulásról döntenek, ezután pedig a középiskolában továbbtanulók újra döntenek a felsőfokú továbbtanulásról). Az eredeti mobilitási tábla önálló résztáblákra darabolásával az adatokat létrehozó társadalmi folyamat modellje is megváltozik. A *b)* kérdés megválaszolásához releváns önálló résztábla például egy olyan döntési helyzetet feltételez, ahol a felsőfokú végzettség már nem szerepel a megvalósítható alternatívák között.

Az önálló résztáblák elemzésének tehát az a tartalmi vonatkozása, hogy korlátozza – kettőre csökkenti – a megvalósítható kimenetek számát. A nyilvánvaló probléma az, hogy a társadalmi folyamatok kimenetét rendszerint módosítja az, ha a folyamatot alkotó döntési helyzetekben módosul a megvalósítható alternatívák száma. Az önálló résztáblák elemzésével tehát valószínűleg nem azt a folyamatot tanulmányozzuk, ami az eredeti mobilitási táblát létrehozza. Következésképpen az önálló résztáblák tanulmányozása irreleváns. Egy olyan világban, ahol a felsőfokú oktatás elérhető, a családi háttér befolyásával kapcsolatos kérdéseink nem válaszolhatók meg egy olyan modell implicit használatával, amely azt feltételezi, hogy a felsőfokú oktatás nem jelenik meg megvalósítható alternatívaként a továbbtanulási döntés(ek) meghozatalakor.

Foglaljuk össze az előző bekezdésekben kifejtett évet! A feszítő cellás esélyhányadosok csak akkor mutatják helyesen az oksági kapcsolatok fennállását és a hatás előjelét, ha (7) teljesül. A gyakorlatban kevés esély van arra, hogy (7) mindig teljesüljön. Ezért a feszítő cellás esélyhányadosok sem mentesek a torzítás problémájától. Ebből a problémából az jelenthetne kiutat, ha a lokális asszociációkat úgy fogjuk fel, mint az eredeti nagy tábla önálló résztábláiban mérhető asszociációkat. Ha azonban az eredeti tábla helyett annak önálló résztábláit vizsgáljuk, az adatokat létrehozó folyamatok természetével kapcsolatos elméleti feltevéseinket is módosítani kell. Ezzel a módszerrel azonban nem azokat az adatokat fogjuk elemezni, amelyeket valójában elemezni akarunk: az eredeti tábla elemzését ugyanis olyan kérdések és elméleti feltevések irányítják, amelyek már nem relevánsak az önálló résztáblák elemzésekor. Ezért komolyan kell venni azt a problémát, hogy a feszítő cellás esélyhányadosok bizonyos körülmények között torzítottan mutatják az oksági kapcsolatokat.

Összefoglalás

Ez a tanulmány a kontingenciatáblák oksági értelmezésével foglalkozott. Az elmúlt években számos módszertani munka fordított figyelmet a statisztikai bizonyítékok oksági értelmezésére. Az adatok oksági értelmezéséhez javasolt mérőszám a hatásnagyság, azaz a feltételes várható értékek különbsége. Ezzel szemben a kontingenciatáblák elemzésére rendszeresen használt eszköz az esélyhányados, mivel a hatásnagyság értékét a függő változó eloszlása is befolyásolja. A tanulmány mellett érvel, hogy az esélyhányados nem feltétlenül megfelelő eszköze oksági kapcsolatok értelmezésének. A tanulmány első részében egyrészt megmutattam, nem csak a hatásnagyság, hanem az esélyhányados is kapcsolatba hozható az okság probabilisztikus elméletével. Másrészt azt is megmutattam, hogy az esélyhányados nem képes

az oksági kapcsolat olyan világos értelmezésére, mint a hatásnagyság. Ennek oka az, hogy a mérési módszer miatt az esélyhányados értéke nehezen értelmezhető, sőt, üres cellával rendelkező 2x2-es táblákban hibásan mutatja az oksági kapcsolatot. A tanulmány második részében az esélyhányadosnak egy még alapvetőbb problémáját mutattam ki. Olyan táblákban, ahol a függő változónak kettőnél több kategóriája van, a feszítő cellás esélyhányadosok közül néhány asszociációt mutat ott, ahol valójában nincs okunk asszociációra számítani. A feszítő cellás esélyhányadosok csak akkor mutatják helyesen az oksági kapcsolatok fennállását és a hatás előjelét, ha a független változó nem befolyásolja az irreleváns kimenetek bekövetkezési valószínűségét. Mivel ez a feltétel a gyakorlatban nem teljesül mindig, a gyakorlati alkalmazások során fenntartással kell kezelni a feszítő cellás esélyhányadosokra alapozott oksági következtetéseket.

Az itt kifejtett érvek alapján úgy gondolom, bizonyos feltételek mellett a hatásnagyság jobban alkalmas kontingenciatáblák elemzésére, mint az esélyhányados. Főleg a tanulmány második részében kifejtett érvek alapján védhetőnek tartom azt az álláspontot, hogy a hatásnagyság jobban alkalmas az adatok oksági értelmezésére, mint az esélyhányados. Természetesen az esélyhányados mellett a peremeloszlásoktól való függetlenség szól. A mintavétel és az adatgyűjtés módszereinek ismeretében azonban meg lehet fogalmazni ésszerű feltevésekkel kapcsolatban, egyezik-e a függő változó mintabeli és populációbeli eloszlása. Úgy gondolom, hogy az esélyhányadosok helyett a hatásnagyságot kell használni, ha indokolt a reprezentativitás feltevése, és ha az adatok alapján fennáll a feszítő cellás esélyhányadosokkal való tévedés lehetősége.

Terjedelmi korlátok miatt számos olyan kérdést kellett figyelmen kívül hagynom, amelyek megválaszolásával további szempontokat találhatunk az esélyhányados és a hatásnagyság közötti választáshoz. Kritika nélkül elfogadtam azt, hogy az okság probabilisztikus elmélete szolgáltatja azt a mércét, amivel megítélhető az, mikor mutatja helyesen vagy tévesen egy asszociációs mérőszám az oksági kapcsolatok fennállását. Csak korlátozottan foglalkoztam az asszociációs mérőszámok statisztikai tulajdonságaival: az esélyhányadost és a hatásnagyságot csak a torzítatlanság követelménye alapján hasonlítottam össze, de nem terjesztettem ki az összehasonlítást a konzisztencia, a hatékonyság és a robusztusság követelményeire. Végül azokat az eltérő modellezési lehetőségeket sem vizsgáltam, amelyekkel elvileg leírhatók azok a változások az empirikus elemzés elméleti kontextusában, amelyek akkor következnek be, amikor a nagy kontingenciatáblákat önálló 2x2-es résztáblákra bontjuk. Az eltérő modellezési döntések valószínűleg segíthetik a lokális asszociációk elemzésével kapcsolatos problémák pontosabb leírását. Úgy gondolom, érdemes további munkákban foglalkozni ezekkel a kérdésekkel.

Irodalom

- Agresti, A. (1990): *Categorical Data Analysis*. New York: John Wiley
- Bartus Tamás (2003): Logisztikus regressziós eredmények értelmezése. *Statisztikai Szemle*, 81: 328-347.
- Bishop, Y. M. M.–S. E. Fienberg–P. W. Holland (1975): *Discrete Multivariate Analysis. Theory and Practice*. Cambridge, MA: MIT Press
- Blossfeld, H.-P.–G. Rohwer (1995): *Techniques of Event History Modeling: New Approaches to Causal Analysis*. Mahwah: Erlbaum
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat
- Esser, H. (1996): What is wrong with “variable sociology”? *European Sociological Review*, 12: 159–166.
- Freedman, D. A. (1991): Statistical analysis and shoe leather. *Sociological Methodology*, 21: 291–313.
- Fienberg, S. E. (1987): *The Analysis of Cross-Classified Categorical Data*. Cambridge, MA: MIT Press
- Goldthorpe, J. H. (2001): Causation, Statistics, and Sociology. *European Sociological Review*, 17: 1-20.
- Greene, W. (2000): *Econometric Analysis*. New Jersey: Prentice Hall
- Hyman, H. (1955): *Survey Design and Analysis*. Glencoe: Free Press
- King, G.–M. Tomz–J. Wittenberg (2000): Making the most of statistical analyses: improving interpretation and presentation. *American Journal of Political Science*, 44: 341–355.
- Liebertson, S. (1985): *Making It Count. The Improvement of Social Research and Theory*. Berkely: University of California Press
- Long, J. S. (1997): *Regression Models for Categorical and Limited Dependent Variables*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Pötter, U.–H.-P. Blossfeld (2001): Causal inference from series of events. *European Sociological Review*, 17: 21–32.
- Rudas Tamás (1998): *Odds Ratios in the Analysis of Contingency Tables*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Reynolds, H. T. (1977): *The Analysis of Cross-Classifications*. New York: Free Press
- Sobel, M. E. (1998): Causal inference in statistical models of the process of socioeconomic achievement. *Sociological Methods and Research*, 27: 318–348.
- Sørensen, A. B. (1999): *Statistical Models and Mechanisms of Social Processes*. Paper presented at the Annual Meetings of the Swedish Sociological Association, University of Stockholm. Stockholm, Sweden, January 28, 1999.
- Suppes, P. (1970): *A Probabilistic Theory of Causality*. Amsterdam: North Holland
- Winship, C.–S. L. Morgan (1999): The estimation of causal effects from observational data. *Annual Review of Sociology*, 25: 659–707.

MŰHELY

Gyukits György

GYERMEKVÁLLALÁS A NAGYVÁROSI SZEGÉNYNEGYEDBEN ÉLŐ FIATALKORÚ ROMA NŐK KÖRÉBEN*

A városi szegénynegyedekben, ahol jobbára nagyarányú roma népesség él, léptenyomon találkozhatunk fiatalkorú anyákkal. Például Miskolcon a Szondi telepnek nevezett nyomornegyedben, Mari tizenhét évesen szülte meg első gyermekét. Éppen első ottjártankor költözött élettársával együtt otthonnak a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető új lakhelyére. Ők azonban e változást is ugrásszerű javulásnak élték meg, ugyanis ezt megelőzően egy pincében húzták meg magukat. Új helyük egy füstös-kormos szoba-konyha, ahol nedvesek a falak, nem megfelelő a fűtés, és egyáltalán nincs világítás. A csecsemőt ágy híján kénytelenek voltak a hideg földre terített pokrócba bugyolálni.

Mari szakközépiskolát végzett – a telep lakossága körében ez egyáltalán nem jellemző –, munkát azonban így sem talált magának. Arra a kérdésemre, hogy hány gyermeket szeretne, kategorikusan kijelentette, hogy nem akar többet, mert ezt az egyet is alig tudja felnevelni. Ráadásul élettársa teljesen magára hagyta, most is kint csatangol valahol a telepen, egész nap feljűk sem néz.

Két év múlva kerestem fel ismét. Ugyanolyan körülmények között élt, de addigra már megszületett a második gyermeke. Azóta foglalkoztat a kérdés: miért szülnék ilyen fiatalon a szegénynegyedekben élő nők? A tanulmányban erre az ellentmondásosnak tűnő jelenségre próbálunk magyarázatot adni.

Korai anyaság Magyarországon az adatok tükrében

Jóllehet a húszéves kor alatti anyaság Magyarországon az utóbbi két évtizedben felére csökkent, a 20–24 év közötti pedig negyedével (Kamarás 2000), bizonyos társadalmi csoportokban, mint amilyen a cigánytelepek és a városi szegénynegyedek népessége, ezek a tendenciák nem biztos, hogy érvényesülnek. Statisztikai adatok azonban ezzel kapcsolatosan nem állnak rendelkezésünkre.

Növekszik a húszévesnél fiatalabb korcsoportban a házasságon kívül született gyermekek száma: 1994-ben a húsz évnél fiatalabb anyák 43 százaléka házasságon kívül szülte meg gyermekét, ez 1980-hoz viszonyítva két-háromszoros növekedést jelent

* A kutatást támogatta az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, az OKTK és az Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium.

(Kamarás 2000). A terhességmegszakítás is emelkedik a tizenévesek körében. Az iskolai végzettség lényeges differenciáló tényező az abortusz esetében: a húsz évnél fiatalabb korosztályon belül a gimnazisták és az érettségizettek között gyakoribb a művi terhességmegszakítás, mint a nyolc osztályt végzeteknél (Kamarás 2000).

Megválaszolatlan kérdés, hogy miért vetetik el inkább a tizenéves érettségizett vagy gimnazista lányok a gyermekeiket, mint azok, akiknek csak nyolc általánosuk van (Kamarás 2000). A későbbiek során e jelenség magyarázatára egy hipotézist fogalmazunk meg.

A kutatás elméleti háttere

Kutatásunk alapját M. Patricia Fernandez Kelly 1998-as, *Társadalmi és kulturális tőke a városi gettóban: következmények a bevándorlás gazdaszociológiájára* című tanulmánya képezi. Kelly a fent említett cikkében így írja le azt a társadalmi problémát, amely elemzésének tárgya:

»De« „Nyugat-Baltimore amiatt is magára vonja a kutatók figyelmét, hogy itt a fiatalkori terhesség gyakorisága még a baltimore-i átlagot is meghaladja, pedig Baltimore-ban a fiatalkori terhesség aránya háromszorosa az országos átlagnak, és az országban a legmagasabbak közé tartozik. 1990-ben ... az anyák közel egyharmada kamaszlány volt. Ugyanebben az évben a Nyugat-Baltimore-ban élő tizennégy és tizenkilenc év közötti lányok majdnem egyharmada anya volt legalább egy gyermekkel.” (Kelly 1998: 258–259.)

Kelly a nyugat-baltimore-i gettó jellemzése kapcsán felhívja a figyelmet az elszigetelődésre, a tartós munkanélküliségre, a bűnözésre, a jóléti intézményektől való függés magas arányára, a családok széthullására és – mint ahogy azt a fenti idézetből is láthattuk – a gyakori fiatalkori terhességre.

Kelly a fiatalkori terhesség gettóbeli sűrű előfordulásának magyarázatában Merton (1980) társadalmi cselekvésre vonatkozó tipológiájára támaszkodik, és ennek kapcsán rámutat arra, hogy a gettóban élő fiatal nők ugyan elfogadják az amerikai társadalom uralkodó kulturális célját, az anyagi jólétet, de – mint ahogy ezt Merton a bűnözéssel kapcsolatban szemléltette – megfosztottak az e cél megvalósításához szükséges legitim eszközöktől. Kelly a cél elérésének eszközei alatt a társadalmi és kulturális tőkét érti. Ahhoz, hogy megérthessük, mi a szerepe a társadalmi és kulturális tőkének a jólét elérésében, tisztáznunk kell e fogalmak jelentését.

Kelly a társadalmi tőke értelmezésekor több lehetőség közül (Bourdieu 1998; Putnam 1993; Coleman 1998) az utolsó meghatározását veszi alapul:

Coleman (1998) szerint társadalmi tőke akkor jön létre, amikor az emberek közötti viszonyok úgy változnak meg, hogy elősegítsék a cselekvést. A társadalmi tőke szerint személyek közötti viszonyokban ölt testet. Akik rendelkeznek vele, előnyre tehetnek szert másokkal szemben: az olyan csoport például, amelynek a tagjai megbíznak egymásban, sokkal többre képes, mint egy hasonló, de a bizalomnak híján lévő csoport. A társadalmi tőkét birtokosai felhasználhatják érdekeik érvényesítésére.

Coleman a társadalmi tőke számos formáját különíti el. Számunkra a továbbiakban a kötelezettségek-elvárások, az információs potenciál, valamint a normák és hatékony szankciók típus lesz fontos, ezért csak ezeket ismertetjük:

Kötelezettségek és elvárások. Ha *A* megtesz valamit *B*-nek, és bízunk abban, hogy *B* ezt a jövőben viszonyozza, akkor ez *A*-ban elvárást ébreszt, *B*-ben pedig azt a kötelezettséget, hogy ne veszítse el ezt a bizalmat. A viszonzás egyik lehetséges formája, hogy *B* rendelkezésére bocsátja *A*-nak személyes kapcsolati hálóját. A másik személy kapcsolati hálójához mint erőforráshoz való hozzáférés jelentősen megnövelheti az érdekérvényesítés hatékonyságát. Ezt a tőketípust Coleman a kifizetetlen váltókhöz hasonlítja, és hangsúlyozza, hogy e kötelezettségek „visszafizetése” nagyban függ a társadalmi környezet megbízhatóságának szintjétől.

Az információs csatornák. Az információ jelentős szerepet játszik a cselekvés megalapozásában, de az információszerzés költséges, bizonyos társadalmi csoportok tagjai, mint ahogy ezt a szegénynegyedekben élők példáján majd látni fogjuk, a döntéseik megalapozásához szükséges információkhoz egyáltalán nem, vagy csak nagy költségek árán juthatnak hozzá. Az információszerzés egyik lehetséges formája a társadalmi kapcsolatháló igénybe vétele.

A normák és hatékony szankciók. Például „ha egy közösség normái támogatják és hatékonyan jutalmazták az iskolai teljesítményt, akkor az iskola könnyebben látja el feladatát” (Coleman 1998: 22). Coleman felhívja a figyelmet az úgynevezett előíró norma fontosságára, mely megköveteli, hogy az egyén önértékét háttérbe szorítva cselekedjék a közösség érdekében. A normák ezáltal fontos szerepet játszanak az úgynevezett „közjószág-probléma” megoldásában, ugyanis „a társadalmi normák és az őket kikényszerítő szankciók nem kizárólag azoknak hasznosak, akiknek erőfeszítésére szükség van létrejöttükhöz, hanem mindenki számára, aki része egy ilyen struktúrának” (Coleman 1998: 37), ezáltal a társadalmi tőke e formájába az emberek kevésbé szívesen fektetnének be, ha az úgynevezett előíró normák ezt ki nem kényszerítenék, mivel előnyeinek csak kis részét élvezik.

A társadalmi kapcsolatháló zártsága feltétele a normák érvényesülésének, és biztosítja a megbízhatóságot, amely lehetővé teszi a kötelezettségek és elvárások megszorozódását (Coleman 1998: 24). Coleman ezt az iskolás gyermekek szüleinek normafenntartási képességével példázza: ahol a szülők jól ismerik egymást, és szorosabb kapcsolatot tartanak fenn, ott sokkal hatékonyabban tudják a normákat fenntartani, mivel össze tudnak fogni, szemben azzal, amikor a gyermekek szüleinek nincsenek kapcsolatai egymással, ennél fogva csak a saját gyermekükkel szemben támaszthatnak elvárásokat.

Kelly azonban felhívja a figyelmet – Granovetter (1994) nyomán – az úgynevezett gyenge kötések szerepére is, mivel a másik személy kapcsolati hálójához mint erőforráshoz való hozzáférés jelentősen megnövelheti az érdekérvényesítés hatékonyságát. Granovetter (1988) a személyes kapcsolatháló ezen elemét a kapcsolat szorossága alapján „gyenge kötéseknek” nevezi, amelyek „hídszerű” kapcsolatot létesítenek a kapcsolati háló erős kötésű elemei között.

Kelly lényegesnek tartja a kapcsolatháló differenciáltságának kérdését is, amelyet multiplicitásnak nevez. „[A] multiplicitás annak mértéke, hogy a társadalmi kapcsolathálókat milyen arányban alkotják eltérő társadalmi státussal rendelkező,

egymáshoz sokféleképpen kapcsolódó egyének, akik összetett szerepeket játszanak a tevékenységek különböző területén” (Kelly 1998: 242).

A társadalmi tőkét tulajdonosa erőforrásként használhatja céljai elérésében, mint amilyen például egy jó állás megszerzése. A társadalmi tőke azonban egyenlőtlenül oszlik meg a társadalomban. Például az állásért vívott harcban az amerikai középosztálybeliek számára döntő tényező lehet, hogy számításba vehetnek olyan kapcsolathálókat, amelyeknek számos magas presztízsű és befolyásos tagja van. Ezzel szemben a gettóban élők kapcsolathálóját a multiplexitás alacsony foka jellemzi, azaz gyenge minőségűek, és semmiképpen sem elégségesek ahhoz, hogy igénybe vételükkel ki lehessen törni a gettóból, jóllehet a mindennapok túlélésében döntő jelentőségre tehetnek szert. Az amerikai gettóban élők kapcsolathálójának további jellemzője, hogy a közvetlen rokonságon és szomszédságon kívül nincsenek elemei, azaz az itt élők a gyenge kötések igénybevételének előnyeire sem számíthatnak.

Kelly szerint a társadalmi tőke szerepet játszik az identitás formálásban is, s itt a nők és a férfiak erőforrásokhoz való hozzáféréseinek különbözőségére gondol. A gyermek a felnőtté válás folyamán nem felnőtté, hanem férfivá vagy nővé szeretne válni, csak hogy a férfiasságot és a nőiességet övező szimbólumok és viselkedésformák a társadalmi tőke által biztosított lehetőségek szerint változnak. Kelly ennél a kérdéskörnél vezeti be a kulturális tőke fogalmát, mely során – sajátos antropológiai megközelítésében – hangsúlyossá válik a jelentés fogalma, pontosabban annak tisztázása, hogy egy adott kultúrában milyen jelentést tulajdonítanak bizonyos eseményeknek. A férfiak esetében például a munkaerőpiacról való kiszorulás következtében a klasszikus családfenntartói szerep helyett, a férfiasság más szimbólumai kerülnek előtérbe, mint amilyen a fizikai erő vagy a szexuális potenciál. A gettóbeli lányoknál ezzel szemben a gyermekkorból a felnőttkorba való átmenetet az első gyermek megszülése és ezzel szoros összefüggésben az önálló életvitel kialakítására tett kísérlet szimbolizálja, míg a középosztály tagjainál egy jó középiskolában letett érettségi jelenti ugyanezt. E szerint a társadalmi tőke nagy mértékben befolyásolja a kulturális tőkét, sőt Kelly egy helyen úgy fogalmaz, hogy „a kulturális tőke a társadalmi tőke mellékterméke”, ez alatt azt érve, hogy „a kulturális tőke nem termelődik újra önállóan, hanem csupán abban a mértékben, amennyire fennmaradnak azok a feltételek, amelyek a társadalmi tőke speciális formáinak létrejöttét biztosítják. Más szavakkal, az egyének, amikor ismét biztosítják azokat a strukturális feltételeket, amelyek létrehozzák a társadalmi tőke bizonyos típusait, akkor a szimbolikus repertoárt is újra termelik” (Kelly 1998: 261). A gettóbeli differenciálódása a férfiak és a nők államhoz való viszonyát is meghatározza, ugyanis általában a nők állnak kapcsolatban a jóléti intézményrendszerrel, míg a férfiak a büntetés végrehajtással. Így végső soron Kelly a gettóban gyakori fiatalkori terhességet, illetve gyermekvállalást a kulturális és társadalmi tőke toponomikus voltával – társadalmi és fizikai helyhez kötöttségével – magyarázza.

Végül fel kell hívni a figyelmet arra, hogy Kelly tanulmányában csak a társadalmi és kulturális tőke szerepét vizsgálja a gyermekvállalás terén, de nyilvánvaló, hogy ebben a Coleman-féle emberi tőke is meghatározó szerepet játszhat. Az emberi tőke Coleman szerint „a személyek olyan átforgatásával jön létre, amely új cselekvés-

módokat lehetővé tevő készségekkel és képességekkel ruházza fel őket” (Coleman 1998: 17). Az emberi tőke hozzávetőleges mércéjének az iskolai végzettséget tartja. Ugyanígy lényeges a pénzügyi tőke is, amely az anyagi háttérrel biztosítja. Tekintettel a fentiekre, e két utóbbi tőketípust is figyelembe vesszük.

A kutatás célja

Azt vizsgáljuk, mennyiben használható fel Kelly értelmezése a magyarországi szegénynegyedekben gyakran előforduló fiatalkori gyermekvállalás jelenségének magyarázatában.

Ha ki tudjuk mutatni a gettóban élők kapcsolati hálójában a multiplexitás és az ún. gyengékötések hiányát, és azokat a gyermekekkel kapcsolatos – csak a gettóra jellemző – jelentéstartalmakat, amelyekről Kelly a kulturális tőke kapcsán beszámol, akkor megítélésünk szerint sikeresen alkalmazható az elmélet a magyarországi viszonyok között. A fentiek mellett kíváncsiak leszünk a gettóban élők társadalmi tőkájének gyermekvállalással kapcsolatos normafenntartó erejére és a belőle eredeztethető információs potenciálra, különös tekintettel a fogamzásgátlási technikákra és a szexuális úton terjedő betegségekre.

Figyelembe vesszük az emberi tőkét, értve ezalatt – Coleman nyomán – az iskolai végzettséget, valamint az anyagi háttérrel és az ezekkel kapcsolatos életesélyeket.

Módszer

A kutatás módszerének megválasztásában szerepet játszott a mintául szolgáló amerikai vizsgálat eljárása: Kelly ugyanis interjúkat készített a baltimore-i gettóban élő fiatalok anyákkal, és következtetéseit ezen interjúk alapján vonta le.

Mi is interjúkat készítettünk. Az interjúalanyok kiválasztásában a fő szempont a nyomornegyeden belüli különféle élethelyzetek illusztrálása volt. A kutatási terep megválasztásában törekedtünk arra, hogy az amerikai vizsgálatéhoz hasonló helyszínt találjunk. Azért döntöttünk a Dzsumbuj mellett, mert itt gettószerű elkülönültségben él a népesség. Meg kell jegyezni, hogy a telepen nem csak romák élnek, ezért kontroll gyanánt a nem romák közül is választottunk interjúalanyokat.

Húsz interjút készítettünk. Interjúalanyaink között tizenöt nő volt – akik közül tizenketten romának, hárman nem roma származásúnak vallották magukat –, továbbá öt férfi. A nők kivétel nélkül fiatalok voltak, amikor megszülték első gyermeküket.

Kelly vizsgálatában a gettóban élő etnikai csoportot javarészt bevándorlók tették ki. Csak az interjúzás során derült fény rá, hogy interjúalanyaink közül többen Borsodból jöttek a Dzsumbujba, tehát bizonyos értelemben bevándorlóknak tekinthetők, így a körülmények még e tekintetben is hasonlítanak az amerikai vizsgálatára.

A helyszín

A Dzsumbuj egy igazi nagyvárosi szegénynegyed, amely a főváros IX. kerületében a Gubacsi és az Illatos út sarkán található. A telep három dupla négyszintes lakóépületből áll, melyeket 1937-ben adtak át, főleg a környező nyomornegyedekből érkezők számára (Ambrus 1988).

A Dzsumbujban körülbelül ezer ember lakik, az itt élő népesség számát azonban a nagy fluktuáció miatt nem lehet pontosan tudni. A rendszerváltást követően sok roma költözött ide Borsodból és Szabolcsból. Ők képezik a legszegényebb csoportot. A beköltözők többnyire jól ismerik egymást, sőt gyakran rokonsági kapcsolatban állnak egymással, ami azzal magyarázható, hogy az északi régió bizonyos településeiről költöztek ide, például nagyon sokan Sajószentpéterről érkeztek.

De a lakótömbök építészeti megoldásai is abba az irányba hatnak, hogy az itt lakók ne tudjanak úgy elkülönülni, mint például egy szokványos panel lakótelepen élők. Ilyen megoldás például, hogy egy bejáratból két lakás nyílik (Ambrus 1988), vagy hogy a folyosók olyan szűkek, hogy egyszerre csak egy ember tud közlekedni rajtuk, ezért az egyiknek félre kell állni az útból, hogy a másikat elengedje, megteremtve ezáltal az interakció megannyi lehetőségét. Fentiek miatt a Dzsumbujban élők kapcsolati hálójának elemszáma hatalmasra duzzadhat.

Kutatási eredmények

Szociális helyzet

Szociális helyzet szempontjából a Dzsumbuj lakossága nem tekinthető homogénnek, ugyanis jelentős jövedelemkülönbségek tapasztalhatók közöttük: Vannak olyan családok, akik jóformán csak szociális támogatásokból élnek, és jó, ha ezt ki tudják egészíteni némi alkalmi munkával, mint amilyen a takarítás, a zöldség árusítása az aluljárókban vagy az építőipari segédmunka. Ezzel szemben vannak olyan családok, ahol egy, esetleg két kereső is van a családban. Ahol van munka, ott nincs díjhátralék, és olyan luxusnak minősülő tartós fogyasztási cikkek is megtalálhatók a háztartásokban, mint a hűtőszekrény. A jövedelemmel kapcsolatban külön kell szólni a bűnözésről, amely elsősorban a férfiak körében gyakori. Jellemző formái a betörés, az autólopás, valamint a kábítószer-forgalmazás. Bűnözésből esetenként igen nagy jövedelemre lehet szert tenni, ami lehetővé teszi olyan státusszimbólumnak tekinthető javak megszerzését, mint amilyen az autó, de ez az életforma, természetéből adódóan nem tudja megadni azt a biztonságot a családnak, mint amit egy kereső foglalkozás nyújthat. Interjúalanyaink között volt olyan, akinek az élettársa börtönben volt, és talán ez a család került a legkilátástalanabb helyzetbe.

Különbségek tapasztalhatóak a tekintetben is, hogy a lakóhelyül szolgáló önkormányzati tulajdonban lévő lakást bérlik-e, vagy pedig illegális beköltözők, ez utóbbiak között sok a borsodi bevándorló.

Nem meglepő, hogy a hátrányok halmozottan jelentkeznek, tehát ahol nincs kereső foglalkozású a családban, ott alacsonyabb a jövedelem, nagyobb a különböző szociális támogatási formáktól való függés, gyakoribb a közüzemi tartozás és a lakásviszonyok

rendezetlensége. A kutatás alanyai – a fiatalok anyák – többnyire a halmozottan hátrányos helyzetben lévők közé tartoznak.

Az előzőekben a jövedelmi viszonyok differenciáló szerepét hangsúlyoztuk, de meg kell jegyeznünk, hogy azok az állások, amelyek az itt élő népesség számára elérhetőek, nem biztosítanak elegendő jövedelmet ahhoz, hogy önerőből jobb lakóhelyre költözhesse, ezért marad a szociális lakás igénylése, de hogy épp egy Dzsumbujban lakó kapja meg a sok jelentkező közül, az a telep „Dzsumbuj Help” nevű szociális intézményének vezetője szerint felettébb valószínűtlen.

Az iskolai végzettség tekintetében jó, ha a nyolc általános megvan, interjúalanyaink közül egyetlenegy sem akadt, aki ennél több osztályt végzett volna. Nem egy közülük kisegítő osztályba járt.

Szociális helyzet és gyermekvállalás

Felvethető a kérdés: vajon a fiatalok lányok nem azért vállalnak-e gyermeket, hogy különféle szociális támogatási formákat szerezzenek meg ezáltal?

Két tényezőre hívjuk fel a figyelmet ezzel kapcsolatban:

Egyrészt a gyermekekre jutó amúgy sem túl magas támogatási összeg reálértéke a kilencvenes évek közepétől fogva folyamatosan csökkent (Gábos 2000), és az olyan új támogatási forma, mint az adójóváírás, az interjúalanyok számára nem volt elérhető.

Másrészt az olyan támogatási formák, mint a szociális lakáshoz való jutás, jogsultság híján szintén nem hozzáférhető a fiatalok anyák számára, ezt illusztrálja az alábbi idézet:

„Hát ez nem az én lakásom, nekem nincsen lakásom. Igen, anyukámé, sokan lakunk benne nagyon. A két bátyám lakik itt, az öcsém, anyukám, mi.

Be akartam adni a pályázatot, csak hogy nem lehetett. Pedig én itt születtem a kerületbe, úgyhogy itt van az állandó bejelentetem. Három éve itt vagyunk. Az életkor miatt. Hallottam, hogy az Erikának szokott lenni ilyen lakása. Hát én beszélgettem vele, a képviselő, aki ide szokott járni a családsegítőbe. Ő minden évbe kioszt egy három-négy üres lakást, ez az épület tele van üres lakásokkal. Én mondtam neki, hogy a legromosabbat is elfogadnám, ami a legromosabb állapotba van, csak tető legyen a fejünk felett. És nem adta ide, akkor voltam kilenc hónapos terhes, és olyanoknak osztotta ki, fiúknak, akiknek se gyerekük, se feleségük nincsen. De azért itt még vannak üres lakások, de velem szóba nem áll. Nem tudom, hogy miért. Biztos azért, mert azoknak akar lakást osztogatni, akik most jöttek föl vidékről, és nincsen se gyerekük, senkijük. Nem tudom, hogy miért. Pályázatot meg nem tudom beadni. Hát most már a következő félévbe be tudom adni. De az is mennyi idő, mire megkapnám a lakást, három-négy év. Addig meg ide-oda járkálok, testvérről testvérré.”

Az idézetből látható, hogy az interjúalany nem rendelkezett megfelelő információval a lakásigénylést illetően, mivel számított arra, hogy a kérelmet beadhatja, ezért mondhatnánk azt, hogy a lakás szerepet játszott a gyermek vállalásában. Viszont az interjúalany azt jól tudja, hogy a lakásigénylés nem jár automatikusan lakáshoz jutással – lehet, hogy évekig hasztalan várnia kell, együtt nyomorogva a szülőkkel és a testvéreivel. Ráadásul a kérelem elbírálásának kimenetele is rendkívül bizonytalan.

Fentiek alapján tehát egyáltalán nem állítható, hogy pusztán a szociális támogatás miatt vállalnának gyermeket a fiatalkorú lányok, e kérdésre a teljes választ azonban csak a tanulmány végén tudjuk megadni.

Fogamzásgátlás

A korszerű fogamzásgátlási technikák alkalmazásával nagyon nagy biztonsággal elkerülhető a nem kívánt terhesség. Kérdés, vajon ismerik-e ezeket a gettóbeli tizenéves lányok. A fogamzásgátlási módszerek ismeretének hiánya ugyanis döntő magyarázó tényező lehet a fiatalkorú nők gyermekvállalása terén (Gyukits 2000).

Az interjúk alapján azonban megállapítható, hogy a megkérdezetteknek elégséges információjuk van a fogamzásgátlásról:

„Az óvszerről [hallott róla], az ilyen fogamzásgátló gyógyszerekről. Másról nem. ... Az injekcióról is hallottam. Ennyit hallottam róla csak, hogy beadják, és három hónapig hat, nem lehet teherbe esni tőle.”

Fogamzásgátlással kapcsolatos ismereteiket elsősorban kapcsolati hálójuk segítségével szerzik meg. Kitüntetett szerepet játszanak e téren a barátnők:

„Barátnőmtől hallottam róla [a fogamzásgátló tablettáról]. Igen, van itt most egy fiatal lány, az is most hét hónapos, ő is tizenhat éves, meg tőle hallottam. Ő is most már fogan.”

Ha birtokában van valaki a megfelelő fogamzásgátlási ismereteknek, ez még természetesen nem jelenti azt, hogy alkalmazza is valamelyiket:

„Nem, nem védekeztünk. Tudtam, hogy van gyógyszer meg minden, de nem. Olyan váratlanul jött. ... Nem tudom, nem gondoltam rá. Hát persze mindent tudtam [hogyan kell használni], csak nem jutottam odáig el. Hát mer nem. Olyan gyerek voltam.”

Nem tapasztaltuk, hogy a fogamzásgátlástól való tartózkodás során valamilyen értékre vagy kötelező érvényű normára – például vallásos meggyőződésre – hivatkoznak a megkérdezettek.

Hogy milyen fogamzásgátlási módszert választ valaki, azt is elsősorban a kapcsolati hálójának tagjai határozzák meg. Kiemelkedő szerepet játszhatnak ebben az anyák, valamint a barátnők:

„A fogamzásgátlókkal meg úgy vagyok a mai napig is, hogy nagyon rossz. Így, hogy mondjam, így barátnőktől meg ismerősöktől nagyon sok rossz jelt hallottam, hogy ilyen zavarokat okoz, például hogy elhízás, vagy a keringésbe, a vérzésbe, akkor ugye ez a hányás, szédülés, meg ilyen mellékhatásai vannak, nagyon sok. Én úgy vagyok vele – megmondom az őszintét –, hogy még ami a legjobb így, az óvszer, ez a ... ami a legjobb, mer azt ugye elmegy a boltba, meg tudja venni az ember, meg azt kettőnk között a férjemmel tudom csak, megoldjuk. A gyógyszert azt vagy beveszem, vagy nem veszem be, a spirált, ha felrakják, ugye annak is gondjai lehetnek. Még a legjobb ez a gumi óvszer, ami tud védni, de a fogamzásgátlót nem szedném sose.”

A fogamzásgátlási eszközök alkalmazásában, illetve az ettől való tartózkodásban természetesen a szexuális partnernek is meghatározó szerepe lehet:

„Mondtam neki, használjon gumit, de ő azt mondta, hogy az neki nem jó, hátha nem leszek terhes isten segítségével.”

A gettóbeli férfiak fogamzásgátlóeszköz-ellenessége a férfiszerep átalakulásának tulajdonítható, vagyis a családfenntartó funkció helyett – ettől megfosztottak, ilyen értelemben ők is szociális helyzetük foglyai – a férfiasság más szimbólumai kerülnek előtérbe (Kelly 1998), mint amilyen a szexuális potenciál és a nemzőképesség – a fogamzásgátlás pedig ez utóbbit veszélyezteti.

Úgy vélem azonban, egy másik tényező is szerepet játszik ebben. Ezt egy negyvenéves férfi példájával szeretném illusztrálni, akinek felesége és két gyermeke van. A férfi így vall a szexualitásról:

„A szex az nagyon fontos az életben, mert anélkül élni nem lehet. ... Házasságon kívüli szex, egyrészt nem jó dolog. Szóval magamat is veszélyeztetem, meg a feleségemet is veszélyeztetem [itt az AIDS-re és az egyéb szexuális úton terjedő betegségekre gondol], de amúgy meg kell. Szóval egy unalmas dologgá válik, hogy mindig ugyanazzal a nővel. Szóval vágyik az ember egy másik nőre.”

Az interjúalany prostituáltakkal és nem prostituált nőkkel kialakított alkalmi szexuális kapcsolataiban van egy lényeges különbség: ez előbbieken minden egyes esetben, míg az utóbbiakban soha nem használ óvszert.

„Védekezünk gumival, óvszerrel. Nem, gumi nélkül nem. Hogy mondjam, a szaxit azt engedtem gumi nélkül, de hogy mondjam, közöslés az nem volt. Hát mert tartok ettől a betegségtől [az AIDS-től], meg más betegségek is vannak, trippel, meg nem tudom én, mi az. ... Az elmúlt öt évben nem prostival olyan tizenöt kapcsolat, itt nem használtam óvszert”

Mivel magyarázható ez a magatartásforma? Nézzük először, mivel indokolja maga az interjúalany:

„Hát nem olyan utcai kurva volt, hogy félni kelljen tőle. Jó, nem tudom, hogy így mennyi emberrel feküdt le, de az ilyen hölgyektől nem félek annyira, mint aki kint az utcán áll – a kurva. Nem, ezzel nem védekeztem egyszer se. Szerintem biztos szedett valami gyógyszert.”

Az interjúalany azt állítja tehát, hogy az AIDS-től való félelmében használ óvszert a prostituált nőkkel folytatott szexuális érintkezés során, abból – az egyébként helyes – előfeltételezésből kiindulva, hogy egy prostituálttól nagyobb valószínűséggel kaphatja meg a betegséget:

„Az AIDS-től azért tartottam. Azért is használtam gumit. Volt olyan például, hogy megkérdeztem a lányt [prostituáltat], hogy gumi nélkül lehet-e. Ha lehet, én már olyan lánnyal el se mentem, amelyik már nekem megcsinálja gumi nélkül, az megcsinálja másnak is. Direkt olyanokkal, akik használják a gumit. ... Amikor valami új nő van a dologban, szóval olyankor nem jut eszembe, olyankor csak a nőre tudok gondolni. Utána elgondolkodok egy kicsit. Volt olyan, hogy el kel-

lett mennem vérvételre Legalább most megtudom, mi van, ha gond van, akkor szólnak. Nem volt semmi.”

Hasonló kettősség figyelhető meg egyik barátnőjével kapcsolatban, akit rávett a prostitúcióra: vele nem használ óvszert, míg a kuncsaftokkal létesített nemi kapcsolat során a nőnek óvszert kell használnia:

„De ez a csaj, ez annyira szeretett, hogy rábeszéltem még arra is, hogy kimenjen nekem dolgozzon. És megcsinálta. Elvittem ide-oda, lefeküdt görögökkel, meg mit tudom én kikkel. ...amikor kiállt a sarokra, igen, használt óvszert. Ezt tudom, ebben száz százalékos vagyok. Mert anélkül nem ment el. De aztat csak azért csinálta, hogy nekem legyen pénzem. Aztat nem azért csinálta, mert neki tetszett az a valaki, akivel elment. Volt olyan, hogy olyan idős volt meg csúnya. ... Gumit azt használt.

Magáról az AIDS-ről viszonylag pontos információkkal rendelkezik:

„Állítólag volt olyan is, hogy nyál által el lehet kapni, azáltal már úgy tudom, hogy nem. A vér, valami seb, a vérrel kapcsolatba lehet elkapni, meg a végbéllel. ... szerintem végbélen keresztül lehet legkönnyebben elkapni, mert szerintem az a legsérülékenyebb. Ott lehetnek olyan hajszálsérülések, ami elég. Úgy tudom, hogy a szájon keresztül, először úgy tudtam, hogy a nyálon keresztül, de ezt megcáfolták, úgy tudom. Tudtommal a szájon keresztül nem, hacsak nincs benne valami vérzés. Ott is meg lehet kapni, mivel ez a hüvelyváladék, azt hiszem, ezek már terjesztik. ... A tévében, amit láttam.”

Óvszert tehát az AIDS- és egyéb fertőzések megelőzésére, és nem a szexuális partner terhességének elkerülése érdekében használ. Fentiek miatt teljes mértékben az alkalmi partnerekre van bízva, hogy használnak-e valamilyen fogamzásgátlási módot, és ennek következtében nyilvánvalóan a fiatalok és az e téren tapasztalatlanabb nők eshetnek inkább teherbe:

„Volt egy olyan eset, ... tizenhat éves volt a lány. És utána nem is találkoztunk egy darabig. Hat hónapos terhes volt, amikor találkoztam vele. Utána, amikor megszülte a gyereket, elmentem hozzá egy párszor, úgy volt, hogy a nevemre veszem. De gondolkodtam, és a családi életemet nem bontom föl. A gyereket se vettem a nevemre. Aztán nem lett belőle semmi.”

Arról van tehát szó, hogy az állással és ebből kifolyólag adózott jövedelemmel nem rendelkező férfiak nem jelent különösebb anyagi kockázatot, ha alkalmi partnere teherbe esik, ez is egy fontos feltétele annak, hogy miért válhat a szexualitás, a *nemzőképesség a férfiasság szimbólumává a gettóban élő férfiak számára.*

Ha az apa a házasságon kívüli gyermekeiért felelősséget vállal is, ez csak rajta múlik, ezért a gyermekek és az anya rendkívül kiszolgáltatott helyzetben vannak. Ezt illusztrálja az alábbi interjúrészlet, amely egy olyan nőtől származik, akinek egy házasembertől vannak a gyermekei:

„Ez nincs tervbe, hogy ő elmegy, de bármikor azt mondhatta, hogy ő megy. Ő nekem azt mondta, hogy ő minden hónapba harminc-egyvenezretet ő küldeni fog. De ezt könnyű mondani. Én is mondhatom, hogy küldök neked havi százezretet, de hát nem biztos, hogy én azt el is küldöm. Ha perelném is, ő van olyan

okos, hogy ő most is úgy van, hogy csak munkanélkülin. Nincs bejelentve. És akkor négy gyereket [kettő a feleségétől, és kettő az interjúban megszólaló barátnőtől] felszámolnak, és küldeni fog nekem kétezret. Mi a francot csináljak vele. Ezért mondtam, hogy én többet nem is akarok.”

Meg kell jegyeznünk, hogy a házastársi vagy élettársi kapcsolatban élő nők is a fentihez hasonló kiszolgáltatott helyzetben vannak, hiszen válás esetén ugyanilyen szituációba kerülnek.

Abortusz

Ha bekövetkezik a nem kívánt terhesség, akkor még mindig van egy lehetőség: az abortusz; ezért fontos az ezzel kapcsolatos attitűdök kérdése. Az abortusz tekintetében mind az ezt elítélő, mind az ezt megengedő állásponttal találkoztunk.

Az elítélők szerint az abortusz gyilkosság:

„Ha már egyszer megtörténik a baj, mindegy, hogy gyerekfejjel vagy felnőtt fejjel van ez a baj, hogyha már ott van az a kis embrió, az embernek benne a hasában, azt már szerintem akkor nem szabad megölni. Ha más megoldás nincs, akkor a szülők felnevelik, hogyha nem a szülő, akkor eljárók gyerekfejjel egy ilyen tanácsadóba, vagy mit tudom én, mibe. Én mindig azt mondtam, még tizenkét évesen is, hogyha egyszer gyerekem lesz, én nem vetetem el. ... Mindegy, hogy most tizenöt évesen férjhez mentem, tizenhatban megszülettem, de ha most szülném az elsőt, akkor is azt mondanám, hogy nem vetetem el. Az olyan, mint hogyha megölném. Ugyanaz.”

A másik végletet azok képviselik, akiknek volt abortuszuk, tehát esetükben nem csak egy elvi állásfoglalásról van szó.

Az abortuszt egyrészt szociális tényezőkkel, másrészt kiszolgáltatott helyzetükkel indokolják. Például az egyik anyuka, akinek egy házasembertől van a két gyermeke, a harmadikat már elvetette:

„Mert azért kettővel is nehéz, mert hárommal viszont iszonyú nehéz. Nagyon fennáll az a veszély, hogy elmehet tőlünk, és itt maradok, mert ingadozunk, ő is, én is. Bármikor azt mondhasza, jó, kész itt a vége, megyek haza, és akkor maradok a gyerekekkel. Tavaly terhes voltam, és igen nagy összeget kellett fizessek – húszezer forintot –, hogy elvegyék. Inkább kikerítettem azt, hogy na, inkább vegyék el, és többet nem akarok.”

Van olyan eset is, amikor az élettársa kényszeríti a nőt arra, hogy megszüljön gyermekét, annak ellenére, hogy már van két gyermek, és az újabb szülés nagyon nagy kockázatot jelent. Talán ez az alábbi eset illusztrálja legjobban a gettóban lakó nők végtelen kiszolgáltatottságát:

„Mind a három nehezen lett. ... Sajnos én elájulok a szülés közbe. Én ilyen vagyok. Én anyámra ütöttem. Persze nekem záróba, mindenbe benne van, nekem azért nem szabadna má szülnöm. Evégett, mert mondták, hogy attúl ott is maradhatok. Úgy, mint anyám meghalt, amikor szülte még a legkisebbet. Szülés közbe. Igen, így halt meg. Megszületett a kistestvérem, utána megint terhes lett,

a gyerekekkel együtt meghalt. A kisgyereket megszülte, de a gyerek is meghalt. Nagyon régen, még picik voltunk. Nem is ismertük édesanyánkat.

Én még sajnós nem vetettem gyereket. Nem vettem. Még azt sem tudom, hogy hogy veszik el a gyereket. Mert ugye a kicsit akartam – eztet e – elvetetni, de az apja nem hagyta. Hátha kisfiú lesz. Azt mondta, ha kisfiú lesz, már több nem kell neki. Van, akinek könnyen megy. A testvérem otthon szülte meg a lépcsőn a gyereket, azt hál istennek nem volt semmi baja a gyereknek, se neki.

Mondtam neki, hogy vetessük el, mivel megy a börtönbe. ... Csak ő mondta, aztat nem vetessük el, mert hátha kisfiú lesz. Ha fiú lesz, már több nem kell neki. Nem hagyta így elvetetni, széttépte a papírokat. Szét, azt mondta, nem lehet elvetetni. Mert őt az isten megveri, ha én tőle elvetetem a gyereket. Ha azóta itthon vóna, vóna még három, mert ő nem hagyná elvetetni. Mert szereti a gyerekeket. Azt szereti, amikor sok a gyerek. Mert ugye először a nagylány volt nekünk sokáig meg. Sokáig Pirike volt nekünk, mán övele megestem, megszületett, aztán övele megint terhes lettem. Má nem engedte elvetetni, az má nyolc hónapos volt, azzal meg már négy és fél hónapos terhes voltam. És nem hagyta ő elvetetni. Akárhogy mondtam neki, hogy vetessük el...

Az interjúk alapján megállapítható, hogy a megkérdezettek a szükséges információk birtokában vannak a fogamzásgátlást illetően, és a telepen nincs mindenkire kötelező norma, amely a fogamzásgátlást vagy az abortuszt megtiltaná a számukra, ezért a fiatalok lányok gyermekvállalását pusztán ezekkel a tényezőkkel nem magyarázhatjuk.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy az elégséges információ birtoklása nem jelenti egyben azt is, hogy ne lennének félreértések a fogamzásgátlás és az abortusz terén, ezt illusztrálja annak a lánynak az esete, akinek azért volt három abortusza, mert azt hitte, a kábítószerelés következtében nem szülhet egészséges gyermeket:

„Tudta, hogy abbahagytam a gyógyszert. Ő akarta volna [a gyereket], csak én nem. Én is akartam volna megtartani, de ő kábítószeres, szípuzott, és félttem megtartani. Nehogy legyen valami baja, és azért vettem el a harmadikat. Nem mertem meghagyni. ... Én is próbáltam. Nem [fordult orvoshoz]. Én magam eldöntöttem. Hát... az apukája végig kábítószeres, jó, én már nem. Az apja egész végig szípuzott, kábítószeres, és azt se mondtam meg az orvosnak. Nem mertem. Mert tudtam, hogy én nem csináltam. Szerintem többet számít, ha nem csinálja, aki hordja.”

Még több és még súlyosabb félreértés tapasztalható azonban a szexuális úton terjedő betegségekkel kapcsolatban, amelyre a fogamzásgátlás kérdése kapcsán derült fény:

„Hát, hogy a majmok terjesztették el. Lementek a falukba, és megerősakolták a nőket. A véren át kapható el. Vagy esetleg vérezünk valahol, és elmegy mellettünk, vagy lehelet vagy prüszkölés – ez is terjeszti nagyon. Találtak rá gyógyszert, de meg lehet halni benne, persze. Ez egy súlyos betegség, mint a malária, himlő meg ilyenek. Tünetei a köhögés, erős köhögés, ez jellemző. Az utcalányok is terjesztik. Sebeselek vagyunk, elmegyünk mellette, prüszkölés, vagy barátnőnk talán érces, nem tudom. Vagy lehet úgy is, hogy egy baleset útján. Laborban dolgozik valaki, viszi azt az injekciót, de ez nem jellemző. [HIV-ről hallott?] Ismerős, de nem tudok róla semmit.”

E téves elképzelések a felvilágosító programok szükségességére hívják fel a figyelmet, melyekben a szociális hálóra való támaszkodás alapvető fontosságúvá válhat (Hawe–Shield 2000; Lawrence 2000).

Az iskola szerepe

A megkérdezettek iskolai végzettsége igen alacsony, egyik esetben sem haladja meg a nyolc általánost. Az interjúalanyok iskolai végzettséggel kapcsolatos attitűdjeik tekintetében megállapítható, hogy elméletileg fontosnak tartják az iskolát, mint a társadalmi ranglétrán való feljebbjutás csatornáját. Ezt illusztrálja az alábbi idézet:

„Persze hogy érdemes [iskolába járni]. Hát így mit ér az élet, ha lenézik az embert. Már egy takarításhoz is meg kell a nyolc osztálynak, hogy legyen. Ha el akar az ember dolgozni. Nem, én még nem próbáltam meg dolgozni, csak itt sokan mondják. Nyolc osztállyal veszik fel őket takarítani, azért nagyon sok munkanélküli van. Még így a férfiak találnak munkát— ilyen alkalmit, segédmunkával.”

Saját lehetőségeikről azonban már más a véleményük, ami avval magyarázható, hogy nincsenek olyan személyes tapasztalataik – különösen a munkavállalás területén –, hogy az iskolai végzettség pozitívan befolyásolhatja életesélyeiket, mivel nem akad olyan ismerősük, akinek magasabb az iskolai végzettsége, mint az övéké, és ha mégis van ilyen, akkor is azt tapasztalják, hogy még ők sem tudnak elhelyezkedni:

„[Iskola segít-e az álláshoz jutásban?] Szerintem nem, mert van egy ismerősöm, akinek el van végezve az érettségi, meg diplomája, meg mit tudom én, milyen vannak, és nem veszik fel. Nem kap állást. A sógoromnak... ilyen messzi rokon – csak egyszer beszélgettem (vele – igen, pincérnek akart menni. Pincér kiszolgálónak. Volt neki iskolája, és nem vették fel.”

A munkavállalási esélyeket tekintve a megkérdezettek kapcsolati hálója hiába nagy – nem ritka, hogy több száz eleme van –, jellemző, hogy nem terjed túl a telepen. A nagy elemszám a telep lakásainak építészeti megoldásából is adódik, mint ahogy azt korábban már említettük. Ha az interjúalanyok mégis vannak kapcsolatai a telepen kívül, akkor ezeket a rokonok alkotják, és elsősorban a Borsodból beköltözötteknél gyakoriak. Ezek a kapcsolatok azonban nem „hidak”, abban az értelemben, hogy nem kötnek össze társadalmi távolságot, ezért nem szélesítik ki lehetőségeiket a munkavállalás terén.

Maguk a megkérdezettek az etnikai megkülönböztetést jelölik meg, mint ami lehetetlenné teszi számukra az álláshoz jutást, ezáltal értelmetlenné válik a magasabb iskolai végzettség elérése:

„A múltkor elmentem ide a Nagyvárad térre a borozóba. Az van a hirdetésbe, hogy minden nap kifizet háromezer forintot, és aztán felhívtam az egyik nőt, és azt mondta, hogy megvan az állás, és menjek be. Bementem, rámnéztek, elég is volt. Azt mondták, hogy betelt, és akkor telefonáltam egy fél órája. Annyit fizetett volna. Mosogatni kellett volna a borozóba. Ilyen borozó-éterem. Annyit akartak adni, de amikor megláttak, a képemet... meglátta az arcomat, hogy cigány vagyok, azt mondta, hogy betelt.”

Az emberi tőkébe való beruházás hiábavalóságának okát tehát az etnikai megkülönböztetésben vélük felfedezni a megkérdezettek, és semmi okunk sincs arra, hogy beszámolójuk megalapozottságát kétségbe vonjuk.

Míg Kelly a néger gettóbeli lányok munkavállalási esélyeinek legfontosabb korlátozó tényezőjeként olyan kulturális szimbólumokat említ, mint a hajviselet vagy az öltözködés, addig a Dzsumbujban a bőrszín játssza ugyanezt a szerepet. De micsoda különbség! A hajviselet és az öltözködés ugyanis megváltoztatható, mint ahogy a középosztálybeli amerikai lányok meg is változtatják, ha állás után néznek. A különbség a középosztálybeli és a gettóbeli lányok között – Kelly szerint – éppen az, hogy a középosztálybeliek képesek felismerni e jelentéstartalmakat, és a helyzetnek megfelelően viselkedni, míg a gettóbeliek nem. A sötét bőrszín ezzel szemben megváltoztathatatlan stigma (Goffman 1981).

Az etnikai diszkrimináció a munkavállalás területén – véleményem szerint – kevésbé érvényesülhetne, hogyha a telep roma népességének kapcsolati hálóját a multiplexitás és a hídszerű kapcsolatok jellemeznék, amelyek ugyan lehet, hogy nem lennének elégségesek egy jó állás megszerzéséhez, mivel ennek iskolai végzettségbeli feltételei is hiányoznak – de legalább valamilyen munkához segíthetnék őket. Ez az elképzelés nem teljesen illuzórikus, hiszen a kapcsolati tőkét a különféle segítő szervezetek is növelhetik. Franciaországban van egy APRAE nevű civil szervezet, ami többek között a hajléktalanná vált AIDS-betegek társadalmi integrációját segíti elő (Gyukits et al. 2000), tehát olyan embereket segítenek munkához és lakáshoz jutni, akikkel szemben ugyancsak erős ellenérzés tapasztalható. E szervezet kiáll a klienseiért: egyfajta garanciát vállal értük, és ez a munkaerőpiacon való megjelenésük során sokat számít. Ehhez hasonlóan etnikai csoportok támogatása is megszervezhető (Cambell–McLean 2002).

A Dzsumbuj-beli tizenéves lányok tehát személyes, illetve a sorstársaik tapasztalatai alapján vonják le azt a következtetést, hogy nem érdemes időt és energiát fektetni az iskolába, ennek azonban az a következménye, hogy amúgy is korlátozott lehetőségeik tovább szűkülnek, és így a fiatalkori gyermekvállalás nem ronthatja későbbi életesélyeiket.

A gimnazisták és érettségizettek továbbtanulási esélyeit viszont jelentősen ronthatja a gyermekvállalás, vagy legalábbis megnehezítheti az egyetemi éveket. Véleményem szerint evvel magyarázható, hogy miért magasabb a gimnazisták körében az abortusz, mint a nyolc általánost végzetteknél (Kamarás 2000).

Az első párkapcsolat

Eddig azzal a ki nem mondott feltételezéssel élünk, hogy e gyermekek nem tudatos elhatározás következtében jöttek a világra, pedig ez egyáltalán nem így van, ugyanis mindegyik megkérdezett akarta az első gyereket.

Az egyik tizenhat éves anyuka erre így emlékszik vissza:

„Igen. Hát a férjemmel – nem férjem, élettársam – már vártuk, hogy legyen. Nem, sosem védekeztem.”

Miért akar egy fiatalos lány gyermeket? Így vall erről az egyikük:

„Szép és jónak indult ez a szerelem, első szerelem volt ráadásul nekem ez. Tizenöt, mikor megismertem. ... Első szerelem volt, ballagás után megismertem itt nyáron. ... Anyuhoz jártam és megismerkedtünk. Megszólított. Intézetis barátommal haza anyuhoz. És akkor kialakult. Kísérgetett, és akkor ebből egy nagy szerelem lett. Elkísért minket vissza az intézetig. Meghívott minket. Itt egy fiú, aki elkezdett udvarolni. Eleinte szép és jó volt, akartam a picit, csak hát.”

Miért ilyen fontos az első párkapcsolat? A kérdésre a felelet a társas kapcsolatokban rejlik.

A gettóban élők kapcsolati hálóját nem csak a multiplexitás és a hídszerű kapcsolatok hiánya jellemzi, hanem e kapcsolatok híján vannak a bizalomnak is.

Egyrészt a megkérdezettek arról számolnak be, hogy nincsenek igazi barátaik. A telepen sok emberrel vannak jóban, átjárnak egymáshoz beszélgetni, de igazán mély kapcsolatot nem alakítanak ki senkivel:

„Itt nem olyan megbízhatók a barátok. Itt jobb a béke. Szia – szia. Sunyik, nem lehet, mert az ilyen kicsiből már kiforgassák. Nem azt mondom én, járok én velük beszélgetni. Egy olyan tíz-tizenöt percet, aztán viszontlátásra.

Én se kérek tőlük, de ők se kérjenek értőlem. Nem kérek én senkitől se. Lehet, hogy van olyan ember, aki rádállítsa a házat, hogy mikor adod meg. Nincs rá szükség. ... Nem vagyok én velük jóba.”

De ugyanez érvényes a családon belüli kapcsolatokra is. Így nyilatkozik erről az egyik anyuka:

„Én picinek kerültem be. Anyukámék, azt mondja, ahogy mesélték, hogy megvolt az a fajgyűlöleti különbség. Állítólag anyunál is így volt, hogy ő is szerette aput. Az apukám az cigány fajta, és az ő anyukája állítólag azt mondta, hogy ha ettől az embertől megszülsz ezt a gyereket, akkor én elveszem tőled és beadom az intézetbe, mert nekem állítólag cigány unoka nem kell. Nekem ennyit meséltek, hogy ilyen családi konfliktusok voltak. És amit úgy tudok, hogy az anyukám édesanyja vitt be az intézetbe. Ő elmondta az anyuéknak a kis mondókáját, és akkor így lett. Utána anyuék kivettek apuval. Erre emlékszem, hat éves voltam, és tizenegy éves koromba költöztünk ide. Összevissza öt évet voltam anyuékkal, de amire én emlékszek nagyon, hogy apu állandóan verte anyut, ivott, rulettozott, engem is néha megvert, és én visszamentem az intézetbe. Hát nekem volt egyszer egy nagyon rossz élményem, ezt anyukám is tudja, hogy majdnem apukám megerőszakolt engem. Tizenkét évesen. És én utána ki nem jöttem, abba a pillanattól hogy apu ilyet csinált, nem is akartam se aput, se anyut látni. Bent voltam az intézetbe, utána anyukám fölkeresett. Végül is anyut is mindig kileste, megverte. Anyuval is mindig ki akart békülni, anyu nem akarta, elváltak. Akkor tudta, hogy hétvégén van az intézetbe látogatás, állandóan leste anyut, volt, amikor ott kapta el az utcán és verte meg. Most már köztük is hál istennek nincs itten. Elváltak. Apu azóta hajléktalan lett. Igen, most már nem tartja a kapcsolatot. Anyukám most már három-négy éve új kapcsolatot teremtett. Ő is éli boldogan az életét. Hát ilyen rossz kapcsolat volt.”

Az idézet a családban eluralkodó bizalmatlanság légköréről, majd a család mint az egyik legfontosabb társadalmi intézmény széteséséről tesz tanúbizonyságot. Ebből a perspektívából érthetővé válik, hogy a fiatalok miért akarják gyermeküket mindjárt az első kapcsolatából: egyfajta menekülés ez a kilátástalan helyzetéből, elviselhetetlenül kiürült családi kapcsolataiból. A gyermekvállalás ugyanis egy új élet ígértét hordozza: hiszen a gyermek révén válik felnőtté, amely feljogosítja az önálló életre.

A továbbtanulási lehetőségek – ha egyáltalán vannak – olyannyira korlátozottak, hogy nem kínálnak igazi alternatívát, ennél fogva nem késleltethetik a gyermekvállalást:

„Mester utca hatvanhétbe jártam általánosba, ott jártam ki a nyolcat. Utána a Szondi utca negyvenegybe jártam, ez egy kereskedelmi eladó volt. Hát miatta, hogy szökdöstem az intézetből. Bujdostunk, így nem tudtam elvégezni, csak nyolc hónapot.”

A családtagok is elemei a szociális hálónak, ily módon a családi kapcsolatok kitüntetett szerepet játszhatnak a fiatalok olyan intézményekkel fenntartott kapcsolataiban, mint az iskola, a munkahely, a vallási közösség (Hogan 2001), amit érhető az iskolai teljesítményben (Coleman 1998). A fenti családi légkörben azonban nem kapja, nem kaphatja meg azt a támogatást az interjúalany, amit a jobb társadalmi helyzetű kortársai.

Következő kérdés, vajon megvalósulnak-e az új élettel kapcsolatos álmok.

„Sokszor jártam ide ki hétvégén, és úgy ismertem meg az apukáját. Hát de végül is úgy éreztem, hogy szeretett, és sokat jelentett, hogy nem szeretettel, hogy nem kaptam meg azt a szeretetet, amit elvileg kellett volna valakitől.

Úgy éreztem, hogy ő szeret, benne bízhatok. A vége az egésznek egy nagy csalódás lett.

És akkor én megismertem, jártam vele, addig a pillanatig ő nem is szípuzott, amíg terhes nem lettem. Utána jöttek a gondok. Végül is négyhónaposan megvert, volt egy kis veszekedésünk, följelenttem. Hát igen, mert nagyon megvert. Rámhasalt a hasamra, kék-zöld volt a szemem, anyu meglátott, és elvitte a rendőrségre.

Hát feljelenttem a rendőrségen. Szípus volt. Drogozott. Lőtte magát, hogy azon kívül abba mit raknak, azt én úgy nem, de legtöbbször inkább a szípuzacskó volt nála. Meg diszkóba járt a haverokkal. Szóval neki eleinte én voltam a mindene, utána jöttek a haverok. Lopni, csalni, betörni járt, minden. Hát a szípu, én négyhónaposan mondtam, hogy én elmegyek. Elköltöztem az egyik éjszaka, utána elmentem az egyik unokatestvéremhez. Ott bújtam meg, mert tudtam, hogy itt édesanyámnál megtalál. A nyolcadik kerületbe. Utána hazajöttem, hét-nyolchónapos voltam. Csinálta a balhéit, mire én visszajöttem, bekerült a börtönbe.

Kiengedtek ezen a tárgyaláson, utána újból összeköltöztünk, megszületett a picit. Akkor is félve jött be hozzám, mert akkor is keresték a rendőrök. Volt neki ilyen betörés. Itt törték fel a közértet. Az ügybe is keresték a rendőrök.

Utána kihoztam a picit. Utána látszott, hogy nem az övé, azt mondta, hogy nem tőle van, nem hasonlít rá. Akkor is voltak veszekedések köztünk. Megvert, adott egy pofont, a picit szípus állapotba beleverte az ágyba. Akkor megfogtam és elmentem. És sajnos amikor én elmenekültem másnap rá neki megtörtént ez a bal-

eset. Leesett az első emeletről, be akart törni, megcsúszott a lába és betonra. Műtötték az agyát neki, ilyen vérrögök voltak. Végül is így szakadtunk széjjel. Igaz, annyi becsület volt bennem, hogy fél évig hordtam a gyereket a kórházba, jártam be hozzá. Aztán az egész családnak én voltam a rossz, énmiaztam járt lopni, énmiaztam esett le. Én voltam a hibás. Én ezután megfogtam és visszaköltöttem végleg az édesanyámhoz. Hál istennek ő nem annyira ragaszkodik a fiához, és az elméje kicsikét beteg. Nincs is a nevin a gyerek. Bementem a tanáchoz, és elintézttem a gyámhatósághoz, hogy kapjam a családit meg akkor a gyest. Alá kellett egy nyilatkozatot írnom, hogy nem tudom, kitől van a gyerek. Így lett egy képzelt apa, mert föl kellett volna őket jelentenem. Kijelentettem, hogy föl kéne őket gyerektartásért adni, majd' megöltek engem, az egész család kiabált, késsel jött. Hogy vagyok én képes őket följelenteni."

Az idézetből látható, hogy a leány ugyanazt az életpályát futja be, mint az édesanyja: a végállomás a válás, amit az anyákkal és gyermekeikkel szembeni fizikai erőszak előz meg. Az idősebb generáció esetében az alkoholt, a fiatalabban a kábítószerrel jelöli meg okként az interjúalany.

Miért ilyen instabilak ezek a kapcsolatok? A következő hipotézist fogalmazzuk meg: Nyilvánvaló, hogy e kapcsolatok alapja a szerelem, ennek azonban különböző típusai különíthetők el (Sabini 1995) a szerint, hogy milyen elemek dominálnak benne, mint például a szenvedély vagy az elköteleződés. A gettóbeli fiatalokúak a fenti idézet alapján első és egyben végzetessé váló kapcsolatukban úgynevezett fellobbanó szerelmet élnek meg, melynek jellemzője a szenvedély magas és az elköteleződés alacsony foka (Atkinson et al. 1995). Hogy miért éppen ilyen típusú szerelmet élnek meg, ennek okait a családi körülményeikben lelhetjük meg, hiszen az elköteleződés mintái itt nem sajátfíthatóak el. Lehetséges azonban, hogy a többi társadalmi rétegbe tartozók is ugyanezt a szerelmi típust élik meg elsőként, csak hogy az ő esetükben a külső társadalmi környezet nem kényszeríti ki ilyen fiatalon a felnőtté válást, aminek szimbóluma a gyermek.

A fiatal anyák reményei egyik esetben sem váltak valóra. Tipikus, hogy magukra maradnak, esetleg valamelyik szülőőtől kapnak némi támogatást. Ezért aztán van, aki megbánja, hogy ilyen fiatalon szült:

„Tizenhat évesen szerettem bele egy olyan emberbe, akinek gyereke van mai napig is, felesége is. Olyan nagy volt ez a szerelem, hogy ennek nem bírtam én ellenállni. Tizennyolc éves koromba teherbe estem. Négyhetes terhes voltam, amikor ő itthagyt. És amikor megszületett a kisfiú, akkor jött ő vissza. Az a kilenc hónap, amikor terhes voltam, az tényleg nagyon nehéz volt. Akkor döbbentem rá, hogy ez az életem legnagyobb hibája volt, mert én ezt nem így gondoltam. De ha vissza lehetne forgatni azt a kereket, akkor biztos nem kéne egy olyan huszonöt-harminc éves koromig egy gyerek se. ...Tizennyolc éves voltam, amikor a fiút megszülettem, és nem éltem. Huszonnégy éves vagyok, van egy hatéves fiam, és egy négyéves kislányom, és nem éltem. Nem tudom, hogy mi az, hogy szórakozni, semmi. ... De nincs bennem az a nagyon rossz érzés, hogy van kettő, ezt elhagyom, és keresek egy másikat. Én inkább így leélem az életem, amit én érzek, azt én majd elviszem, de a gyerekeknek ezt nem."

Az interjúalany kilátástalannak látja saját életét, és már csak abban reménykedik, hogy gyermekeinek más sors jut. Vajon milyen esélyei vannak erre, vagyis milyen makrotársadalmi folyamatok befolyásolják a gettóban élő fiatalok lányok gyermekvállalását?

A társadalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi tőke

Régebbi kutatási eredmények már bebizonyították, hogy az iskolai végzettségnek, a társadalmi osztály- és réteghelyzetnek, a jövedelemnek stb. lényeges szerepe lehet a gyermekvállalásban (Andorka 1987).

Egy újabb amerikai vizsgálat (Gold et al. 2002) eredményei a fentieket azzal egészítik ki, hogy a fiatalok gyermekvállalásában meghatározó szerepük van a jövedelemegyenlőtlenségeknek és a szegénységnek. A kutatók mérték a társadalmi tőke hatását is, és arra a következtetésre jutottak, hogy a szegénység közvetlenül, a jövedelemegyenlőtlenségek viszont a társadalmi tőkén keresztül fejtik ki hatásukat a fiatalok gyermekvállalására.

Mi lehet e jelenség háttere? A társas kapcsolatok erőzójában meghatározó szerepük van a társadalmi egyenlőtlenségeknek (Wilkinson 1996), mégpedig oly módon, hogy a nagy jövedelemkülönbségek és a szegénység magas aránya aláássa a bizalom alapuló emberi kapcsolatokat. A jövedelemegyenlőtlenségek emelkedése következtében csökken a társadalmi szolidaritás: a kialakuló stresszel és frusztrációval teli légkörben mindenki a saját vagy családja társadalmi pozíciójának megtartásáért, a lecsúszók pedig a túléléséért küzdenek. A lecsúszó társadalmi csoportok tagjai számára kérdésessé válik, hogy érdemes-e társadalmi tőkéjüket fenntartani, hiszen a kölcsönös elvárásokon alapuló „kifizetetlen váltók” (Coleman 1998) egyre súlyosabb terhet jelenthetnek, sőt veszélyeztethetik a pusztán túlélést is. A fenti kutatások azt a nézetet erősítik, hogy nem érdemes, és ez a mindenki harca mindenki ellen állapotot idézheti elő.

Magyarországon pedig a társadalmi egyenlőtlenségek drasztikus növekedése volt megfigyelhető a rendszerváltás körüli években (Medgyesi–Szivós–Tóth 2000), továbbá ezt követően (Ferge 2000). E folyamat egyik legnagyobb vesztesei a gyermekek, ugyanis az utóbbi időben jelentősen emelkedett a gyermekek körében a szegénység (Medgyesi–Szivós–Tóth 2000).

A Dzsumbujon belül eluralkodó bizalmatlanság, gyanakvás és félelem légkörét jelképezi, hogy míg a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején az itt folyó kutatások során azt tapasztalták, hogy a lakások ajtajai napközben soha nincsenek kulcsra zárva (Ambrus 1988), napjainkra már a folyosót is sok esetben lezárják és kutyával őrzik, és a lakások ajtajai is általában zárva vannak. De ne felejtsük: a Dzsumbujban készített interjúk is a bizalom hiányáról tanúskodtak.

Fentiek tükrében bátran megfogalmazhatjuk azt az állítást, hogy a tizenéves korukban gyermeket vállaló lányok olyan társadalmi folyamatok áldozatai, amelyek fölött semmilyen befolyásuk sincsen.

Roma sajátosság-e a fiatalkori terhesség?

Eddig kivétel nélkül roma identitású interjúalanyokat idéztünk, ezért az olvasóban esetleg kialakulhat az a képzet, hogy roma sajátosságról van szó.

Elvileg ez az alábbi módokon lenne lehetséges:

Egyrészt normák írják elő a romák számára a fiatalkori házasságot, és ezért gyakori a fiatalkori terhesség. Az interjúk ezt a feltételezést nem erősítik meg, sőt a megkérdezett roma lányok a korai terhesség miatt családon belüli ellentétekről, esetenként konfliktusokról számolnak be:

„Szegény vagy gazdag, ez most tökmindegy nálam, de az az igazság, hogy senki nem kellett volna. Szegény anyám mondta nekem, hogy ez így nem jó, meg ez meg az. Akkor hittem neki, mikor már a második gyerekem lett, és a karomba tartottam, és ugye néztem a nagyfiút és néztem a kislányt, és akkor mondtam, aj, anyám tényleg igazad volt.”

Korábbi idézetekből láthattuk, hogy a lányok a gyermekvállalás révén akarnak kitörni a megromlott családi kötelekeiből. Tehát az önállóságukért harcolnak, aminek eszköze a gyermekvállalás, és nem fordítva, nem őket kényszerítik a családalapításra.

Másrészt akkor lenne roma sajátosság a fiatalkori terhesség, ha az ezt elősegítő szociális feltételek – ebbe beleértve az előzőek során tárgyalt emberi, társadalmi és kulturális tőke, valamint a szociális háló sajátosságait – csak a körükben lennének megfigyelhetők. E kérdést tisztázandó a kutatás során nem romákat is megkérdeztünk, az alábbi idézetek a velük készült interjúkból valók.

A gyermek az ő esetükben is a személyes autonómia biztosítója, Kelly szavaival élve a felnőtté válás szimbóluma, ezt illusztrálja az alábbi idézet:

„Tizenöt és fél évesen kerültem össze a mostani élettársammal... Tudatlanul, de valahol egy kicsit tudatosan is jött. ... Olyan gyerekfejjel jött, de mégis bennem volt az a..., hihetetlen az az anyaösztön, mivelhogy az élettársam már idősebb, mint én. Nem tudom, valami belső hang így rákényszerített erre a hirtelen anyaságra, hogy hoppá, már nem gyerek vagy, és már nem játék babával játszol, hanem ez az igazi baba, amivel..., a sajátod, amivel nem úgy kell bánni, mint egy játék babával, hanem ez egy élő ember, akit úgy kell nevelned, mint ahogy a felnőtt, meglelt asszonyok.

Az interjúalany – a roma lányokhoz hasonlóan – szintén menekül a családjából, mert szüleitől nem kapja meg azt a törődést, amire vágyott:

„Én... gyerekfejjel, amit én elgondoltam, hogy na, most már ez így lesz, neki menjünk a világnak, kész, nem érdekel semmi. A nem jó életem által is, mer' nem volt az a valami jó gyerekkori életem. Ugye belevitt ez is, ez a kényszer, meg a saját fejem után mentem, és akkor így megtörtént, hogy összeálltam a mostani élettársammal.

Az is előjött, aminek nem kellett volna..., ha már én nem tudtam megkapni azt a gyerekszeretetet, ami kellett, lehet, hogy én már meg fogom tudni neki adni, és ez egy olyan volt nekem, hogy én megmutatom azt, amit én nem kaptam meg, hogy én azért is megcsinálom azt, ami nekik kéne, mer kell. ...

Hát, hogy mondjam, hogy az én szüleim szerintem nem voltak felkészülve arra, hogy ők a gyereket normális családi légkörbe, háttérbe fogadják, ez egy, mert nekik többet ért a munka meg a szórakozás, mint egy gyerek, ez a második. A harmadik pedig az, hogy én rajtam kívül még van egy beteg, szellemi fogyatékos testvérem, akit szinte még anyyiba se néztek, mint engem. Úgyhogy nekünk a gyerekevelésből annyi jutott, hogy reggel láttuk őket, este meg lefeküdtünk, ennyi, úgyhogy semmi más. Magunkat neveltük végül is fel, meg a szomszédok. Igen-igen [ketten voltak testvérek], csak sajnos mondom, hogy ő beteg lett, volt egy kis gond, és akkor őt el is szállították ilyen otthonba. Elvitték. Végül is most azt nem tudják kideríteni, hogy az minnek a hibája lett, hogy ő most meg vak lett, mert úgy mondom, hogy egészségesen született, hogy koraszülött volt, kis súlyú, de a szemivel nem volt semmi, és később meg kiderült, hogy százszázalékos vak. Hogy most kinek a hibája, én nem tudom a mai napig sem, mert egy év van közöttünk, de szerintem a szüleim azok nem nagyon voltak arra felkészülve, hogy na hát most akkor terhes maradtam, itt egy gyerek lesz, és akkor azt a gyereket már úgy kell nézni, hogy az a miénk, ugye, fel kell nevelni tisztességesen, normális körülmények között, ennek mind az ellentéte volt meg. Mind az ellentéte.

Az interjúalany is – a roma lányokhoz hasonlóan – a bizalmatlanság légkörében éli életét: nincsenek barátai, szüleivel kapcsolata már régóta megromlott:

„Hát azóta anyukám meghalt, volt neki sajnos egy nőgyógyászati betegsége, méhnyakrákja, ami el is vitte, hát nem tudom, most hogy mondjam magának, szerintem jobb is neki így, hogy ő elment, mert élete nem volt, semmilyen élete nem volt, kilátástalan volt az összes minden, ami kellett volna neki, minden, az rossz volt, apukám az még ugye hát van, de annyi, mint hogyha nem lenne, mert számítani nem számíthatok rá most se, csak ő azt várja el, hogy az ilyen segítsen neki, de hogy ő nyújtsa segítséget, azt nem. Úgyhogy ővele úgy vagyok, hogy van is, meg nincs is, kész. ... Egyedül csak őrá, az élettársamra számíthatok, mert rokonaim nincsenek. Nincsenek, mer hogy a szüleim haragba voltak velük ugye, hát... gyerekkoromban nem tudtam még egyedül, ép ésszel felfogni, hogy mi ez, most meg már nem foglalkozok velük, időm, sincs, van akivel foglalkozzak, itt a hat gyerek.

Hát a szomszédok azok meg olyanok, hogy... hogy mondjam... inkább úgy vagyok velük, hogy inkább nem nagyon tárgyalunk, mer itt még a bolhából is elefántot csinálnak úgyhogy nem érdemes szót váltani senkivel se. ... Hát így beszélgetek velük, köszönök, szia, szia, ennyi. A sógornóm van itt egyedül, az-né, ő van itt egyedül, de végül is, nincs is semmi megbeszélni valóm. Amit én el akarok intézni, vagy el akarok érni, én saját magamtól elérem, ha nem tudok valamit, megkérdezek egy hivatalos embert, ott a csalássegítő szolgálat, ha tud nekem segíteni, segít, ha nem, nem. Mer itt csak a barát akkor barát mikor... az ilyen, az. Ha már a másiknak kell, akkor már nem barát. Segítségbe is, akármibe. Jobb ez így. Nincs is időm, hogy barátkozzak. Örülök, hogy reggel elkezdem, este befejezem a munkámat.”

Az iskola szerepéről is a roma interjúalanyokéval azonos nézetekkel találkozhatunk:

„Hát az iskola végül is, hogy mondjam magának, van, akinek fontos. Például én úgy vagyok vele, hogy ahogy a mai világba látom, némelyik férfi meg nő kijárja az iskolát, elmegy mindenféle... utána mindenféle nyelvtanulás, minden van ne-

kik, megvan a legnagyobb, szakma, megvan az érettségi bizonyítvány, minden, és akkor nem tud elhelyezkedni dolgozni. Lehet, hogy az ilyen hamarébb el tud állni dolgozni, mint ő. Például hallottam olyat most, hogy a WC-pucoláshoz a WC-s nőnek, a WC-takarításhoz, mert ugye azt is ő takarítja, érettségi bizonyítvány kell az újságba. Hát én ezen olyan jót nevettem, hogy az nem igaz. Hogy ahhoz minnek az érettségi?"

Az iskolával, az iskola mint a jó álláshoz jutás eszközével kapcsolatos felfogásokat náluk is a kapcsolati háló határozza meg. Paradox módon a romák foglalkoztatásával kapcsolatos etnikai alapú megkülönböztetés őket is sújthatja, abban az esetben, ha roma származású férfival élnek együtt.

Az interjúk tehát nem támasztják alá azt a feltételezést, hogy a fiatalkorú gyermekvállalás a roma népességre kizárólagosan jellemző magatartási forma lenne, aminek gyökereit a roma kultúra sajátosságaiban kellene keresnünk, hanem egy olyan jelenséggel állunk szemben, amelyet a szociális helyzet hív életre: a szegénység, az itt lakó népesség alacsony iskolai végzettsége és nem utolsósorban a társadalmi kapcsolati hálók sajátosságai azok a tényezők, amelyek felelőssé tehető a fiatalkori gyermekvállalásért.

E kérdéssel kapcsolatban megtéveszthető lehet az is, hogy gyakrabban találkozhatunk a gettóban roma fiatalkorúakkal, akiknek gyermekük van, de ez a romák gettón belüli nagyobb arányával magyarázható.

Végezetül ne feledjük, hogy kiindulópontunkat egy amerikai néger gettóban végzett kutatás képezte. Ennek során egy másik etnikai csoportnál, egy másik társadalomban nagyon hasonló jelenségeket tapasztaltak. Ez is abba az irányba mutat, hogy a fiatalkorúak körében tapasztalható gyermekvállalás nem roma sajátosság.

Következtetések

A nagyvárosi gettóban élő fiatalkorúak gyermekvállalása tehát nem magyarázható a roma kultúra sajátosságaival, hanem azokkal a szociális viszonyokkal, amelyek között a Dzsumbuj lakóinak élniük kell.

A kutatás eredményei azt mutatják, hogy Kelly (1998) megállapításai hasznos kiindulópontul szolgálhatnak a hazai szegénynegyedekben is gyakran előforduló fiatalkorú gyermekvállalás jelenségének értelmezésében. A kapcsolati háló elemzésével lehetővé vált a gettóban élők társas kapcsolatainak olyan sajátosságaira rávilágítani, amelyek szerepet játszanak a fiatalkorúak gyermekvállalásában. Különösen a multiplexitás és a hídszerű kapcsolatok hiánya lényeges e téren. A Dzsumbujban végzett kutatás a fentieket azzal egészíti ki, hogy ugyanilyen fontos a bizalom is, főleg a családi kapcsolatok terén. A család intézményét aláásó bizalmatlanság ugyanis meghatározó szerepet játszik abban, hogy a fiatalkorú lányok az első kapcsolatukat, illetve az ebből születő gyermeket arra használják fel, hogy a rossz családi környezetből kiszakadhassanak. Visszatérve Kelly megállapításaihoz, a családból való menekülés egyben felfogható egyfajta felnőtté válási törekvésként is.

A fiatalkori terhesség jelensége a társadalmi kirekesztődés egyik tünetének tekinthető.

Felhozható itt Merton elmélete (1980) amely szerint a társadalom tagjainak vágyait maga a társadalom hozza létre és tartja fenn. A társadalom azonban – mondja Merton – meghatározza a célérés eszközeit is, vagyis szabályozza a versenyt, amelyet a társadalom tagjai a cél eléréseért folytatnak. A konfliktus a célérés eszközeiben rejlik, mivel bizonyos társadalmi csoportok tagjai megfosztottak a célérés legitim eszközeitől. Ebben az esetben folyamodhatnak illegitim eszközökhöz – ők a bűnözők –, vagy visszahúzódhatnak – például a drogosok –, de kijelölhetnek új célokat is. Kelly szerint a gyermeket vállaló fiatalok ez utóbbi csoportba tartoznak: „mivel hajlamosak felújítani olyan jelentéseket, amelyek életképesek abban a korlátozott környezetben, amelyet a lakóhelyi elkülönülés és az erőforrásokat ellenőrző szféráktól való elszigeteltség jellemez” (Kelly 1998: 275–276).

Én azonban úgy látom, a gyermeket vállaló fiatalok stratégiája nem illeszthető Merton tipológiájába, ugyanis e lányok elfogadják a kulturális célokat, de a gettóban élő nők, a nemi szerepek különbözősége folytán, nem törekedhetnek ennek elérésére, ugyanis e lehetőség – mármint a bűnözéssel való anyagi előnyökhöz jutás – elsősorban a férfiak számára elfogadott.

A gettóbeli férfiak tehát képletesen szólva egy olyan sakkjátszmában vesznek részt, melyben csak gyalogjaik vannak, míg a többi társadalmi csoport tagjai az összes bábuval rendelkeznek. Nem csoda hát, hogy nem tartják be a szabályokat, és aztán egyik gyaloggal úgy kezdenek lépni, mint a vezérrel, a másikkal, mint a huszárral szokás stb. Ezzel szemben a gettóbeli nőknek még bábuik sincsenek, és ha egyedül maradnak, csak abban reménykednek, hogy gyermekeiknek jobb sors jut, mint nekik (Merton 1980: 389).

Végezetül arra a kérdésre keressük a választ, hogyan lehetne elérni, hogy a gettóbeli fiatalok leányok az első gyermek megszületésének időpontját későbbre halasszák. Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy önmagában a fogamzásgátlással kapcsolatos felvilágosítással nem sokra lehet jutni, hiszen ezek a lányok akarják a gyermeket, és a fogamzásgátlással kapcsolatos programok azok körében hatékonyak igazán, akikben megvan a védekezéssel kapcsolatos késztetés (Livi-Bacci 1999). Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ezzel szemben a középiskolásoknál tapasztalható nagyszámú abortusz csökkentése érdekében szervezett fogamzásgátlással kapcsolatos felvilágosító programok sokkal inkább lehetnének hatékonyak, mivel ezek a leányok nem akarnak még ilyen fiatal korban szülni.

A tanulmányban arra mutattunk rá, hogy a fiatalok gyermekvállalásának társadalmi okai vannak, és ezeket a kapcsolati háló sajátosságaiban jelöltük meg:

Egyrészt e leányoknak nincsenek értékes társadalmi kapcsolataik, amelyeket erőforrásként használhatnának. Ebben az esetben segítséget jelenthetnek a szociális szervezetek, amelyek saját tagjaik társadalmi tőkét bocsáthatnák rendelkezésükre. Fontos azonban, hogy a lehetőségek horizontja ne szűküljön a redistributív szférára, hanem utat nyisson a piaci integráció irányába. Hiszen a magasabb iskolai végzettség segítségével megszerezhető jó állások reális alternatívája miatt halasztják későbbre a szülést a jobb szociális körülmények között lévő nők.

Másrészt a kapcsolataikból hiányzik a bizalom, ez pedig a szegénység és a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésével növelhető.

A szegénység és a társadalmi egyenlőtlenségek csökkenésének azonban számos más pozitív hatása is lehetne, most csak azokra hívjuk fel a figyelmet, amelyek a társadalmi tőkén keresztül fejtik ki hatásukat:

Mivel a társadalmi egyenlőtlenségek szétrombolják a bizalmon alapuló társas kapcsolatokat, egy adott környéken lakók sokkal inkább kiszolgáltatottá válnak a bűnözőknek, hiszen kevésbé számíthatnak kritikus helyzetben egymás segítségére. Ez talán a leginkább kutatott terület (Kawachi et al 1998; Lindström–Merlo–Östergren 2002; Galea–Karpati–Kennedy 2002; McCulloch 2002).

De lehetne számítani a népesség egészségi állapotának javulására is (Kopp–Skrabski 1999; Skrabski–Kopp–Kawachi 2002), ugyanis a nagy társadalmi egyenlőtlenségek, a lecsúszás, a bizalmatlanság, a mindenki harca mindenki ellen stresszel teli állapotot idéz elő (Lockner et al. 2002). A stressz pedig csökkenti a szervezet védekezőképességét, és ennél fogva számos megbetegedés kiindulópontjává válhat. A bizalmon alapuló társas kapcsolatok azonban elősegítik a stresszel történő megküzdést (Taylor 1995), hiszen nem mindegy, hogy számíthatunk-e valakire egy kritikus élethelyzetben vagy sem.

Tehát a társadalmi exklúzió, az egyenlőtlenségek és a szegénység csökkentését hangsúlyozzuk. Tesszük ezt annál is inkább, mivel a rendszerváltás óta a politikai elit még nem tudott e téren számottevő eredményt elérni.

Irodalom

- Ambrus P.(1988): *A Dzsumbuj. Egy telep élete*. Budapest: Magvető
- Andorka R. (1987): *Gyermekszám a fejlett országokban*. Budapest: Gondolat
- Atkinson, R. L.–R. C. Atkinson–E. E. Smiths–D. J. Bem (1995): *Pszichológia*. Budapest: Osiris
- Bereckei T. (2001): Rokoni hálózat, gyermekgondozás és termékenység magyarországi cigány és nem-cigány populációkban. In Bereckei T.–Csányi V.–Pléh Cs. (szerk.): *Lélek és evolúció. Az evolúciós szemlélet és a pszichológia*. Budapest: Osiris, 195–211.
- Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula, 155–176.
- Cambell, C.–C. McLean (2002): Ethnic identities, social capital and health inequalities, African-Caribbean participation in local community networks in the UK. *Social Science and Medicine*, 55: 643–657.
- Coleman, J. S. (1994): Társadalmi tőke. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula, 99–129.
- Coleman, J. S.(1998): Társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula, 11–45.
- Ferge Zs. (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek. Állam, kormányok, civilek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület–ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék
- Gábos A. (2000): Családok helyzete és családtámogatások a kilencvenes években. In Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 99–125.

- Galea, S.–A. Karpati– B. Kennedy (2002): Social capital and violence in the United States, 1974–1993. *Social Science and Medicine*, 55: 1373–1383.
- Goffman, E. (1981): Stigma és szociális identitás. In Goffman, E.: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat, 179–241.
- Gold, R.–B. Kennedy–F. Connel–I. Kawachi (2002): Teen births, income inequality, and social capital: developing an understanding of the causal pathway. *Health and Practice*, 8: 77–83.
- Granovetter, M. (1988): A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. *Szociológiai Figyelő* (3): 39–61.
- Granovetter, M. (1994): A gazdasági intézmények társadalmi megformáltsága: a bérgazottság problémája. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula, 61–79.
- Gyukits Gy. (2000): A romák egészségügyi ellátásának szociális háttere. In Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány–Új Mandátum, 471–491.
- Gyukits Gy.–I. Millett–A. Sandrine–L. Céline (2000): Az APRAE – egy franciaországi civil szervezet, amely elősegíti az AIDS-betegek társadalmi integrációját. *Esély* (4): 82–107.
- Hawe, P.–A. Shield (2000): Social capital and health promotion: a review. *Social Science and Medicine*, 51: 871–885.
- Hogan, J. M.(2001): Social capital: potential in family social science. *Journal in Socio-Economics*, 30 (2): 151–155.
- Kamarás F. (2000): A terhesség-megszakítások hazai irányzatai. In: *Terhesség-megszakítások. Tanulmányok, adatok, jogszabályok, hazai és nemzetközi trendek*. Budapest: KSH, 7–25.
- Kawachi, I.–B. P. Kennedy–D. Prothrow-Stith–K. Lochner–V. Gupta (1998): Social capital, income inequality, and firearm violent crime. *Social Science and Medicine*, 47.
- Kelly, P. K. (1998): Társadalmi és kulturális tőke a városi gettóban: következmények a bevándorlás gazdaság-szociológiájára. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula, 239–280.
- Kopp M.–Skrabski Á.: Társadalmi beállítottság, társadalmi tőke. *Századvég* (1): 128–146.
- Lawrence, K. D. (2000): Social networks, ideation, and contraceptive behavior in Bangladesh: a longitudinal analysis. *Social Science and Medicine*, 50: 215–231.
- Lindström, M.–J. Merlo–M. O. Östergren (2002): Social capital and sense of insecurity of neighborhood: a population-based multilevel analysis in Malmö, Sweden. *Social Science and Medicine* (April)
- Livi-Bacci, M. (1999): *A világ népességének rövid története*. Budapest: Osiris
- Lockner, K. A.–I. Kawachi–R. T. Brennan–S. L. Buka (2002): Social capital and neighborhood mortality rates in Chicago. *Social Science and Medicine* (June)
- McCulloch, A. (2002): An examination of social capital and social disorganisation in neighborhoods in British household panel. *Social Science and Medicine* (May)
- Medgyesi M.–Szivós P.–Tóth I. Gy. (2000): Szegénység és egyenlőtlenségek: generációs eltolódások. In Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 177–199.

- Merton, R. K. (1980): Tanulmányok a társadalmi és kulturális struktúráról. In Merton, R. K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat, 321–448.
- Molnár E., S (1997): Gyermeküket egyedül nevelő anyák. *Demográfia*, 40 (2–3): 147–170.
- Neményi M. (1998): *Cigány anyák az egészségügyben*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal
- Putnam, R. (1993): *Making Democracy Work*. Princeton: Princeton University Press
- Sabini, J. (1995): *Social Psychology*. London
- Skrabski Á.–Kopp M.–I. Kawachi (2002): Social capital in a changing society: cross sectional associations with middle aged female and male mortality rates. *Journal of Epidemiology, Community Health*, 56: 0–5.
- Taylor, E. S. (1995): *Health Psychology*. London: McGraw-Hill
- Wilkinson, R. (1996): *Unhealthy Societies. The Afflictions of Inequality*. London: Routledge

SZOCIOKULTURÁLIS KÖRNYEZET, MEGKÜZDÉSI STRATÉGIÁK, ÉLETMINŐSÉG*

Bevezetés

A rendszerváltást követően, a piaci mechanizmusok kiépülésével jelentősen megváltozott a magyar munkavállalók munkaerő-piaci helyzete. A privatizáció következtében az állami vállalatok aránya csökkent, a magánvállalatok aránya pedig erőteljesen növekedett. Mivel a gazdasági válság és a piacgazdaság kiépülése egybeesett, a recessziós nyomás és a felemelkedési lehetőségekből eredő húzás (szabad vállalkozás-alapítás) az önállósodás felé mozdította el a munkavállalókat. A magánvállalkozás egyrészt a társadalmi mobilitás alternatív csatornájaként működhetett, másrészt mint menekülési útvonal a munkanélküliség helyett kínált megoldást a foglalkoztatottság csökkenésével, az álláspiac beszűkülésével jellemezhető gazdasági helyzetben.

A változások következtében a munkavállalók biztonságérzete csökkent. A státuszvesztéstől, a munkanélküliségtől való félelem, a vállalkozásból eredő nehézségek, a munkavégzésre irányuló elvárások módosulása, a bizonytalan megélhetés okozta szorongás addig nem tapasztalt módon és méretekben érintette a munkavállalókat, jelentősen megnövelve az érintettek stresszterheltségét.

Az új körülményekhez való gyors adaptálódáshoz, a konfliktusokkal való sikeres megküzdéshez hatékony *coping* stratégiára van szükség. A megoldatlan helyzetek, a tartósan fennálló stresszes állapot kimeríti az egyén alkalmazkodási képességét, rontja pszichés kondícióját, magatartási problémákat okozhat, és olyan élettani változásokhoz is vezethet, amelyek egészségkárosító hatással bírnak. A nehéz élethelyzetben tanúsított magatartást, a stresszre adott válaszreakciókat, a megküzdési módokat nemcsak az egyén személyiségjellemzői befolyásolják, hanem az a szociokulturális környezet is, amelyben a folyamat végbemegy.

Jelen írásunkban egy olyan kutatás eredményeiről számolunk be, amely ebben a megváltozott munkaerő-piaci helyzetben vizsgálja a különböző megküzdési stratégiák életminőségre gyakorolt hatását azok körében, akik meg tudták őrizni gazdasági aktivitásukat. Mivel a versenyképesség megtartásának feltételei az ország különböző gazdasági régióiban eltérőek, vizsgálatunkat egy kiemelkedően jó és egy komoly nehézségekkel küzdő régióba tartozó település lakossága körében végeztük. Nem a munkával kapcsolatos konkrét problémákat, hanem ezeknek mint tartós stresszforrásoknak az életminőségre gyakorolt hatását vizsgáltuk. A nehéz élethelyzettel való megküzdés sikeres vagy sikertelen voltát egyrészt a gazdasági helyzet, másrészt az egészségi állapot mutatóival próbáltuk meg leírni és jellemezni. Ezeket a mutatókat tekintettük az életminőség fő komponenseinek.

*A tanulmány az OTKA (T-26345) és a NKFP (1/017/2001) programok támogatásával jött létre.

Az életminőség meghatározása

Kutatásunk során az életminőség meghatározásában a WHO definíciójából indulunk ki (WHO 1999). Az orvostudományban az életminőség fogalma mint az egészségre vonatkozó életminőség (health-related quality of life) vagy szubjektív egészségi állapot (subjective health status) jelenik meg. Az életminőség mutatói a lakosság, illetve az egyének testi, lelki, szociális jól-létéről adnak számot, vagyis arról az adaptációs teljesítményről, amellyel a fizikai-biológiai és társadalmi-gazdasági környezethez, annak változásaihoz alkalmazkodnak.

A testi-fizikai jól-lét megítélése az egyén számára elsősorban azt jelenti, hogy mennyire képes mindennapi teendőinek és feladatainak ellátására. A lelki dimenzió az emocionális és mentális jól-lét különböző aspektusait foglalja magába, mint például a biztonságérzetet, az örömet és a nyugalmat, illetve ezek hiányát, a depressziót, a szorongást és a félelmet. Az életminőség szociális aspektusa a személy azon képességét jelzi, amelynek segítségével megfelel a mindennapi élet kihívásainak, kielégítő kapcsolatot tart fenn családtagjaival, ismerőseivel, munkatársaival, illetve képes beilleszkedni a szűkebb és tágabb közösségbe.

Az életminőség fenti bio-pszicho-szociális meghatározását az orvostudományban speciális egészségügyi feladatok elvégzésében hasznosítják. Camilleri-Brennan és Steele szerint (1999) több mint nyolcszáz olyan különböző módszer ismeretes, amelyet az egészségre vonatkozó életminőség mérésére fejlesztettek ki. A különböző eljárásokat két nagy csoportba lehet sorolni: generikus vagy általános, illetve betegség- és állapot-specifikus eljárások (Testa-Simonson 1996). Az állapotspecifikus mérések célja a különböző terápiás eljárások hatékonyságának, illetve gazdaságosságának megállapítása és összehasonlítása. Az általános módszerek elsősorban a lakosság vagy egyes lakossági csoportok életminőségének javítására irányuló egészségpolitikai döntések előkészítését szolgálják. Az orvostudományban a legismertebb életminőség-mérőeszközök közé tartoznak az egészségprofilok, amelyek a szubjektív egészségi állapotot írják le, és lehetnek betegség- vagy szimptómaspecifikusak, illetve vonatkozhatnak meghatározott egészséges populációkra is.

Az epidemiológiai elemzések általánosan elfogadott populáció szintű életminőség-mutatója a várható élettartam. Az utóbbi években a várható élettartamra vonatkozó mennyiségi becslések mellett megnőtt a minőségi becslések jelentősége is. Jól szemlélteti ezt a változást a WHO által 1999-ben kifejlesztett indikátor (Disability-Adjusted Life Expectancy, DALE), amely az egészségesen eltöltött életek számát veszi figyelembe a lakosság életminőségének meghatározásakor. A WHO adatai szerint (WHO 2000) az elmaradott országokban a születéskor várható élettartam 14, a fejlett országokban pedig 9 százaléka telik el betegségben. E mutatók segítségével jellemezni lehet adott térségek, országok, régiók lakosainak egészségi állapotát. A várhatóan betegségben eltöltött évek számát jelző mutató segítségével azonosíthatóak a magas rizikójú csoportok, illetve azok a megbetegedések, amelyek a legtöbb egészséges évet veszik el a lakosság életéből. Magyarországon a születéskor várható egészséges életek száma a WHO 2000. évi jelentése szerint a férfiaknál 60, a nőknél 68 év, vagyis az egészséges életek tekintetében bekövetkező veszteség a férfiak esetében átlagosan 6, a nők esetében 7 év.¹ Összehasonlítva a többi iparosodott

esetében 7 év.¹ Összehasonlítva a többi iparosodott országgal, a magyarok megbetegedési és halálozási arányai mind a férfiak, mind pedig a nők esetében minden korcsoportban magasabbak. A tüdőrák, a szív- és érrendszeri megbetegedések, a májzsugor és az öngyilkosságok által okozott halálozási arányok a legmagasabbak között vannak Európában.

A tanulmányunkban alkalmazott életminőség-fogalom elsősorban a szociális jólét értelmezésében tér el a WHO fent idézett definíciójától. Miután vizsgálatunk a munkával kapcsolatos stressz életminőségre gyakorolt hatását igyekszik feltárni, az életminőség szociális jólét komponensét nem a személyközi viszonyok alakulásával, hanem a tényleges anyagi helyzetnek, illetve a gazdasági helyzet szubjektív megélésének mutatóival jellemeztük. Véleményünk szerint ugyanis a munkával kapcsolatos nehéz élethelyzetek sikeres vagy sikertelen megoldása elsősorban az egzisztenciális helyzeten keresztül befolyásolja az életminőséget.

A stressz

Az emberi stresszreakciók forrása a környezet és az egyén olyan interakciója, amelyet az egyén túlzott igénybevételként érzékel, vagy úgy ítél meg, hogy alkalmazkodási képességét meghaladja, és ezáltal egyensúlyát fenyegeti (Selye 1976a). A környezeti nyomás – a stresszor – lehet fiziológiai, fizikai, pszichológiai vagy szociokulturális jellegű.

A szociológiai kutatások a stressz különböző összetevőinek, a stresszoroknak, a mediátoroknak és a stressz-hatás manifesztációjának (outcome) társadalmi mintázatait elemzik (Pearlin 1989).

Azok az életesemények, amelyek az egyént élethelyzetének, szerepviszonyainak átstrukturálására készítetik vagy kényszerítik (pl. a munkahely elvesztése vagy egy új munkahely, a házasság vagy a válás, a gyermekszülés vagy a felnőtt gyermekek elköltözése), egyaránt eredményezhetnek pozitív vagy negatív hatást, a stresszhelyzetből való kiszabadulást vagy a stresszterhelés növekedését. Az élethelyzetek, életesemények akkor jelennek meg stresszforrásként, ha fenyegetést jelentenek az egyén számára. Fenyegetésként élhet meg az egyén veszteséget, kielégítetlen szükségletet, önértékelésének megsérülését, vágyainak, aspirációinak gátoltságát. A fenyegetettség megélését jelentős mértékben befolyásolja az egyén értékrendje. Az értékrend definiálja a lehetséges stresszforrások jelentését, stressz-forrásként, fenyegetésként való megjelenését az egyén számára. Az egyéni megítélés jelentőségéből következően az emberi stresszreakciók személyiségjellemzőktől, illetve az általános egészségi állapottól is függenek. Egyesek kevesebb stressz mellett is megbetegszenek, mások nagy stresszterhelés mellett is egészségesek maradnak.

A distressz az a potenciálisan káros állapot, amely kimeríti az egyén alkalmazkodási képességét (Selye 1976b). A distressz fiziológiai folyamatokat indíthat el a szervezetben (pl. a szívritmus változását, a légzés felgyorsulását, a gyomor- és bélműködés zavarait, izomgörcsöket, verejtékezést, fáradékonyságot, álmatlanságot vagy aluszékonyságot). Ezeknek az állapotoknak az állandósulása stressz eredetű

¹ Magyarországon a férfiak születéskor várható élettartama 66 év, a nőké pedig 75 év. Amikor a megbetegedésekből eredő veszteségekről beszélünk, ezekhez az adatokhoz viszonyítunk.

betegségek kialakulásához vezethet. Azon személyek vagy csoportok körében, akik fokozottan függenek másoktól (pl. gyermekek, idősek, betegek), vagy akiket társadalmi hátrányok sújtanak (pl. etnikai kisebbség, alacsony iskolázottság vagy munkanélküliség), nagyobb a stressz-eredetű betegségek kialakulásának kockázata. Hasonlóan nagy kockázati tényezőt jelentenek az olyan pszichés tényezők, mint a tehetetlenség érzete, a reménytelenség, a túlzott mértékű szorongás, harag, ellenségesség vagy bizalmatlanság (Kutash–Schlesinger 1980).

Megküzdés

A stresszforrás és a stresszhatás (outcome) közötti közvetítő, szabályozó elem a mediátor, amely meghatározza, hogy a stresszforrás jelenléte milyen hatást gyakorol az egyénre. A legfontosabb mediátorok: a megküzdési módok (coping), a társas támogatás, az énkép és az önértékelés. Ezek közül a szociológiai kutatások a társas jellegzetességekre, a megküzdésre és a támogatásra, az orvosi-pszichológiai kutatások pedig az egyéni jellegzetességekre, az énjellemzőkre irányulnak.

A stresszel való megküzdés kutatása az 1960-as években kezdődött. A megküzdés (coping) fogalmát Lazarus dolgozta ki (Lazarus 1966). A kérdéssel foglalkozó szakirodalomban általánosan elfogadott Lazarus meghatározása, amely szerint „megküzdésnek tekinthető minden olyan kognitív vagy viselkedéses erőfeszítés, amellyel az egyén azokat a külső vagy belső terheket (és a közöttük lévő konfliktusokat) próbálja szabályozni, amelyeket úgy értékel, hogy kimerítik vagy felülmúlják forrásait” (Lazarus 1991: 112). A megküzdési stratégiák tehát olyan kognitív, pszichológiai, illetve magatartási minták, amelyeket az emberek egy stresszteli élethelyzet nehézségeinek leküzdésére, csökkentésére vagy elviselésére alkalmaznak. Ez az erőfeszítés nem feltétlenül jelenik meg valamilyen cselekvésben, hanem jelenthet gondolati-érzelmi viszonyulást is. A szituáció terhelő voltának kognitív felismerése szükséges feltétele a megküzdési magatartás megjelenésének (az önkéntelen védelmi mechanizmusok működésbe lépése nem minősül megküzdési magatartásnak).

A szakirodalomban a megküzdési magatartásnak két eltérő értelmezése kristályosodott ki: a személyiségcentrikus (pl. Roth–Cohen 1986) és a tranzakcionista (Folkman–Lazarus 1980) megközelítés. A személyiségközpontú megközelítések szerint a megküzdési magatartás elsősorban a személyiség jellemzőiből vezethető le. Az egyén tulajdonságokat, védekező manővereket, megküzdési stratégiákat tanul meg, illetve dolgoz ki a konfliktusok kezelésére és a fenyegetések elhárítására, és ezeket következetesen alkalmazza mindenféle stresszel kapcsolatban. A megküzdési stratégiák eszerint tartós személyiségvonásként jelennek meg. A tranzakcionista felfogás ezzel szemben a környezeti követelmények és hatások jelentőségét hangsúlyozza. A környezet és az egyén közötti dinamikus kölcsönhatás eredménye az az aktuális megküzdési magatartásforma, amely az egyén-környezet tranzakciót a nehezített (stresszes) alkalmazkodási feltételek esetén jellemzi.

A tranzakcionista felfogás szerint a fenyegetettség és a veszteség eltérő stressztípusai eltérő megküzdési stratégiákat mozgósítanak. A megküzdési stratégiák négy általános típusba sorolhatók: a szakirodalomban problémamegoldó, érzelem-centrikus, segítségkérő és hárító stratégiákat különböztetnek meg (Schwarzer–Schwarzer 1996).

A problémamegoldó stratégiák a stressz-szituáció megváltoztatására, az érzelmközpontú stratégiák a stresszhelyzet érzelmi következményeinek befolyásolására irányulnak. A háritó stratégiák esetében az egyén törekvése az, hogy figyelmen kívül hagyja a stresszforrást. A stratégia megválasztását befolyásolja a probléma típusa, valamint az egyén kora, neme, gazdasági helyzete, iskolázottsága, foglalkozása, vallásossága és nem utolsósorban a személyisége, aktuális érzelmi állapota. Az egyén által kontrollálhatónak ítélt szituációk (pl. munkahelyi vagy családi problémák) esetében gyakoribb a problémamegoldó és a segítségkérő stratégiák alkalmazása, míg a kontrollálhatatlannak ítélt szituációkban (pl. betegség, gyász) inkább fordulnak elő érzelmi és háritó jellegű stratégiák. A háritó stratégiák olyan tevékenységek (pl. ivás, gyógyszeresedés) illetve olyan lelki állapotok (pl. visszahúzódás, befelé fordulás), amelyek nem irányulnak a konkrét problémával való foglalkozásra. Ezek a stratégiák valójában pszichológiai rizikófaktorok.

Vizsgálati minta és módszer

A minta kiválasztásánál két fő szempontot vettünk figyelembe: (1) az ország két gazdaságilag eltérő helyzetű régiójában, illetve térségében, (2) a gazdaságilag aktív lakosság körében történjen az adatfelvétel. A minta összetételénél arra törekedtünk, hogy az önálló vállalkozók és az alkalmazottak hasonló arányban jelenjenek meg a vizsgálatban. Ennek érdekében a vizsgált településeken először a vállalkozók, majd ehhez illesztve az alkalmazottak körében került sor az adatfelvételre. A vállalkozói minta kiválasztásához egy több forrásból származó listát állítottunk össze mindkét településen. Jelen munkánk során csak azoknak a vállalkozóknak az adatait elemeztük, akik az adott településen éltek. Az alkalmazotti részminta kiválasztásánál a vállalkozók életkori és nemi megoszlását mint illesztési szempontot vettük figyelembe.

Az adatfelvétel kérdőívvel kombinált interjú technikával történt. Mintánk 343, gazdaságilag aktív személy adatait tartalmazza, akik Magyarország két eltérő fejlettségű régiójában élnek. A kérdezettek 58 százaléka Pest megye egy dinamikusan fejlődő, éve városi rangot kapott prosperáló településén, 42 százalékuk pedig egy Miskolc melletti, gazdasági-társadalmi szempontból inkább leszakadónak minősülő településen él. A mintában szereplő személyek átlagéletkora 41,4 év, a férfiak és nők aránya 50-50 százalék. Alapfokú végzettséggel rendelkezik a kérdezettek 5 százaléka, szakmunkás végzettségű 27 százalékuk, érettségivel 43, felsőfokú végzettséggel pedig 25 százalékuk rendelkezik.

1. táblázat

A minta nem, iskolai végzettség, foglalkozási státusz és kor szerinti megoszlása a vizsgált településeken (%)

<i>Nem</i>	Település	
	Prosperáló(N=199)	Leszakadó(N=144)
Férfi	58	38
Nő	42	62
<i>Iskolai végzettség</i>		
Nyolc általános	6	4
Szaktanácsképző	24	32
Középiskola	37	52
Egyetem, főiskola	33	12
<i>Foglalkozási státusz</i>		
Vállalkozó	53	38
Alkalmazott	47	62
<i>Életkor átlag (sd)</i>	41,3 (10,8)	41,6 (11,2)

A mintába tartozó települések társadalmi-gazdasági környezete

A vizsgált települések gazdasági és szociokulturális környezetét az adott megye és a nagyobb egységet képviselő régió helyzete határozza meg.

Az észak-magyarországi régió az ország második legelmaradottabb térsége. Az egy főre jutó GDP az országos átlag 66 százaléka. A térség hátrányos helyzetére utal a működő vállalkozások alacsony száma. A régiók közül itt a legmagasabb a munkanélküliségi ráta (16,6%). Az elvándorlás mértéke jelentős. A lakosság iskolázottsága elmarad az országos átlagtól, ami a lemaradás egyik fontos tényezője. Borsod-Abaúj-Zemplén megye, mint az egyik vizsgált település közvetlen környezete, a nehézipar és a korábban húzóágazatnak számító vegyipar visszaesése miatt ma válság-övezet. A nagyvállalatok felbomlását munkahelyek tízezreinek megszűnése kísérte, a munkanélküliségi ráta az országban itt a legmagasabb (19,9%). A privatizációt követően létrejött sok kisvállalkozás nem tudta betölteni a korábbi nagyvállalatok szerepét a foglalkoztatásban. A városhálózat fejletlen, a lakosság 45 százaléka községekben él. A közúti és vasúti infrastruktúra elavult. A közműellátottság elmaradott. A megyébe eddig viszonylag kevés külföldi tőke áramlott be, aminek egyik fő oka az infrastruktúra viszonylagos fejletlensége, főként a közlekedés terén (Kereszty 1998; Gazdasági Minisztérium 2002).

A közép-magyarországi régió az ország gazdasági szempontból legjobb helyzetben lévő területi egysége. Az egy főre eső GDP az országos átlag 151 százaléka. A kilencvenes évek transzformációs válságán Közép-Magyarország régiója tudott a leggyorsabban túljutni. Itt a legmagasabb a működő vállalkozások száma és a legalacsonyabb a munkanélküliségi ráta (3,3%) A régió településszerkezete számottevően eltér az országostól, mivel hiányoznak az 50 ezer lakost számláló közepes városok, vagyis a kisebb települések dominálnak. Pest megyéhez tartozik a vizsgálatban szereplő másik

település. A megye lakosságának nagy része Budapesten dolgozik. A megyében a munkanélküliségi ráta 5,4 százalékos. A megyében erőteljes városodási folyamat ment végbe. A városnagyságot tekintve az 5–10 ezer lakosú települések jellemzőek, nagy részük a budapesti agglomerációs övezetben helyezkedik el. Infrastruktúrája igen fejlett. A megye fejlődése többirányú: egyrészt befogadja a fővárosból kitelepülő ipart és szolgáltató tevékenységeket, másrészt a zsúfolt főváros lakossága folyamatosan költözik ki a környező zöldterületekre. Ezzel függ össze, hogy a legtöbb lakás Pest megyében épül – az országban épített lakások több mint egyötöde. A megyébe ugyanakkor még mindig áramlik a munkaerő az ország elmaradottabb vidékeiről (Kereszty 1998; Gazdasági Minisztérium 2002).

Az anyagi jólét mutatói

A háztartások bevételei és kiadásai az anyagi helyzet leírásának általánosan használt mutatói, ugyanakkor a jövedelemmel kapcsolatos kérdések esetében mindig magas a válaszmegtágadók aránya. Ismeretes, hogy általában a magasabb jövedelműek és a több jövedelemforrással rendelkezők körében nagyobb a nem válaszolók aránya. Mintánkban az észak-magyarországi településen a kérdezettek körülbelül egynegyede (24%), míg a középső régióban élőknek közel a fele (45%) nem kívánt válaszolni ezekre kérdésekre, ezért az anyagi helyzet elemzésére nem a jövedelmet, hanem a jövedelmet tükröző úgynevezett közvetett jóléti mutatókat alkalmaztuk.

A fogyasztási szokások alapján megállapított réteghelyzet az anyagi jólét egyik lehetséges mutatója, amely a fogyasztás alapján hierarchikus elrendeződést feltételez. Vizsgálatunk során egy 13 tételből álló, az alapvető fogyasztási cikkektől a luxuscikkekig illetve szolgáltatásokig terjedő listát alkalmaztunk, arra kérve a válaszadókat, hogy jelöljék meg, hogy az elmúlt hónapban költöttek-e a listában szereplő cikkekre/szolgáltatásokra. Az egyének fogyasztási kategóriákba való elrendezése azon a feltételezésen alapul, hogy akik csak az alapvető szükségleteiket tudják ki-elégíteni, azok nem költenek luxuscikkekre, akiknek viszont telik az utóbbiakra, azok az alapvető javakban sem szenvednek hiányt. Így az a számérték² lett a fogyasztási osztályokba való besorolás alapja, amely azt mutatta, hogy a listáról hány fogyasztási cikkre/szolgáltatásra költöttek a kérdezettek az elmúlt hónap során.

Szűkölködőnek tekintettük azokat, akik a felsoroltak közül maximum négy dologra költöttek. A „közép” kategóriába azok kerültek, akik a felsorolt javak közül minimum öt, maximum hét dolgot említettek. A jómódúak nyolc-tíz-, az elitbe tartozók pedig legalább tizenegyféle dologra költöttek (2. táblázat).

² A listán szereplő 13 tételre (javak fogyasztására) adott igen válaszok összegzésével Guttman-skálát szerkesztettünk. A skála tételei a következők: ruházzkodás, friss zöldség, gyümölcs, friss hús, felvágott, sajt, tej, félkész, mélyhűtött termékek, közlekedés, könyv, színház/koncert, bejárónő, gyógytornász, étterem.

2. táblázat**Az egyes háztartások megoszlása fogyasztási kategóriák szerint a vizsgált településeken**

Fogyasztási kategóriák	Település			
	Prosperáló		Leszakadó	
	N	%	N	%
Szegény, szűkölködő	6	3,0	11	7,6
Közép	30	15,1	27	18,8
Jómódú	90	45,2	87	60,4
Elit	73	36,7	19	13,2
Összesen	199	100,0	144	100,0

chi=25,2 df=3 p=0,000

A települések között mutatkozó szignifikáns eltérés megfelel a várakozásainknak. Feltűnő azonban, hogy mindkét településen a vizsgált népesség több mint a fele a jómódú, illetve az elit fogyasztási kategóriákba sorolható. Ennek legfőbb magyarázatát abban látjuk, hogy felmérésünk gazdaságilag aktív, középkorú személyek körében történt, ami azt jelenti, hogy egy gazdasági, anyagi szempontból előnyös helyzetű társadalmi csoport fogyasztási szokásaiban megnyilvánuló rétegződését tükrözi. Ezt támasztja alá egy 1998-ban, a prosperáló településen végzett lakossági vizsgálat (Sági 2001), amelyben a munkanélküliek, rokkant- és öregségi nyugdíjasok és egyéb inaktív csoportok is képviselve voltak. Ekkor a jómódú és elit fogyasztási kategóriákba a vizsgált népesség 50 százaléka tartozott, míg ez az arány a jelenlegi vizsgálatban 82 százalék.

Az anyagi jólét leírásának másik mutatója a tartós fogyasztási cikkek birtoklásán alapuló, amelyet egy 16 tételből álló lista alkalmazásával vizsgáltunk. A tartós fogyasztási cikkek skálája a porszívótól a lakásriasztóig terjedt. Itt is, mint a fogyasztási struktúra vizsgálatánál, Guttman-skálát szerkesztettünk, feltételezve, hogy azokban a háztartásokban, ahol van fax-készülék vagy lakásriasztó, a porszívó vagy a hűtőgép is megtalálható. A javak birtoklásának számosságát figyelembe véve a háztartásokat négy kategóriába soroltuk (3. táblázat)

3. táblázat**A háztartások felszereltsége a vizsgált településeken**

A háztartás felszereltsége	Település			
	Prosperáló		Leszakadó	
	N	%	N	%
Szegényes	41	20,6	48	33,3
Átlagos	110	55,3	73	50,7
Jó	41	20,6	20	13,9
Magas szintű	7	3,5	3	2,0
Összesen	199	100,0	144	100,0

chi=8,25 df=3 p=0,041

A prosperáló és a leszakadó településeken élő háztartások az anyagi jólét szempontjából szignifikáns eltérést mutatnak. A prosperáló településen a fogyasztási elitbe tartozók aránya közel háromszoros a leszakadó településhez képest. A háztartások egyötöde (20,6%) minősül rosszul, és közel egynegyedük (24,1%) jól vagy magas szinten felszereltnek. Ez az arány a leszakadó településen 33,3 illetve 15,9 százalék.

A fogyasztás és a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság mellett vizsgáltuk, hogy a kérdezettek környezetükhöz, más családokhoz viszonyítva hogyan értékelik saját helyzetüket. E tekintetben a vélemények mindkét településen hasonlóan bizonyultak. A válaszadók 12 százaléka rosszabbnak, 30 százaléku pedig jobbnak tartotta saját családja életszínvonalát a környezetében élő más családokéhoz képest.

Az egészségi állapot mutatói

Szubjektív egészségi állapot

Az egészségi állapot leírására bizonyos betegségek előfordulását és az önminősítésen alapuló egészségi állapot mutatót (self-rated health) alkalmaztuk. A kérdezettek egészségi állapotukat egy ötfokú skálán értékelték, amelynek két végpontját a „nagyon rossz” és a „kiváló” minősítések jelentették. E tekintetben mindkét településen hasonló módon vélekedtek az emberek. Többségük (61%) jónak minősítette egészségi állapotát, és csak 6 százaléku tartotta az átlagnál rosszabbnak állapotát. Eltérés csak a hasonló korúakhoz való viszonyításban mutatkozott (4. táblázat). A prosperáló településen lakóknak közel egyharmada (31,6%), a leszakadó településen élőknek pedig alig több mint egytizede (13,2%) érzékelté kortársainál jobbnak egészségi állapotát.

4. táblázat

Az egészségi állapot megítélése a vizsgált településeken a hasonló korúakhoz viszonyítva

Egészségi állapot	Település			
	Prosperáló		Leszakadó	
	N	%	N	%
Jobb	62	31,6	19	13,2
Ugyanolyan	114	58,2	104	72,2
Roszsabb	20	10,2	21	14,6
Összesen	196	100	144	100

chi=15,7 df=2 p=0,000

Panaszok, tünetek

Kérdőívünkben a más hazai vizsgálatokban gyakori tünetként megjelenő panaszok előfordulását vizsgáltuk (5. táblázat). A legtöbb tünet esetében azt tapasztaltuk, hogy a leszakadó régióban élők szignifikánsan nagyobb arányban szenvednek ezek-

től a tünetektől. Az egészségpszichológiai szakirodalomból jól ismert jelenség (Kunst–Mackenbach 1994; Wilkinson 1996), hogy az egészségi állapotban az iskolai végzettség és a társadalmi-gazdasági helyzet mentén gradualitás érvényesül: a magasabb iskolai végzettségűek, illetve az előnyösebb társadalmi pozíciót betöltők körében kedvezőbb morbiditási és mortalitási mutatók tapasztalhatók. Jelen vizsgálatunkban a morbiditási mutatók regionális különbségei a fenti összefüggésekre utalnak. A rosszabb munkaerő-piaci helyzetű, képzetlenebb munkavállalók egészségi állapota kedvezőtlenebb, mint a jobb helyzetű régióban.

5. táblázat
Tünetek előfordulása a vizsgált településeken

Tünetek	Település			
	Prosperáló		Leszakadó	
	N	%	N	%
Gyakori megfázás**	20	10,1	32	22,2
Gyakori fejfájás**	37	18,6	55	38,2
Fáradékonyság*	79	39,7	76	52,8
Gyomorpanaszok*	40	20,2	45	31,3
Izületi fájdalmak**	75	37,7	83	57,6
Végtagfájdalmak**	49	24,6	56	39,2
Étvágytalanság	12	6,1	10	6,9
Gyakori hasmenés	8	4,0	3	2,1
Gyakori székrekedés	10	5,1	10	6,9

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$

Betegségek

Kérdőívünkben tíz, a magyar népességet leginkább érintő krónikus betegséget soroltunk fel, és arra kértük a válaszadókat, hogy jelöljék meg azokat, amelyek miatt életük során már álltak kezelés alatt. A betegségek közül csak a depresszió előfordulásában mutatkozott szignifikáns eltérés ($\chi^2=4,49$ $df=1$, $p=0,034$) a települések között. A leszakadó településen a depresszióval kezelték aránya kétszerese (14%) volt a prosperáló településen kezeltékénél (7%).

Meg kell jegyeznünk, hogy bár a fenti morbiditási adatok csak a pszichés, illetve a pszichoszomatikus tünetek területén mutatnak lényeges különbséget, ezek a tünetek azonban olyan betegségeknek a prediktorai, amelyek idő előtti halálozáshoz vezetnek (Kopp 1999). Ezt az összefüggést támasztják alá a kilencvenes évek végére jellemző egészségstatisztikai adatok, amelyek szerint a leszakadó régióban, ezen belül pedig Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a munkaképes korú férfiak halálzási rátája 17 százalékkal haladta meg az országos átlagot (Kovács 2002).

Pszichés kondíció

A lelki, pszichés kondíció mérésére két mutatót használtunk. Az első a stresszterheltséget, a második pedig a depresszivitást írta le.

Stresszterheltség

A stresszel összefüggő egészségügyi problémák kockázatának mérésére egy 33 tételből álló életeseemény-kérdőívet (Holmes–Rahe 1967) használtuk.³ Minden eseményhez egy úgynevezett kockázati pontszám rendelhető. A 150 alatti pontszám jelenti a normális tartományt, a 150–249 közötti pontszámok az alacsony, a 250–300 közöttiek a közepes, a 300 felettiek pedig a magas kockázati szintet jelölik. Az összpontszám annak alapján került kiszámításra, hogy a kérdezett az elmúlt évre vonatkozóan hány esemény előfordulását jelölte meg.

6. táblázat

A Holmes–Rahe-stressz-skála fokozatai a vizsgált településeken

Kockázati szintek	Település			
	Prosperáló		Leszakadó	
	N	%	N	%
Normál	130	65,3	72	50,0
Enyhe	26	13,1	30	20,8
Közepes	26	13,1	32	22,2
Magas	17	8,5	10	6,9
Összesen	199	100,0	144	100,0

*chi=10,83 df=3 p=0,013

A prosperáló és a leszakadó településeken szignifikánsan eltér a lakosság stresszterheltsége. Az eltérés az alacsonyabb kockázati szinteken jelentkezik.

Depresszivitás

A depresszivitás mérésére a Beck-féle depresszió-kérdőív (Beck 1961; Beck–Beck 1972) rövidített magyar változatát használtuk (Kopp–Skrabski 1995), amely az alábbi tünetekre vonatkozott: pesszimizmus, az elégedettség és az örömképesség hiánya, önvádolás, szociális visszahúzóds, döntésképtelenség, munkaképtelenség, alvászavar, fáradékonyág és túlzott aggodalom a testi tünetek miatt.

A két alminta (leszakadó, prosperáló) lakosságának depresszivitását összehasonlító statisztikai próba szignifikáns eltérést jelzett ($t=-2,19$, $df=341$, $p=0,03$). A leszakadó térségben a lakosság depresszivitása magasabb, mint a prosperáló településen. A kedvezőtlenebb mutatókkal rendelkező térségben a lakosságra az egyes depresszivitást

³ A stressz különböző aspektusai, például a fizikai és pszichés stresszhatások mértéke, a stresszel szembeni egyéni sebezhetőség, vagy az egyes stresszforrások veszélyessége mérhető. A krízis-szituációk mérésének egyik eszköze a Holmes és Rahe által kidolgozott úgynevezett életeseemény-lista.

jelző tünetek közül a szociális visszahúzóds és a testi tünetek miatti túlzott aggodalom szignifikánsan magasabb értéke jellemző.

Munkával kapcsolatos stressz-helyzetek kezelése

A megküzdési stratégiák vizsgálatára a Folkman és Lazarus által szerkesztett Ways of Coping (WCQ) kérdőív (Folkman–Lazarus 1980) 16 tételből álló rövidített változatát (Kopp–Skrabski–Czakó 1990) használtuk. A vizsgált személyeket arra kértük, hogy egy számukra különösen nehéznek tűnő munkahelyi stressz-szituációval kapcsolatban egy négyfokú skálán jelezzék, hogy a listában szereplő egyes megküzdési módok jellemezték-e, és ha igen, milyen mértékben⁴ viselkedésüket.

Alábbi táblázatunk (7. táblázat) a 16 felkínált megküzdési módra adott válaszok átlagpontszámait és szórásait mutatja be csökkenő sorrendben.

7. táblázat

A munkával kapcsolatos stresszhelyzetben alkalmazott megküzdési módok átlagpontszáma és szórása

Viselkedési módok	Átlag	Szórás
Próbáltam elemezni a problémát, hogy jobban megértsem.	2,82	0,99
Engedtem vagy egyezkedtem, hogy valami jó származzon a dologból.	2,58	0,94
Gondoltam, minden rosszban van valami jó is, próbáltam derűsen felfogni a dolgokat.	2,37	1,06
Több különböző megoldást találtam a problémára.	2,32	0,99
Igyekeztem a dolgot mások szempontjából nézni.	2,25	1,00
Egy általam nagyra tartott baráttól vagy rokontól kértem tanácsot.	2,08	1,05
A helyzet valamilyen kreatív, alkotó tevékenységre ösztönzött.	2,06	1,10
Más emberként kerültem ki a helyzetből, jó értelemben véve.	2,04	1,02
Nem akartam, hogy mások megtudják, milyen nehéz helyzetben vagyok.	1,94	1,04
Igyekeztem megszabadulni a problémától egy időre, megpróbáltam pihenni, szabadságra menni.	1,59	0,91
Imádkoztam.	1,58	0,93
Evéssel, ivással, dohányzással vezettem le a feszültséget.	1,54	0,87
Egy lapra tettem fel mindent, kockázatos vállalkozásba fogtam.	1,50	0,90
Másokon vezettem le a feszültséget.	1,49	0,78
Nyugtatók szedésével próbálkoztam.	1,06	0,30
Már az öngyilkosság gondolatával foglalkoztam.	1,03	0,27

⁴ (0=egyáltalán nem, 1=alig jellemző, 2=jellemző, 3=nagyon jellemző)

A munkával kapcsolatos stresszhelyzetekkel való megküzdést elsősorban a problémaorientált magatartás jellemzi, jelezvén, hogy az egyén az adott helyzetet kontrollálhatónak tartja, és viselkedése a szituáció megváltoztatására irányul. Ezekben a helyzetekben az érzelmezérelt és háritó típusú, a stresszforrást figyelmen kívül hagyó magatartás a mintára nézve kevésbé jellemző. Tételenként vizsgálva a megküzdési módok területi különbségeit, három esetben mutatkozott szignifikáns eltérés. A prosperáló településen a kérdezetteket a munkával kapcsolatos stressz-helyzetek nagyobb mértékben ösztönözték kreatív, alkotó tevékenységre, és az adott szituációból megítélésük szerint „jó értelemben véve más emberként kerültek ki”, mint a leszakadónak minősített területen. Ezzel szemben a leszakadónak minősített területen a kérdezettek nagyobb mértékben alkalmaztak feszültség-levezető technikát („Evéssel, ivással, dohányzással vezettem le a feszültséget.”).

Az életminőség, a megküzdési stratégiák és a társadalmi környezet

Az életminőség, a coping stratégiák, valamint a társadalmi környezet összefüggéseinek vizsgálatára az úgynevezett strukturális egyenletekkel történő modellezést (structural equation modeling) alkalmaztuk. A fenti eljárás, más többváltozós statisztikai eljárásokkal összehasonlítva, inkább a változók közötti feltételezett kapcsolatrendszer megerősítésére, mint feltárására irányul. A modellezés lehetőséget biztosít hipotézisünk tesztelésére. Az empirikus adatok és a teoretikus modell illeszkedését egy meghatározott kritériumrendszer alapján ítéljük meg (Cole 1987; Tanaka 1993). Az illeszkedés egyik leggyakrabban használt mutatója a χ^2 értéke és az ehhez tartozó valószínűségi mutató (p). A modell illeszkedését ezek alapján akkor tekintjük elfogadhatónak, ha a p értéke nagyobb, mint 5 százalék ($p > 0,05$).

Tanulmányunkban ezen kívül a következő illeszkedési mutatókat vettük még figyelembe:

- GFI (Goodness of Fit Index), a modell varianciájának és kovarianciájának relatív mennyiségét fejezi ki, értéke 0,85 felett elfogadható.
- AGFI (Adjusted Goodness of Fit Index) tartalma a GFI-vel megegyezik, de figyelembe veszi a modell szabadságfokát is. A modell és az adatok illeszkedése elfogadható, ha az értéke 0,80 felett van.
- CFI (Comparative Fit Index) a modell relatív illeszkedését fejezi ki az alapmodellhez: ha az értéke nagyobb, mint 0,90, akkor az adatok jól illeszkednek a modellhez (Cole 1987; Anderson–Gerbing 1984; Marsh–Balla–McDonald 1988; Bentler 1990).

A modellezést az AMOS 3.61 programcsomaggal végeztük (Arbuckle 1997; Byrne 2001).

Vizsgálatunk középpontjában az életminőség szerepelt. Az életminőséget (szociális jól-lét és testi-lelki jól-lét befolyásoló tényezők hatásaira és összefüggéseire vonatkozóan egy hipotetikus modellt fogalmaztunk meg. Az életminőség komponenseit látens változókként állítottuk elő. A szociális jól-lét becslésére a fogyasztási szerkezet és a tartós fogyasztási cikkek birtoklását kifejező mérőszámokat, a testi-lelki

jól-lét becslésére a depresszivitás mértékét kifejező pontszámokat, illetve egy úgynevezett tüneti skálát használtunk. A leggyakrabban előforduló tünetek, panaszok közül azt az ötöt választottuk ki, amelyek a szakirodalom szerint (Kopp 1989; Pikó 1999) pszichoszomatikus eredetűek.⁵

Kiinduló modelljeinkbe az életminőséget befolyásoló tényezők közül a nem, az életkor, az iskolai végzettség, a foglalkozási viszony jellege mellett a munkával kapcsolatos stresszhelyzetek kezelésére irányuló magatartási mintákat is bevontuk. Az előzetes elemzések eredményei alapján az úgynevezett problémaorientált megküzdési magatartást a Folkman–Lazarus-kérdőív négy tételéből (a probléma elemzése, egyezkedés, több megoldás keresése, mások szempontjainak figyelembevétele), az érzelmi alapokon nyugvó, feszültséglevezető magatartást pedig annak két tételéből (evés, ivás, dohányzás, illetve a feszültség másokon való levezetése) képeztük.

Hipotézisünk szerint az életminőséget nem csak a hagyományosan vizsgált társadalmi-ídemográfiai változók, mint a nem, kor, iskolai végzettség és a foglalkozási viszony, befolyásolják, hanem a munkával kapcsolatos nehéz élethelyzetekben alkalmazott megküzdési stratégiák jellege is. Feltételezésünk szerint az életminőséget a probléma megoldására irányuló megküzdési módok pozitív, a háritó stratégiák pedig negatív irányban befolyásolják. A modellezési eljárást mind a leszakadó, mind a prosperáló település vonatkozásában elvégeztük.

A bemutatásra kerülő modellekben a látens változókat ellipszisekkel, a közvetlenül megfigyelt változókat pedig téglalapokkal ábrázoltuk. Az egyirányú nyilak a standardizált regressziós együtthatókat, a kétirányúak pedig a korrelációs értékeket mutatják. Az ábrákon csak a 0,1-nél nagyobb és szignifikáns regressziós együtthatók értékeit tüntettük fel. A modellek két dichotóm változót tartalmaznak; a nem értékei: 1=férfi, 2=nő, a foglalkozási viszony értékei: 1=vállalkozó, 2= alkalmazott.

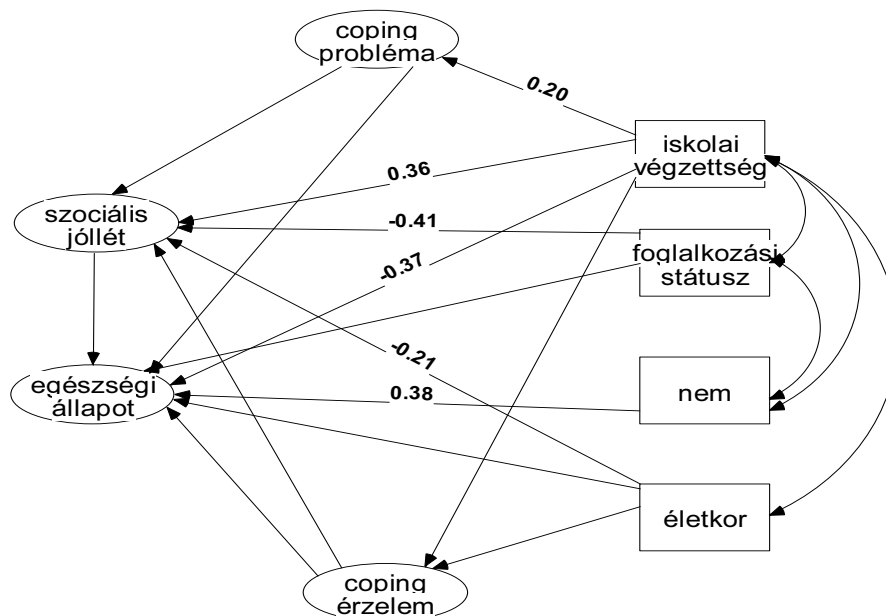
1. modell: prosperáló település

A prosperáló település esetében az illeszkedési mutatók ($\chi^2=77,26$ $df=62$, $p=0,09$; GFI=0,95; AGFI=0,91; CFI=0,94) az adatok és a hipotetikus modell szoros kapcsolatára utalnak (1. ábra).

⁵ A pszichoszomatikus skála elemei: gyakori fejfájás, étvágytalanság, gyomorpanaszok, gyakori hasmenés, gyakori székrekedés.

1. ábra

1. modell, prosperáló település

Az értékelés során szembeűnő, hogy a modell szoros illeszkedése mellett a munkával kapcsolatos megküzdési módok életminőségre gyakorolt hatása nem tekinthető szignifikánsnak. A szociális jól-létet modellünkben a foglalkozási viszony jellege, az iskolai végzettség és az életkor befolyásolja, az egészségi állapot alakulásában pedig a nemnek, az iskolai végzettségnek és a szociális jól-létnek van meghatározó szerepe. A magasabb iskolai végzettség és a vállalkozói lét növeli a szociális jól-lét esélyét, míg ez az esély az életkor előrehaladtával csökken. Az egészségi állapot mutatója a nők körében kedvezőtlenebb, ami abból következik, hogy a nők több tünetről számolnak be, mint a férfiak, illetve hogy a nők morbiditási mutatói hagyományosan rosszabbak a férfiakéinál (Annandale–Hunt 1990). A szociális jól-lét graduális emelkedésével az egészségi állapot alakulása pozitív összefüggést mutat.⁶ Az iskolai végzettség emelkedésével az egészségi állapot mutatóinak javulása tapasztalható.

Modellünkben a munkával kapcsolatos nehéz élethelyzetekben alkalmazott problémaorientált megküzdési magatartást az iskolai végzettség befolyásolja. A magasabb iskolai végzettség felé haladva nő probléma-centrikus stratégiák alkalmazásának valószínűsége.

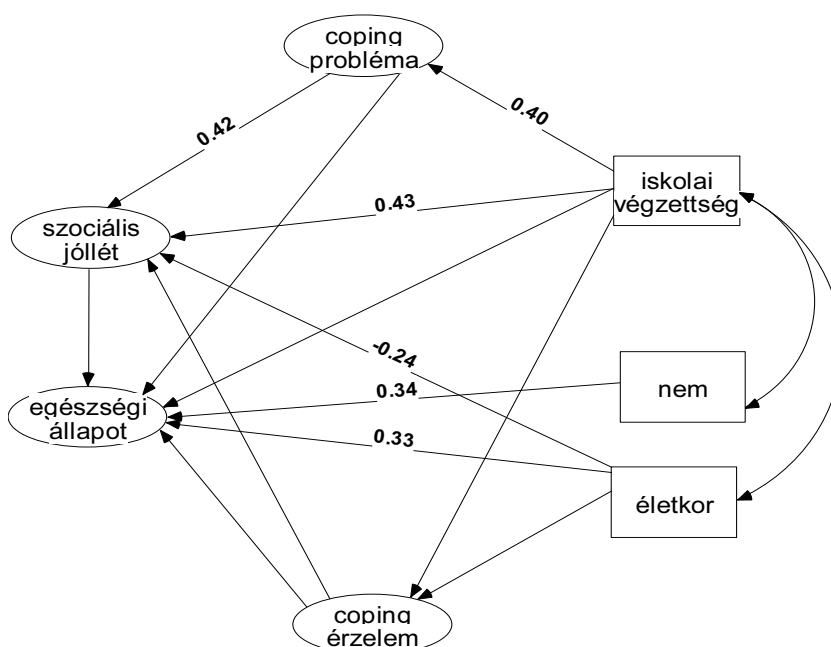
⁶ A változó magas értékei kedvezőtlen, az alacsony értékek pedig kedvező egészségi állapotra utalnak.

2. modell: leszakadó település

Kiinduló modellünk a vizsgált illeszkedési mutatók alapján nem volt elfogadható, az adatok és a teoretikus modell szignifikánsan eltértek egymástól. Ezek után lépésenként vizsgáltuk, hogy mely változók elhagyásával javítható a hipotetikus modell illeszkedése. A modellezési folyamat végeredményeként, egy háttérváltozó elhagyása után (foglalkozási viszony) egy jól illeszkedő modellhez ($\chi^2=45,7$, $df=45$, $p=0,44$; $GFI=0,95$; $AGFI=0,91$; $CFI=0,99$) jutottunk, amelyet 2. ábránkon mutatunk be.

2. ábra

2. modell, leszakadó település

A foglalkozási viszonyból eredő hatások tehát ezen a településen nem befolyásolják az életminőség alakulását. A vállalkozások létrejöttének körülményeit vizsgálva úgy gondoljuk, hogy a két település eltér abból a szempontból, hogy a vállalkozások inkább a társadalmi felemelkedés alternatív csatornájaként működnek, vagy a deklaszszalódás, a munkanélküliség helyett kínálnak megoldást. A leszakadónak minősülő településen a kényszer jellegű, a mindennapi megélhetést biztosító vállalkozások aránya szignifikáns mértékben magasabb, mint a prosperáló településen (60% vs. 39%). Ezáltal azok az előnyök, amelyek a prosperáló településen a sikeres vállalkozói létből következnek, a leszakadó településen kevésbé érvényesülnek.

Az életminőséget szignifikáns mértékben befolyásoló tényezők közt itt már jelen van a megküzdési stratégiák egyik lehetséges formája, a problémaorientált magatartás. Ezen a településen a vizsgált munkavállalók szociális jól-létének alakulásában jelentős szerepet játszik iskolai végzettségük és koruk mellett megküzdési stratégiájuk is.

Az egészségi állapot alakulása az életkorral és a nemmel mutat szignifikáns összefüggést, az iskolai végzettség és a szociális jól-lét ismert közvetlen hatása nem érvényesül meghatározó mértékben.

A szociális jól-lét mutatója az iskolai végzettség emelkedésével javul, míg a kor előrehaladtával csökken. A munkával kapcsolatos nehéz élethelyzetben alkalmazott problémaorientált magatartás növeli a szociális jól-lét esélyét.

Összefoglalás

Kutatásunk a munkaerő-piaci helyzet, a munkavállalókat érintő stresszterheltség, valamint a megélhetés szempontjából eltérő lehetőségekkel és adottságokkal rendelkező településeken vizsgálta a gazdaságilag aktív lakosság életminőségének alakulását. Vizsgálatunk novumának tekinthető, hogy a hagyományos demográfiai és társadalmi-gazdasági tényezők mellett a megküzdési stratégiák szerepének életminőségre gyakorolt hatását is figyelembe vette az elemzés során. Feltételezésünk szerint a munkával kapcsolatos krízishelyzetek szempontjából a problémacentrikus, vagyis releváns megoldási módok alkalmazása pozitív módon, az irrelevánsnak tekinthető érzelmentrikus, feszültségoldó technikák pedig negatívan befolyásolják az életminőséget.

Kiinduló hipotézisünket mindkét településtípusra alkalmaztuk, és statisztikai modellel vizsgáltuk e hipotézis helytálló voltát. A két település között jelentős eltérés mutatkozott az életminőséget befolyásoló tényezők szempontjából. Véleményünk szerint ez azt jelenti, hogy még a legáltalánosabbnak feltételezett összefüggések is átformálódnak a különböző társadalmi kontextusokban, az életminőséget befolyásoló tényezők hatása eltérő társadalmi környezetben eltérő módon érvényesül.

A prosperálóknak nevezett településen csak az úgynevezett hagyományos háttérváltozók játszottak szerepet az életminőség alakulásában, a *coping* stratégiák nem (a „jó megoldás” nem járt előnnyel, a „rossz megoldás” nem járt hátránnyal). A kedvező helyzetű településen a munkával kapcsolatos nehéz élethelyzetek valószínűleg nem jelentkeznek egzisztenciális krízisként. Feltételezhető az is, hogy ezek a stressz-szituációk nem elhúzódó, krónikussá váló krízishelyzetek, amelyekben a megküzdési stratégiák mozgósításának kulcsszerepe lenne.

A leszakadónak minősülő településen a *coping* stratégiák, ezen belül a problémacentrikus megküzdési magatartásformák jelentős hatást gyakoroltak az életminőség szociális jól-lét komponensére (a „jó megoldás” előnnyel járt). Ezen a településen, feltevésünk szerint, a munkával kapcsolatos nehéz élethelyzetek egzisztenciális súlyú és egyben krónikusan elhúzódó krízisszituációt képviselnek, amelyekben az egyén megküzdési stratégiáinak kulcsszerep jut.

A gazdasági-társas funkcionálás, a mindennapi kihívásoknak való megfelelés a hátrányosabb társadalmi környezetben az egyéntől több erőforrás mozgósítását követeli meg. Konfliktushelyzetekben a szociokulturálisan meghatározott viselkedésminták

nagyobb szerephez jutnak, ezért fontosnak tartjuk, hogy a hatékony megküzdési módok alkalmazásának képességét már fiatal kortól fejlesszék.

Irodalom

- Anderson, J. C.–D. W. Gerbing (1984): The effect of sampling error on convergence, improper solutions, and goodness-of-fit indices for maximum likelihood confirmatory factoranalysis. *Psychometrika*, 49: 155–173.
- Annandale, E.–K. Hunt (1990): Masculinity, feminity and sex: An exploration of their relative contribution to explaining gender differences in health. *Sociology of Health and Illness* (12): 24–47.
- Arbuckle, J. L. (1997): Amos User's Guide Version 3.6. Chicago: Smallwaters
- Beck, A. T. et al. (1961): An inventory for measuring depression. *Archives of General Psychiatry* (4): 561–571.
- Beck, A. T.–R. W. Beck (1972): Shortened version of BDI. *Postgraduate Medicine*, 52: 81–85.
- Bentler, P. M. (1990): Comparative fit indeces in structural models. *Psychological Bulletin*, 88: 588–606.
- Byrne, B. M. (2001): *Structural Equation Modeling with EQS and EQS/Windows: Basic Concepts, Applications, and Programming*. Newbury Park, CA: Sage
- Camilleri-Brennan, J.–R. J. C. Steele (1999): Measurement of quality of life in surgery. *Journal of the Royal College of Surgeons of Edinburgh*, 45: 252–259.
- Cole, D. A. (1987): Utility of confirmatory factor analysis in test validation research. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 55: 584–594.
- Folkman, S.–R. S. Lazarus (1980): An analysis of coping in a middle-aged community sample. *Journal of Health and Social Behavior*, 21: 219–239.
- Gazdasági Minisztérium (2002): *Magyarország régiói és megyéi*. www.gm.hu/fomenu/befektetok/htm/countieas/index.htm
- Holmes, T. H.–R. H. Rahe (1967): The social readjustment rating scale. *Journal of Psychosomatic Research* (11): 213–218.
- Kereszty A. (szerk.) 1998. *Tények könyve. Régiók*. Budapest: Greger-Delacroix
- Kopp M. (1989): A pszichoszomatikus kórképek. In Magyar I. (szerk.): *A pszichiatria alapjai*. Budapest. Tankönyvkiadó
- Kopp M. (1999): Depresszió és kardiovaszkuláris betegségek. *Praxis*, 8 (12): 4–14.
- Kopp M.–Skrabski Á. (1995): *Magyar lelkiállapot*. Budapest: Végeken Kiadó
- Kopp M.–Skrabski Á.–Czakó L. (1990): Összehasonlító mentálhigiénés vizsgálatokhoz ajánlott módszertan. *Végeken* (1-2): 4–24.
- Kovács K. (2002): Az egészségi állapot Magyarországon. In Szántó Zs.–Susánszky É. (szerk.): *Orvosi szociológia*. Budapest: Semmelweis Kiadó, 67–76.
- Kunst, A. E.–J. P. Mackenbach (1994): *Measuring Socio-economic Inequalities in Health*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe

- Kutash, I. L.–L. B. Schlesinger et al. (eds.) (1980): *Handbook on Stress and Anxiety: Contemporary Knowledge, Theory, and Treatment*. San Francisco: Jossey Bass
- Lazarus, R. S. (1966): *Psychological Stress and Coping Process*. New York: McGraw-Hill
- Lazarus, R. S. (1991): *Emotion and Adaptation*. London: Oxford University Press
- Marsh, H. W.–J. R. Balla–R. P. McDonald (1988): Goodness-of-fit indexes in confirmatory factoranalysis: the effect of sample size. *Psychological Bulletin*, 103: 305–312.
- Pearlin, L. I. (1989): The sociological study of stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 30: 241–256.
- Pikó B. (1999): Pszichoszomatikus tünetek és a szubjektív egészségértékelés epidemiológiája középiskolások körében. *Orvosi Hetilap*, 140: 1297–1304.
- Roth, S.–L. J. Cohen (1986): Approach, avoidance, and coping with stress. *American Psychologist*, 41: 813–819.
- Sági M. (2001): A MEK vonzáskörzetébe tartozó lakosság életmódja és társadalmi-demográfiai jellemzői. In Susánszky É.–Szántó Zs. (szerk.): *Táblaképek az egészségről*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – Fekete Sas Kiadó, 13–45.
- Schwarzer, R.–C. Schwarzer (1996): A critical survey of coping instruments. In Zeidner, M.–N. S. Endler (eds.): *Handbook of Coping*. New York: Wiley
- Selye, H. (1976a): *The Stress of Life*. New York: McGraw-Hill
- Selye, H. (1976b): *Stress in Health and Disease*. Boston: Butterworths
- Tanaka, J. S. (1993): Multifaceted conceptions of fit in structural equations models. In Bollen, K. A.–J. S. Long (eds.): *Testing Structural Equation Models*. Newbury Park, CA: Sage, 10–39.
- Testa M. A.–D. C. Simonson (1996): Assessing quality-of-life outcomes. *New England Journal of Medicine*, 334: 835–840.
- Wilkinson, R. G. (1996): *Unhealthy Societies: The Afflictions of Inequality*. London: Routledge
- WHO (2000): *The World Health Report 2000. Health Systems: Improving Performance*. Geneva
- WHO (1999): *The World Health Report 1999. Making a difference*. Geneva

TÁJÉKOZÓDÁS

Balogh Gábor

ÜGYFÉLTÍPUSOK A TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁSBAN

Előzetes megfontolások

A társadalombiztosítással foglalkozó szakirodalom a hangsúlyt a biztosításmatematikai komponensekre, illetőleg a jogi és pénzügyi-gazdasági szemléletmódra helyezte (vö. Balogh 1996; 1999). Szinte teljesen háttérbe szorultak az olyan tényezők, amelyek a társadalombiztosítás *társadalmi* kockázatközösségi jellegében rejlő sajátosságokra támaszkodtak: hiányoznak a biztosítottak kockázattal szembeni attitűdjeit feltáró vizsgálatok, illetőleg a biztosítottak (kockázatközösségi tagok) társadalmi dimenzióival foglalkozó kutatások.

Szociológiai előzmények

A társadalombiztosítás szociológiai vizsgálata hazánkban viszonylag új fejleménynek számít. A nyolcvanas évekig megjelentetett tudományos munkák (tanulmányok) jellemzően szociálpolitikai szempontból közelítették meg az intézményt. A rendszerváltás kezdetén viszont egyre nagyobb igény mutatkozott a szociológiai vonatkozású összefüggések feltárása és vizsgálata iránt. Ezek a vizsgálatok elsődlegesen magára az intézményi reformra, annak szükségességére irányultak, s csak megszorításokkal tekinthetők valóban a társadalombiztosítás szociológiai jellegű magyarázatának.¹

A *nyugati* kutatások sem bővelkednek a vizsgálódásunk tárgyát képező intézmény szociológiai magyarázatával. A *német* szerzők kutatásai alapvetően az intézményreformhoz kapcsolódtak, munkáikban főként a biztosítási ágak (betegbiztosítás, nyugdíjbiztosítás, balesetbiztosítás stb.) vezérlési, önrészesedési stb. rendszerének sajátosságaival foglalkoztak (vö. Peter Oberender; Gérard Gäfgen, Werner Mahr, Philipp Herder-Dorneich, J.-M. G. von der Schulenburg, illetőleg Franz-Xaver Kaufmann, Winfried Schmähl, Dieter Cassel²). Az *angolszász* szakirodalomban pedig a racionális (célirányos) cselekvés, az információeloszlás, az információs aszimmetria miatt keletkező biztosítási kockázatok (moral hazard, adverse selection stb.)

¹ A nyolcvanas években mindenekelőtt Ferge Zsuzsa munkássága emelkedik ki. A kilencvenes években Andorka Rudolf, Semjén András, Tóth István György, Csontos László, illetőleg a TÁRKI monitor- és célirányos kutatásai nyomán születnek meg azok a munkák, amelyek pótolni igyekeznek ezt a hiányt (vö. Semjén–Szántó–Tóth 2001; Gál 1998; Gál et al. 1998; Janky 1999, 2000, Janky–Tóth 1999, 2000; Gábor–Janky 1998; Róbert–Nagy 1998 stb.).

² Lásd bővebben Balogh 1999.

képezték a vizsgáldás tárgyát (vö. Arrow 1970a; 1970b; Pauly 1968, 1974, 1983; Newhouse et al. 1981).³

További jellemzője volt az eddigi kutatásoknak, hogy elsődlegesen a magánbiztosításban ismert fogalmak bizonyos fokú átvételén (alkalmazásán) keresztül igyekeztek a társadalombiztosításra magyarázó modelleket alkotni, valamint a benne végbemenő társadalmi folyamatokat feltárni.⁴

Hipotézisek

Jelen tanulmányban túllépünk a jog, a biztosításmatematika és a pénzügygazdaságtan korlátozott látásmódján. Vizsgálódásunkat célirányosan kiterjesztjük a cselekvő személy *társadalmi* dimenzióira. A társadalmi cselekvésnek azokra a viselkedésszociológiai⁵ vonatkozásaira, amelyeket az esetkonstrukciókra szűkített jogi, közgazdasági és biztosításmatematikai nyelvezet magától értetődően használ, de már a finanszírozási és működési fedezet kialakításakor is rendszerint számításra kívül hagy.

Másik ilyen fontos elővételezés a társadalombiztosítás igényérvényesítő rendszerére vonatkozik. Az igénylő igényérvényesítési aktusa cselekvésszerű (von Wright 1987) és „szándékolt értelemmel bíró viselkedésnek”, más szóval: céltudatos (célirányos) cselekvésnek tekinthető. A cselekvés eszköz adott cél elérése érdekében, amelyet a cselekvő személy beállítódása, motivációja és a kockázatközösségi társadalmi státusza (röviden: társadalmi státusza) dominál (lásd jelen tanulmány második fejezetében).

Ebbe a környezetbe ágyazódik vizsgálódásunk *alaphipotézise*: a motiváció, beállítódás és réteghez tartozás (társadalmi státusz) figyelembe vételével a társadalombiztosításra vonatkozóan *rendszerimmanens típusok* alkothatók, szemben a kockázatirodalomban és a gazdaságszociológiában ismert, kockázattal szembeni attitűdből képzett (kockázatkedvelő, kockázatsemleges és kockázatkerülő) viselkedéstípusokkal.⁶

³ A jelzett problématerületek részletesebb tárgyalását lásd a társadalombiztosítás gazdaságtanáról szóló munkában (Balogh 1999), illetőleg a humánmenedzserek részére készült „újgyakorlatomban” (Balogh 2001). Hazánkban más szakszerzők a társadalombiztosításra szűkítve tudományos (s nem szakértői) szinten az említett területekkel érdemben nem foglalkoztak. Vö. még Balogh 2002a.

⁴ Bár sok szerző szinonim fogalomként használja a „típus” és a „modell” szakszavakat, jelen tanulmányban típuson ismertetőjegyek, „kritériumok” kombinációját értjük, a „modell” szót pedig a valóság stilizált, végtelenségig leegyszerűsített leképezéseként fogjuk fel. A két szakszó szinonim és eltérő értelmezési lehetőségére lásd Hempel 1971 (1952); Esser 1993; valamint Balogh 2002b.

⁵ A viselkedésszociológiai szemléletmód hiánya a társadalombiztosítás egyes intézményeinek működésében (vö. az egészségbiztosítási ág orvos-páciens kapcsolatait), azok tervezésében bizonytalanságot okoz. A viselkedésszociológiai szemléletmód a társadalmi kapcsolatok, a belőlük fakadó sajátosságok, a társas cselekvésekben rejlő jellemzők feltárásával segíti a döntéshozót az ezekkel összefüggő bizonytalanság csökkentésében.

⁶ Az ügyféltípusokat a társadalmi kockázatközösség tagjainak viselkedésorientált, azonos vagy hasonló viselkedési jellemzői alapján, illetőleg faktorsúlyaival alkotjuk meg. A megfelelő módszertani eljárással (faktoranalízissel) kialakított típusok a társadalombiztosítás ügyfélkörét (kockázatközösségi tagságát) reprezentálják.

Az alaphipotézis elméleti érvényességétől függ második hipotézisünk: az ügyfél-tipológia módszertani eszközeivel konstruált típusok inkább megfelelnek a kötelező biztosítás által involvált környezetnek, és koherensebben illeszkednek a társadalombiztosítás intézményi rendszerébe, mint a tisztán kockázattal szembeni attitűd alapján létrehozott típusok.

Hipotéziseinket a tanulmány *elméleti* fejezetében intézményi oldalról kiindulva – a kockázattal szembeni attitűdre tekintettel – a kockázatfelfogás, majd a célorientált cselekvések és cselekvéstípusok egyes jellemzőinek tárgyalásával vezetjük fel. A tanulmány *módszertani* fejezetében a típusalkotás jelenlegi helyzetét vázoljuk.

Elméleti megközelítés

A társadalombiztosítás mint intézmény kockázatra és kockázatkezelésre épül. Egy-egy kockázat bekövetkezése a nagy számok törvénye szerint becsülhető, a konkrét ember szintjén viszont kiszámíthatatlan. Ezért a társadalombiztosítás intézményében nem értelmezhető és kezelhető az egyes ember szintjén, annál magasabb szintű jelenségnek minősül. A társadalombiztosítás nem egyéni szintű kockázatfelfogást, hanem intézményi kockázatfelfogást és kockázatkezelést folytat.

Intézményi keretek

A társadalombiztosítás kockázatnak *ismer el* bizonyos *esetkonstrukciókat*, amelyek – társadalmi hatásaik miatt – a közösségalapítást szükségessé teszik, a kockázatközösség fennmaradását vagy fennmaradásának formáját, tartósságát alakítják, illetőleg befolyásolják. Az elismert kockázatokat (kockázati eseményeket) a szakirodalom *primer* kockázatoknak nevezi, ami pedig az elismert kockázat bekövetkezését megelőzi vagy kiváltja, és a kockázatközösség működése szempontjából háttérfeltételnek minősül, *szekunder* kockázatnak tekinthető. Primer kockázat például az egészségkockázat (keresőképtelenség kockázata stb.), a nyugdíjkockázat (öregség, özvegység, árvaság stb.), szekunder kockázat a kockázatot szenvedő fél viselkedése, kockázattal szembeni attitűdje, kockázati (kockázatvállalási) hajlama, magatartása, jövedelmi viszonyai, életszínvonala stb.

A társadalombiztosítási rendszer másik intézményi sajátossága, hogy alapvetően a *jövedelembiztonság* megteremtésére és az *egészségkockázatok* (egészségkárok) kezelésére összpontosít. A jövedelembiztonságot pénzbeli ellátásaival alapozza meg, az egészségkockázatok (egészségkárok) kezelése természetbeni ellátásain (egészségügyi szolgáltatásain) keresztül történik. Míg a pénzbeli ellátások területén bizonyos (egyéni és közösségi szintű) ekvivalencia érvényesül, addig a természetbeni szolgáltatások vonatkozásában az egyéni szintű ekvivalencia hiányzik (vagy kevésbé mutatható ki); a tapasztalati adatok szerint – általános vonásként – mégis vélelmezhetünk költségvetési korlát által involvált közösségi szintű ekvivalenciát.⁷

⁷ A hatályos rendelkezések szerint a társadalombiztosítási ágak túlnyomórészt járulékbefizetésekből teremtik elő fedezetüket, és fedezeti elvet alkalmaznak. Az egészségügyi szolgáltatások költségvetése „zárt kasszaként” funkcionál, tehát az egészségügyi szolgáltatások és azok

Vizsgálódásunk témáját illetően a kockázatközösség, illetőleg ekvivalencia érvényesülése azt jelzi, hogy a társadalombiztosítás jövedelembiztonsági funkciója és kockázatkezelése nem a társadalmi egyenlőségre épül, s nem a társadalmi egyenlőség szolgálatában áll. E jellemzők komoly következményeket vonnak maguk után, különösen a tagok mint cselekvők viselkedési (cselekvési) mintáit, azok vezérlését és szabályozását befolyásolják.

A cselekvés logikája

Empirikus vizsgálatunk a társadalombiztosítás cselekvéseméleti modelljének (vö. *1. ábra*) érvényességére épül. A modell leegyszerűsítve és stilizáltan mutatja a valóságot: a bekövetkezett kockázat és a társadalombiztosítás funkciója (célja) között a kockázatközösség tagjának cselekvése létesít kapcsolatot. A cselekvés eszköznek számít adott cél elérése (például jövedelembiztonság fenntartása, bekövetkezett kockázat elhárítása) érdekében. De fölfogható mint a megszerzett jogosultság beváltása, másként kifejezve: igényérvényesítésként is.

A tapasztalati adatok szerint egy-egy cselekvés többféleképpen valósítható meg. Mindegyik alapjellemzője, hogy konkrét személytől indul. Mindig adott személy cselekszik. Viszont adott személy cselekvésének alakításában meghatározó tényezőkként veendő figyelembe a *szociokulturális determinánsok*, amelyek közül mindenekelőtt a motiváció, a beállítódás és a réteghez tartozás (a társadalmi státusz) emelendő ki (vö. Kroeber-Riel–Weinberg 2003; Bänsch 1995; Mertens 1992).

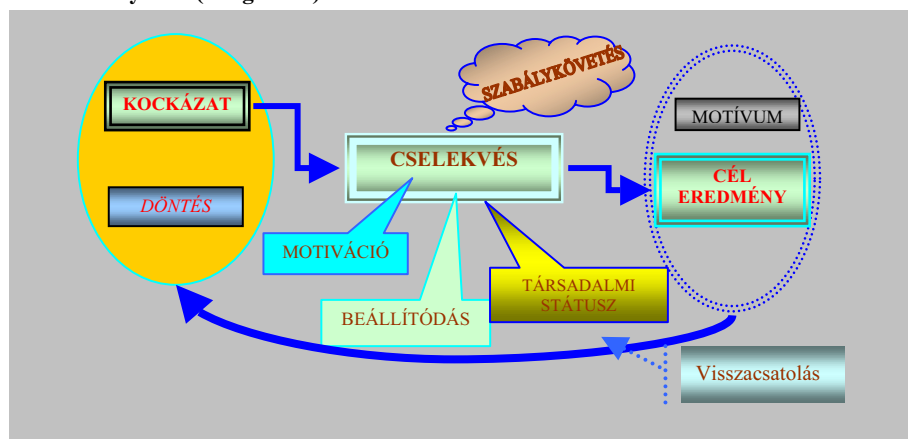
A *motiváció* az emberi viselkedés aktualizált mozgatórugója, amelyben emóció és cselekvésorientáltság figyelhető meg. A cselekvőt aktivitás kifejtésére, például a kockázat megelőzésére, a kockázat bekövetkezésekor az állapot kezelésére (igénybejelentésre, igényérvényesítésre, másodlagos vagy harmadlagos prevencióra stb.) ösztönzi.

Ezzel szemben a *beállítódás* (attitűd) viszonyulást fejez ki, s a cselekvés „hogyanjának”, a szabálykövetés módjának megválasztásában dominál. Úgy is fogalmazhatunk, hogy „megjósolhatóvá” teszi a viselkedést (cselekvést), mert a beállítódásban együttesen van jelen a motiváció és adott objektum megítélése. A társadalombiztosításban a beállítódás kognitív (vélekedés, sztereotípiák), affektív (kockázatterzékelés) és viselkedésre vonatkozó (szabálykövető, szabályellenes viselkedés, igényérvényesítés) összetevői emelkednek ki.⁸

finanszírozása közötti ekvivalencia kockázatközösségi szinten, „zárt kassza” formájában valósul meg.

⁸ Az eddigi hazai vizsgálódások inkább a kockázattal szembeni attitűddel foglalkoztak, ahol kockázattalállásra, a kockázattalállási hajlamra helyeződik a hangsúly. A vizsgálat eredményei szerint a cselekvő viselkedése kockázatkedvelő, kockázatszemleges vagy kockázatterülő lehet. (Vö. Szántó–Tóth 1999.)

1. ábra
Kedvezményezett (szolgáltató) célorientált cselekvése

Forrás: Balogh 2001a.

Harmadik elemként említendő a *réteghez tartozás*, amely esetünkben *társadalmi státuszként* is felfogható. A társadalmi⁹ státusz a tagnak a kockázatközösségben elfoglalt státuszát jelenti. Tehát szituatív szociokulturális tényezőként jelenik meg. Másként kifejezve: szabályoknak (elvárásoknak) megfelelő társadalmi helyzet, pontosabban: státuszgenerációs¹⁰ kockázatközösségi tagsági viszony, amely a tagok részéről szolidáris magatartást és kooperációt kíván. Meghatározott réteghez tartozik, meghatározott státuszt foglal el a társadalombiztosításban a biztosított, az igénylő, a jogosult, a foglalkoztató, a közeli hozzátartozó stb.

Célirányos viselkedési kockázatok

A hatályos rendelkezések szerint mindig konkrét személy cselekszik: igénylő nyújt be igénybejelentést, jogosult érvényesíti jogosultságát, ügyintéző bírálja el az igénybejelentést. Az általános intézményi keretek azonban nem preferálják az egyéni (mikroszintű) viselkedések spontán intézményesülését. De a cselekvés logikája nem zárja ki őket teljesen.

Az egyes cselekvések nem intézményesülésükre tekintettel, hanem egyrészt a szabálykövetés formája (módja) szerint különíthetők el egymástól, másrészt adott intézmény eljárási szabályainak való megfeleléség, röviden: az intézményi szabály-

⁹ A társadalombiztosításban a „társadalmi” értelmezésére vonatkozóan vö. Balogh 1996: 168–169, a „szituatív” jellegre vonatkozóan pedig Balogh 1996: 139–140.

¹⁰ A státuszgeneráció kifejezéssel arra utalunk, hogy a kockázatközösségi tagság státuszaiknak, s nem életkoruknak megfelelően sorolható generációkba. Tehát sem a biztosított, sem a jogosult körre nem a kor szerinti generáció kifejezés, hanem a státusz szerinti generáció kifejezés a konzisztens. A különböző életformák (családi életformák) elterjedése és inkorporálása (társadalombiztosításba emelődése) miatt fontos ez az észrevételezés. Az életformákra vonatkozóan vö. Vaskovics 2000.

követés posztulátuma hat közre az egyes viselkedési típusok elhatárolásában. Ennek nyomán lehet szó intézményi szabálykövető vagy nem intézményi szabálykövető cselekvésekről, viselkedésekről.

A szabálykövetés posztuláló vagy elhatároló ereje legegyszerűbben a nem intézményi szabálykövető viselkedési kockázatoknál viselkedésre vonatkozó feltevések formáiban mutatható ki. (Vö. még Picot et al. 1999.) A moral hazard és a „potyautas” magatartásban a biztosított (igényjogosult) igényérvényesítő cselekvésekor fejt ki hatását, a megbízó-megbízott kapcsolatban a megbízói-megbízotti szerephez köthető, az *adverse selection* (ellentétes kiválasztódás) során viszont már kevésbé nyilvánvaló viselkedést formáló szerepe, mivel ennél a viselkedési kockázatnál a biztosítottak a kockázatközösséggel szemben támasztott elvárásaira helyeződik a hangsúly (vö. céltudatosság – lásd *I. táblázat*).

1 táblázat

Egyes viselkedési kockázatok összehasonlítása

Megnevezés	Megbízáselmélet	Moral hazard	„Potyautas”	Adverse selection
Alanyok	megbízó-megbízott	biztosított	igénylő, jogosult	biztosított
Viselkedésre vonatkozó feltevések	korlátozott racionalitás egyéni haszon maximalizálása célirányosság cselekvők kockázati hajlama		korlátozott racionalitás haszonmaximalizálás mások kárára célirányos cselekvés kockázati hajlam	korlátozott racionalitás haszonmaximalizálás céltudatosság
Információs feltételek	rejtett cselekvés, rejtett információ		rejtett jellemzők rejtett szándék	általános információs aszimmetria
Hatékonyság kritériuma	megbízási költségek	többlet-költségek	többlet-költségek	elmaradt nyereség (elmaradt haszon)
Kockázat-csökkentés módszerei	signaling screening önkiválasztódás érdekek összehangolása	signaling, screening monitoring önrészesedés	signaling screening bonus-malus önrészesedés	monitoring bonus-malus

Forrás: Balogh 2001.

Az egyes viselkedési kockázatok mint az egyéni viselkedési, cselekvési módozatok („típusok”) másodlagos kockázat formájában jelennek meg és intézményesülnek a társadalombiztosításban. Az egyes viselkedési kockázatok csak akkor válnak nem intézményi szabálykövető, más szavakkal: szabálysértő vagy szabályellenes viselkedésekké, cselekvésekké,¹¹ ha az *I. táblázat*ban felsorolt viselkedésre vonatkozó feltevések, információs feltételek és a méréshez használható hatékonysági kritériumok egyidejűleg vannak jelen benne. A kockázatok jelenléte rendszerint csak *ex post* mutatható ki és bizonyítható. Viszont intézkedések tehetők a viselkedési kockázatok

¹¹ A fent említett viselkedési kockázatokra példaként hozhatók fel az orvosi bizottságok által véleményezett rokkantossági ügyek, valamint az igazgatási szervek által felülvizsgált és jogos kérelmek, panaszok számának alakulása (vö. a társadalombiztosítás statisztikai évkönyveinek vonatkozó adatai).

megszűrésére és csökkentésére. A leggyakrabban használt piackonform szűrő módszerek közé tartozik a *signaling*, a *screening*, a *monitoring*, az önkiválasztódás, az önrészesedés bevezetése, az érdekek összehangolása és bizonyos esetekben a *bonus-malus* szabályozás. Az egyes kockázatszűrő és -csökkentő módszerek hatékonysága eltérő eredményhez vezet. Általánosan elfogadott nézet, hogy említett viselkedési kockázatok nem szüntethetők meg teljesen.

Célkonfliktus

Egyes viselkedési kockázatok a) a mikroszintű preferenciarend érvényesítésére, b) az egyéni érdekek prioritására és c) adott esetben az intézményi rendelkezésekkel (diszpozíciókkal) való szándékos szembehelyezkedésre alapozódnak. Ezáltal – s ezt empirikus és statisztikai adatok is alátámasztják – célkonfliktust generálnak, vagyis olyan helyzetet idéznek elő, amely szemben áll az intézményi céllal.

Példaként említhető a *kintlevőségek* alakulása; a fizetésre kötelezett inkább a nemfizetést, a dezertálást választja a járulékfizetés helyett valamilyen „kifizetődőbb” vagy számára „magasabb rendű” motívum (túlélés, életösztön, meggazdagodási vágy, fizetésektelenség stb.) hatására. Ugyanígy az orvos és páciense összejátszása célkonfliktust eredményez, ha az orvos – bizonyos megfontolásból vagy érdekből – keresőképtelenné nyilvánítja a munkanélküliséggel fenyegetett személyt, illetőleg ha a munkavállaló a munkanélküliségtől való félelem miatt rokkantosítottatni akarja magát.

Ezekben az esetekben a célkonfliktust az egyéni cselekvő (fizetésre kötelezett, orvos, páciens) tudatosan idézi elő. Az ilyen helyzet nem tekinthető – a szó eredeti értelmében – kockázattal szembeni beállítódásnak, hanem hazardírozásnak vagy szabályellenes cselekedetnek minősül.¹²

A célkonfliktus feloldása a célirányos cselekvések intézményi célnak megfelelő választásával történik, vagyis olyan eljárás keretében, ahol

1. a cselekvés mint eszköz megfelel az intézményi célnak;
2. a cselekvés menetében intézményi szabályokhoz igazodik (szabályszerű);
3. a szabálykövetés megfelel az intézményi célnak.

¹² A hazardírozás, illetőleg a szabálykövetés tudatos megsértése (járulékfizetés elmulasztása, adócsalás, egyéni motívumok által involvált célnak az intézményi cél fölül való szándékos helyezése stb. formájában) a preferenciarend felborulására, a másodlagos kockázatok dominanciájára vezethető vissza. A szabályellenes eljárás (cselekvés) kielégítheti ugyan a racionalitás kritériumait, de nem jelent többet, mint a racionális cselekvés „cél-eszköz” sémére korlátozását. Semjén András, Szántó Zoltán és Tóth István János (2001: 91) az adócsalás és adóigazgatás vizsgálata során kimutatták, „hogy a gazdasági szereplők rejtett gazdasággal kapcsolatos döntéseit alapvetően ...

- az adóráták nagysága;
- legális tevékenységből elérhető jövedelmek várható nagysága;
- adóellenőrzés gyakorisága (a feltételezett lebukási valószínűség nagysága);
- adócsalás büntetésének szigorúsága, és
- az adócsalással kapcsolatos morális költségek nagysága (az adómorál erőssége)” befolyásolja. A vizsgálat során mindvégig feltételezték, hogy „a gazdasági cselekvők rejtett gazdasággal kapcsolatos döntéseik során racionálisan viselkednek, és várható hasznaik maximalizálását tűzik ki célul”.

Ezt az összhangot az intézmény által előírt szabálykövetés kötelezettsége teremti meg.

Módszertani megközelítés

Elméleti megközelítésünkben azzal a szituációs logikai feltevéssel éltünk, hogy a kockázatközösség tagjai célirányosan cselekszenek. Adott cél elérése érdekében viselkedésüket szabályszerűség jellemzi és cselekvésük szabálykövető. A szabálykövetést olyan alapelvnek tartják, amely biztosítja, hogy egy-egy kockázati esemény bekövetkezésekor a választott eljárás (cselekvés) megfeleljen az adott esetkonstrukcióra (eseményre) előírt követelményeknek:

$$x \xrightarrow{b} b(x), \text{ minden } b(x) \in \vee \subset B(X) \text{ esetre}$$

Szövegesen: x cselekvés a b biztosítási eljárás hozzárendelésével $b(x)$ biztosítási cselekménnyé válik, ha eleme vagy része egy $B(X)$ elismert biztosítási konstrukciónak.

A valóság azonban bonyolultabb. Előfordulnak olyan cselekvések, amelyek nem részei adott biztosítási konstrukciónak. Ezeket nem-intézményi szabálykövető cselekvéseknek neveztük. Az elhatárolás kritériuma – a szabálykövetés posztulátuma mellett – adott intézménnyel való megfelelése volt. Tehát nem arra helyeztük és helyezük a hangsúlyt, hogy adott cselekvés (cselekvési módzat) intézményesül-e, vagyis ismétlődik-e, mutat-e szabályszerűséget, hanem hogy adott intézményen belül megfelel-e az intézményre vonatkozó eljárási szabályoknak. Teljesül-e az intézményi szabálykövetés kötelezettsége.

Ez utóbbi esetben adott cselekvés egy elismert biztosítási esetkonstrukció részének (elemének) tekinthető, és mint ilyen empirikus vizsgálatnak vethető alá. Kiindulópontja lehet a társadalombiztosítás értelmező megértésének, sőt bizonyos vonatkozásban – Max Webertől (1987) kölcsönzött kifejezéssel – „típusfogalom” alkotható belőle.

Típusalkotás lehetősége

A nyolcvanas években¹³ központi témává vált a *kockázattal szembeni attitűd* kutatása. Empirikus vizsgálatok segítségével sikerült igazolni, hogy

- nincs kizárólagos változó, amely egy adott eredményre vezet,
- az egyes eredmények nem egyetlen változó hatására jönnek létre, hanem mögöttük számos változó hatása húzódik meg.

¹³ A típusalkotáshoz szükséges logikai és módszertani apparátust már a XX. század harmincas-ötvenes éveiben kidolgozták. Carl G. Hempel (1971: 86. skk. oldalak) a típusfogalom és típusalkotás három (klasszifikatorikus, szélsőséges és ideáltípusok) változatát különíti el. Az empirikus kutatások során főként *klasszifikatorikus* (osztályozásokon alapuló) és *szélsőséges* (polarizált) típusokat alkottak. Vö. még Hirschleifer–Riley 1998: 25–61, illetőleg Kahneman–Tversky 1998: 82–113.

„Könnyen megeshet például, hogy a férfiak és a nők eltérő kockázatvállalási hajlandósága nem valamiféle 'genetikai' vagy szocializációs okokkal magyarázható, hanem eltérő jövedelmi, képzettségi vagy éppen életkori szerkezettel.” A kilencvenes években végzett hazai kutatások pedig alátámasztották azt a feltételezést, hogy „a kockázattal szembeni attitűd tipikus formája a kockázatkerülés”, de „...még viszonylag nagy tét esetén is – előfordul a kockázatkedvelés” (Szántó–Tóth 1999: 153 és 168). E megállapítás végkifejleteként kockázatkerülő, kockázatsemleges és kockázatkedvelő típusok különíthetők el.

A típusalkotás jellemzői

A kockázattal szembeni attitűd feltérképezése a típusalkotás és az ügyfél-tipológia klasszikus mintájának számít. Tartalmazza mindazokat a komponenseket, amelyek nemcsak típusosságuk szerint, hanem tipológiai szempontból is identifikálhatóvá tesznek társadalmi tényeket, eseményeket vagy jelenséget: tartalmazza a változókat (jegyeket, jellemzőket), valamint a típus- és tipológiai szinteket.

A legújabb szakirodalom kiemeli, hogy empirikus típusalkotás során *típus szinten* a hangsúlyt arra helyezzük, ami ugyanazon típuson belül közös, azaz ami a lehető legnagyobb belső homogenitást mutatja, a *tipológia szintjén* pedig minél nagyobb a külső heterogenitás a típusok között, annál világosabban ismerhetők fel a különbségek, illetőleg a tipológia szintje világítja meg azt, ami az ugyanazon vizsgálati területen megalkotott típusok között közös.

Susann Kluge szerint a tipologizálás során „csoportosító eljárás ... keretében egy objektum-területet egy vagy több ismertetőjegye alapján csoportokba, illetőleg típusokba sorolunk úgy, hogy az elemek egy típuson belül a lehető legjobban hasonlítsanak egymásra (*belső homogenitás*) és a típusok egymástól a lehető legerőteljesebben különbözzenek (*külső heterogenitás*).” (Kluge 1999: 26–27, illetve 30).

Tehát típusok azonos vagy hasonló jegyek, „kritériumok” alapján alkothatók. A mondottak implicite azt is jelentik, hogy egyes típusokhoz adott jegyek különböző mértékben járulnak. Az alkotó jegyek a hozzájárulásuk mértékétől függően jönnek (hozhatók) létre és különíthetők el egymástól. Az egyes típusok elkülönítése viszont tipológiai szinten valósul meg.

A típusalkotás célja és jelentősége

A tipológiának számos módszere ismert. A konkrét céltól és feladattól függ, melyik fajtáját, hol, milyen megfontolásból és feladathoz használják.

Tanulmányunk témáját illetően egyik legelterjedtebb – bár hazánkban kevésbé ismert és alkalmazott – típusalkotási módszer az ügyfél-tipológia. Jól bizonyítják ezt a nyugati biztosítási irodalmi törekvések és elvégzett ügyfél-tipológiai kutatások, amelyek kiterjednek az ügyfelek igényeinek, viselkedés- és cselekvésmódjainak stb. feltárására és bemutatására. Igen gyakran az ügyfél-tipológiához folyamodnak azért, hogy információkat szerezzenek az ügyfelekről (kockázatközösségi tagokról) az intézményi célok lehető legjobb megvalósítása érdekében. Ezenkívül számos ok miatt

is alkalmazható az ügyfél-tipológia mint a típusalkotás módszere és eljárása, ilyen például a társadalombiztosítás bonyolult piaci struktúrájának egyszerűsítése, a kockázatközösségi tagok különféle viselkedési formáinak (járulékbefizetés elmulasztása, keresletorientált magatartása stb.) feltárása, magyarázata és előre jelzése, a pénztárválasztási szabadság nyomán létrejött piaci viszonyok előre jelzése, a piac átláthatóságának javítása stb. (Mertens 1992).

Az ügyfél-tipológia viszonylagos népszerűségét annak köszönheti, hogy jelentős mértékben hozzájárul a biztosítási intézmény működésének „interpretatív” megértéséhez, az ügyfelek (kockázatközösségi tagok) viselkedésének, cselekvéseinek kiszámíthatóságához, és jelentősen megkönnyíti a társadalombiztosítás mint intézmény tervezését, valamint a benne zajló folyamatok szociológiai magyarázatát.¹⁴

A típusalkotás változói és eljárás módjai

A társadalombiztosítást jellemző ügyféltípusok azonos vagy hasonló viselkedésorientált jegyeik alapján állíthatók elő. Ideális esetben *demográfiai* (nem, kor, családi állapot, gyermekekre vonatkozó adatok), *társadalomdemográfiai* (család, magánháztartás életformái), *társadalomgazdasági* (képzettség, foglalkozás, jövedelem, vagyon/eladósodottság, társadalmi réteghez tartozás), *földrajzi* (mint strukturális tér, politikai-adminisztratív régiók stb.), *pszichológiai* (kognitív, affektív, viselkedési), valamint az *életstílusra vonatkozó* indikátorok (változók) állnak rendelkezésre.

A változók kvalitatívak és kvantitatívak. Mindkét változói kategória alkalmas típusalkotásra. Folyamatstruktúra-elemzéshez, illetőleg redukciós tipológiai eljáráshoz többnyire kvalitatív változókat használnak. Susan Kluge (1999) különösen Paul F. Lazarsfeldet és Allen H. Bartont, valamint Uta Gerhardtot emelte ki, mint akiknek empirikus kutatásait a kvalitatív elemzési módszerek alkalmazása jellemezte. Kvantitatív változók esetén inkább klaszteranalízis mint eljárás mód prioritása érvényesül.

Az 1990-es években azonban sajátos tendencia figyelhető meg: komoly törekvések mutatkoznak a kvalitatív és kvantitatív elemzések kombinációjára és integrációjára. A törekvéseket motiváló főbb tényezők közé sorolandó, hogy

- komoly kritika érte a kvantitatív módszereket („a kvantitatív módszerek kizárólagos alkalmazása egyoldalú természettudományos gondolkodást feltételez”, vö. okozati összefüggés miatt);
- a modern megközelítéseket a nominális és ordinális adatok kvantitatív módon történő elemzése jellemzi (vö. *Latent Class Model*, loglineáris modellek, logit modell, klaszteranalízis, dichotóm változók faktoranalízise stb.);
- a kvantitatív adatokat exploratív adatelemzés során többen kvalitatíve interpretálják;
- a számítógép s vele együtt az adatfeldolgozó módszerek megjelenése és elterjedése lerombolja a hagyományos határokat és „íratlan szabályokat”.

¹⁴ Egyesek szerint a tipológiának köszönhető a szociológia megújulása a XIX-XX. század fordulóján (vö. M. Weber ideáltípusait). A tipológia (típusalkotás) azonban önmagában még nem minősül szociológiai magyarázatnak vagy a társadalombiztosítás szociológiai magyarázatának.

Ilyen sajátos eljárás mód megtalálható a típusalkotással kapcsolatban is, vö. az *F. 1. táblázaton*, ahol Udo Kuckartz kvalitatív adatelemző eljárás helyett inkább kvantitív adatfeldolgozó módszerrel alkotott típusokat (vö. számítógépes szöveg-elemzés *winMAX professionell* verzióval – vö. Kluge 1999).

Mindezek azt jelentik, hogy a típusalkotás során nincs kitüntetett elemzési módszer, mindössze adekvát és konzisztens eljárásokról beszélhetünk. Az eddigi tapasztalati adatok szerint a mintaszám (mintavétel módszere) és a változók típusai, valamint a kutatói „logikák” hatnak leginkább az adatfeldolgozás eljárás módjának megválasztására. Például egy-egy tematikus kódolás lehetővé teszi – miként Karl Lenz vagy Udo Kuckartz kutatásai bizonyítják – az interjú (biográfia-) módszerrel készült felvétel átírását, és új témák, szempontok és összefüggések feltárását, amelyek előtte nem voltak ismertek.

Irodalom

- Arrow, Kenneth J. (1970a): Insurance, Risk and Resource Allocation. In uő: *Essays in the Theory of Risk-Bearing*. Amsterdam–London: North-Holland, 137–143.
- Arrow, Kenneth J. (1970b): The Economics of Moral Hazard, Further Comment. In uő: *Essays in the Theory of Risk-Bearing*. Amsterdam–London: North-Holland, 220–222.
- Balogh Gábor (1996): *Társadalombiztosítási ismeretek: bevezetés a társadalombiztosítás-tanba*. Zsámbék: Corvinus
- Balogh Gábor (1999): *Bevezetés a társadalombiztosítás gazdaságtanába*. Budapest: Osiris
- Balogh Gábor (2001): Társadalombiztosítás felsőfokon. In: *Emberi erőforrás-menedzsment – felsőfokon*. Budapest: Management, 9. fejezet
- Balogh Gábor (2002a): *Racionális cselekvés és public choice a társadalombiztosításban*. Budapest. (Disszertáció-kézirat)
- Balogh Gábor (2002b): *Tipikus gondolatok*. (Előadás a Bertalan László-emlékülésen, 2002. március 26.) Budapest: BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
- Bänsch, Axel (1995): *Käuferverhalten*. München–Wien: R. Oldenbourg
- Csontos László (vál.) (1998): *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris
- Esser, Hartmut (1993): *Soziologie*. Frankfurt–Main: Campus
- Gábor András–Janky Béla (1998): Önkéntes átlépés a magánnyugdíj-pénztárakba. In Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 493–519.
- Gál Róbert Iván (1998): Az önkéntes nyugdíjpénztárak. In Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 318–329.
- Gál Róbert Iván–Simonovits András–Szabó Miklós–Tarcali Géza (1998): Korosztályi számlák. In Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 433–457.
- Hempel, Carl G. (1971): Typologische Methoden in den Sozialwissenschaften. In Topitsch, Ernst (Hg.): *Logik der Sozialwissenschaften*. Köln–Berlin: Kiepenheuer

- und Witsch, 85–103.
- Hirschleifer, I. J.–J. G. Riley (1998): A bizonytalanságban hozott döntések elemei. In *Csontos László 1998*: 25–61.
- Janky Béla (1999): *A magánnyugdíj-pénztárak tagsága*. Budapest: TÁRKI, Társadalompolitikai tanulmányok 18.
- Janky Béla (2000): *Az egészségbiztosítás lehetséges reformja és a közvélemény*. Budapest: TÁRKI, Társadalompolitikai tanulmányok
- Janky Béla–Tóth István György (szerk.) (1999): *Adótudatosság, fiskális illúziók és az egészségbiztosítás reformjával kapcsolatos vélemények*. Budapest: TÁRKI (Kutatási beszámoló)
- Janky Béla–Tóth István György (2000): Kockázatvállalásról döntéseméleti megközelítésben. In Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 298–322.
- Kahneman, Daniel–Amos Tversky: Kilátásemélet: a kockázatos helyzetekben hozott döntések elemzése. In *Csontos László 1998*: 82–113.
- Kluge Susann (1999): *Empirisch begründete Typenbildung. Zur Konstruktion von Typen und Typologien in der qualitativen Sozialforschung*. Opladen: Leske und Budrich
- Kroeber-Riel, Werner–P. Weinberg (2003): *Konsumentenverhalten*. München: Vahlen Verlag
- Mayring, Philipp (2001): Qualitative Analyse. *Forum Qualitative Sozialforschung*, 2. (1)
- Mertens, Michael (1992): *Kudentypologien im Versicherungsgeschäft mit Privatkunden*. Bergisch Gladbach–Köln: Eul
- Newhouse, Joseph P. et al. (1981): Some interim results from a controlled trial of cost sharing in health insurance. *The New England Journal of Medicine*, 305: 1501–1507.
- Pauly, Mark V. (1968): The Economics of moral hazard. *American Economic Review*, 58: 531–537.
- Pauly, Mark V. (1974): Overinsurance and public provision of insurance: the role of moral hazard and adverse selection. *Quarterly Journal of Economics*, 88: 44–62.
- Pauly, Mark V. (1983): More on moral hazard. *Journal of Health Economics*, 2: 81–85.
- Picot, Arnold–Helmut Dietl–Egon Franck (1999): *Organisation: Eine ökonomische Perspektive*. Stuttgart: Schäffler-Poeschel
- Róbert Péter–Nagy Ildikó (1998): *Újraelosztó állam vagy öngondoskodó polgár?* Budapest: TÁRKI, Társadalompolitikai tanulmányok 8.
- Semjén András–Szántó Zoltán–Tóth István János (2001): *Adócsalás és adóigazgatás: Mikroökonómiai modellek és empirikus elemzések a rejtett gazdaságról*. Budapest: MTA KTK
- Statisztikai évkönyv* (OEP, NyBF), 1995–1999.
- Szántó Zoltán–Tóth István György (1999): Dupla vagy semmi, avagy kockázatosuk-e a talált pénzt? Kísérlet a kockázattal szembeni attitűd mérésére kérdőíves adatfelvételi módszerrel. In Szántó Zoltán: *A társadalmi cselekvés mechanizmusai*. Budapest: Aula, 131–185.

Vaskovics László (2000): *A társadalmi modernizáció és a szülői szerepváltozás összefüggései*. Akadémiai székfoglaló 1999. november 15. Budapest: MTA

Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom I.* Budapest: KJK

FÜGGELÉK*F1.A típusalkotás főbb módszereinek összehasonlító táblázata*

Empirikus típusalkotás értékelésének szempontjai	Redukciós típus alkotási eljárás (Allen H. Barton–Paul F. Lazarsfeld, 1955)	Folyamatstruktúra elemzése (Uta Gerhardt)	Tipológiai elemzés (kvalikvantó-eljárás) (Udo Kuckartz)
Releváns hasonlósági dimenziók kidolgozása (vizsgált esetek előkészítése csoportosításhoz)		Esetkonstrukció Esetek összehasonlítása (Kontrasztírozás – esetek páronkénti egybevetése)	„Elsőrendű kódolás” „Másodrendű kódolás” (releváns változók kiválasztása és kódolása tematikus címszavak segítségével)
Esetek csoportosítása és empirikus szabályszerűségek elemzése	Ismertetőjegyek (jellemzők) konceptualizálása Ismertetőjegyek redukciója	Esetek összehasonlítása Kontrasztírozás Ideáltípusok alkotása	Számítógéppel támogatott csoportosítási eljárás (Klaszteranalízis) Természetes típusok keresése
Tartalmi összefüggések elemzése és típusalkotás		Szembeállítás/egyedi esetek megértése Ideáltípusos struktúra- és folyamatelemzés	Ismételt adatkiértékelés (selective retrievals)
Típusok jellemzése	Típus = ismetetőjegyek (jellemzők) kombinációja	Ideáltípusok alkotása	Prototípusok kiválasztása Ideáltípus-konstrukciók alkotása
Alkalmazási területe	Például szülői tekintély vizsgálata (1937; 1955) és típusok létrehozása	Például kezelési eljárások (dialízis) tipologizálása az egészségügyben (1986, 1991)	Például török családok élet helyzetének tipologizálása (ideáltípusos családi portrék létrehozása) (1988)

Forrás: Kluge 1999: 214.

F2. Kvalitatív és kvantitatív elemzés integrációja

Technikai terület	Adatterület	Személyi szint	Design	Kutatási logika
Számítógéppel támogatott kvalitatív elemzés	– Induktív kategorizálás kvalitatív tartalom-elemzés segítségével – Deduktív kategorizálás kódolási eljárással	– Típus-alkotás (tipizálás) – Esetek induktív általánosítása	– Pilot-study – Általánosító modell – Mélységi magyarázó modell – Háromszögletesi modell	Közös folyamatmodell
Udo Kelle (1995) Udo Kuckartz (1999)	Anselm Strauss (1990) Philipp Mayring (1999, 2000)	Udo Kelle (1999) Susann Kluge (1999)	Uwe Flick (1999, 2000) Norman K. Denzin (1998)	Jürgen Bortz és Nicola Döring (1995) Philipp Mayring (1999)

Forrás: Mayring 2001.

Majer Balázs

A HALLGATÓKNAK NYÚJTOTT ÁLLAMI TÁMOGATÁSOK

A hallgatók közösségi erőforrásokból történő pénzügyi támogatása általános gyakorlat az OECD-országok mindegyikében. Az utóbbi két évben, a diákhitelrendszer hazai bevezetésével és a négy éve változatlan összegű hallgatói normatíva 2002. szeptember elsejétől történő 30 százalékos emelésével (70 ezer forintról 91 ezerre) jelentősnek mondható többletforrások áramlottak és áramlanak majd adófizetői forrásokból a magyar hallgatók zsebébe. Ez a tanulmány – az oktatás-gazdaságtan szociológiai szempontból releváns kérdéseinek és a nemzetközi gyakorlatnak a rövid ismertetése után – igyekszik szempontokat adni a jelenlegi magyar állami hallgatótámogatási rendszer napi politikai érdekeken túlmutató szakmai értékéhez, és ennek értelmében a kritikájának is. A vizsgálódás fő szempontja, hogy az állami segítségnyújtás mennyiben segíti elő az oktatási esélyegyenlőség megteremtését a felsőoktatásban.

A hallgatóknak nyújtott állami segítség néhány elméleti kérdése és a nemzetközi gyakorlat az OECD-országokban

A felsőoktatásban tanuló hallgatók a világ minden országban részesülnek állami támogatásokban. Az állam legitimált feladata olyan pénzügyi körülmények megteremtése a hallgatók, illetve a potenciális hallgatók számára, hogy a felsőoktatásban való részvétel ne függjön a hallgató, illetve a hallgató családjának jövedelmi-vagyoni helyzetétől. Ez az oktatási esélyegyenlőség – méltányossági aspektusból megragadott – oktatás-gazdaságtani terminológiájú megfogalmazása.¹

Ha pusztán elméleti szempontból közelítjük meg a kérdést, a hallgatók állami támogatásának társadalompolitikai elveit meghatározza egyrészt a közösségileg újraelosztható forrástömeg nagysága, másrészt az ezen a forrástömegben belül a hallgatók segélyezésére szánt összeg nagysága. **Egyik esetben sem** pusztán a gazdaság teljesítőképességén múlik a végeredmény, hanem az egymással versengő célok ki-elégítésének meghatározásában **döntő szerep jut** az egyes társadalmi csoportok politikai érdekérvényesítő képességének.

A felsőoktatásban tanuló hallgatók társadalmi csoportjában a világ minden országában **felülreprezentáltak** a közép- és felsőosztályból származók a társadalom egészében való megoszlásukhoz képest, így a felsőoktatásba juttatott állami transzfereknek ezek a csoportok az elsődleges haszonélvezői. Ugyanakkor e társadalmi csoportok politikai szempontból igen aktívak és érzékenyek, ezért egy ezen csoportokra

¹ Az állami szerepvállalást a felsőoktatás finanszírozásában hatékonysági típusú érvekkel is indokolhatjuk (externáliák kérdése, méretgazdaságosság, emberi tőke speciális jellege stb.). Ezzel kapcsolatban, illetve a méltányosság fogalmának kibontásával kapcsolatban (allokációs-disztribúciós aspektus, spillover hatások stb.) lásd például Semjén 1992.

nézve hátrányos elosztási rendszer bevezetése (illetve a meglévő méltánytalan elosztási rendszer átalakítása) minden országban komoly politikai ellenállásra számíthat.

A hallgatóknak nyújtott anyagi támogatás formája és mértéke nagyban függ attól, miképpen finanszírozzák az egész felsőoktatást, és milyen az adott ország társadalompolitikai tradíciója, modellje. Az, hogy az állam milyen formában nyújt segítséget a rászoruló hallgatóknak, hogy a tandíjjal vagy anélküli költségekkel megterhelt felsőoktatási tanulmányaikat megkezdhessek vagy befejezhessék, országonként rendkívül eltérő, bár eszközeiben tartalmaz összevethető elemeket. Ezen elemek alapján az OECD-országokban megvalósuló hallgatótámogatási rendszereket alapvetően három fő csoportba sorolhatjuk.²

1. Sok fejlett, általában európai országban az oktatást tisztán közösségi forrásokból finanszírozzák (Németország, Finnország, Norvégia, Franciaország). Ezekben az országokban az állam által a felsőoktatási intézményeknek nyújtott támogatások lehetővé teszik, hogy a hallgatók ne fizessenek tandíjat. A pénzügyi segítség tehát teljes mértékben a hallgatók megélhetési költségeinek az enyhítésére fordítódik.³

2. A fejlett országok egy részében párhuzamosan létezik egymás mellett a közösségre finanszírozott állami és a magánforrásokból is finanszírozott magánfelsőoktatási intézményi rendszer. Utóbbiak esetében a hallgatók számára tényleges a tandíjfizetési kötelezettség. Ilyen rendszer létezik például Hollandiában (ahol egyéges központi tandíjat kell fizetniük a felsőoktatásban részt vevő hallgatóknak).

3. Az országok harmadik csoportjában mind az állami, mind a magánügyemek szednek tandíjakat, természetesen eltérő mértékben (Egyesült Államok, Japán). Itt tehát az állami segítségnyújtás mind a tandíjfizetésre, mind pedig a megélhetési költségek enyhítésére kiterjed. A megélhetési költségeken kívül a tandíj a hallgatókra komoly terhet ró, mértéke jelentékeny.

Azi, hogy az állam a hallgatóknak nyújtott pénzügyi segítségnyújtást a rendelkezésre álló eszköztárból milyen elemek kombinációjával valósítja meg,⁴ **sok tényező határozza meg.** A kérdést vizsgálhatjuk történeti aspektusban is, röviden áttekintve az állami pénzügyi hallgatótámogatási formák néhány évtizedes történetét.

A legtöbb OECD-ország a hallgatók pénzügyi segítségének intézményeit az 1960-as években vezette be.⁵ Az ezekben az évtizedekben megvalósuló hallgatói létszámnövekedés egybeesett a jóléti állam kiépülésével, ezért a fejlett országokban az 1960-as és 1970-es években a felsőoktatás kiterjesztésének szándéka és az oktatási esélyegyenlőség elvének érvényesítése jelentős növekedést indukált a közösségi erőforrásokból finanszírozott hallgatótámogatási formák mértékében. Az adófizetők

² A következőkben ismertetett hármás felosztás nem követi az Esping-Andersen féle szociálpolitikai modell által meghatározott tipológiát (bár ez is képezhetné egy csoportosítás alapját).

³ Polónyi (2002: 297) lényegében ugyanezt a felosztást ismerteti, de az állami dominanciájú, tandíjmentes felsőoktatás-finanszírozási modellt két altípusra bontja: olyan országok csoportjára, ahol az intézmények rendelkeznek jelentős egyéb (nem állami) intézményi bevételekkel (pl. Németország), illetve amelyek nem rendelkeznek ilyen forrásokkal (pl. Finnország, Norvégia).

⁴ A lehetséges eszközök felsorolását lásd Woodhall (1991: 1359).

⁵ Az OECD-országok felsőoktatás-finanszírozásának történetét, illetve jelenlegi gyakorlatát most csak a hallgatóknak nyújtott pénzügyi segítség szempontjából tekintem át. A felsőoktatás-finanszírozás paradigmatisma változásaival kapcsolatban lásd például Polónyi 2002 vagy Hrubos 2000, a hallgatói kölcsönök kérdéseit tekintve pedig Woodhall 1990 és 1995.

egyre nagyobb részt vállaltak a felsőoktatás finanszírozásában, és ezen belül a hallgatóknak nyújtott pénzügyi támogatásokban is, a következő eszközökön keresztül:

1. Tandíjak csökkentése vagy eltörlése (pl. 1974, Ausztrália), megélhetési költség-térítés bevezetése (Japán; ez végső soron tandíjtámogatást jelentett).

2. Államilag támogatott munkalehetőségek megteremtése (pl. 1964, Egyesült Államok: szövetségi szinten támogatott „Dolgozz és tanulj!” /*College Work and Study* program).

3. Segélyek intézményesítése (pl. 1962, Egyesült Királyság: Segély a tanulás segítésére – Educational Opportunity Grants; Ausztrália: Harmadfokú képzési segélyrendszer /Tertiary Education Award Scheme [TEAS], amit 1987-től felváltott az AUSSTUDY).

4. Hallgatói kölcsönrendszerek bevezetése (pl. 1964, Svédország: *Studiemedel*⁶ hallgatótámogatási rendszer; 1958, USA: *National Defense Student Loan Program*, 1965, *Guaranteed Student Loan Program*, 1978-től közepes jövedelmű hallgatóknak nyújtott segítség; Német Szövetségi Köztársaság: BaföG [Bundesausbildungsförderungsgesetz], segélyrendszer és hitelkonstrukció; Japán: Ösztöndíj Alap stb.)

1. táblázat

A hallgatóknak nyújtott támogatások az Egyesült Államokban (1963–1987), millió dollár

A segítség típusa	1963	1970	1975	1980	1985	1987
Segély	1 310	3 817	6 313	7 470	9 437	10 124
Hitel	418	3 591	3 537	9 050	9 363	11 901
Teljes segítség	2 008	12 858	21 543	22 619	21 793	24 090
Hitel/teljes segítség	21%	28%	16%	40%	43%	49%
Segély/teljes segítség	65%	30%	29%	33%	43%	42%
Hitel/segély	32%	94%	56%	121%	99%	119%

Forrás: Woodhall 1991: 1363.

⁶ Svédországban az 1965 és 1988 között kialakult hallgatótámogatási rendszert hívták így. A bevezetés évében a hallgató támogatás 75 százalékát hitel, a fennmaradó 25 százalékát segély formájában osztották szét. Az 1980-as években a segély összegét befagyasztották, így az fokozatosan elértéktelenedett. 1988-ra így az eredeti 25 százalékos segélyösszeg 4 százalékra zsugorodott. A hetvenes és nyolcvanas évek eseményeinek csak egyik eleme volt a segélyek elértéktelenedése. Hiába szubvencionálta elég jelentős mértékben az állam a hiteleket (akár 45–55%-ban), a diákok eladósodottsága fokozatosan emelkedett, mert a diplomás jövedelmek nem emelkedtek a várt mértékben. A fejlemények hatására a svéd rendszert 1989-től jelentősen átalakították. A változtatásnak három célja volt: 1. magasabb segélyarány a támogatásokon belül, 2. nyíltabb támogatás a szubvencionált hitel helyett, 3. egyszerűbb és átláthatóbb rendszer kialakítása. További cél volt a támogatásokon belül a fele segély, fele hitel arány fokozatos elérése volt (1989-re már megvalósult a 30-70 százalékos arány). Ha a hallgató állami forráson kívüli jövedelemhez jutott, akkor a segélyt kis mértékben csökkentették. A hiteleket kamatfizetéssel terhelték, amelyekre nem lehet adókedvezményt igénybe venni, törlesztésükre pedig 4 százalékos jövedelemarányos visszafizetési rendszert vezettek be. A modellszámítások szerint egy négyéves átlagos képzés költségét húsz év alatt lehet visszafizetni.

Az 1980-as évek során azonban megváltozott ez a tendencia. Számos országban csökkentették (ha nem is nominálisan, de arányaiban) a felsőoktatás állami támogatását, és a tandíjak, valamint a megélhetési költségek egyre nagyobb részét hártították át a hallgatókra és családjaikra. Ezzel a tendenciával párhuzamosan az évtized folyamán a támogatási formák körében előtérbe kerültek a kölcsönök, és háttérbe szorultak a segélyek⁷ (ld. 1. táblázat), valamint a segélyezési rendszer is szelektívebb és differenciáltabb lett.

Az 1980-as években megforduló trend, azaz a közösségi részarány csökkenése a hallgatói és családi költségrész rovására, egyértelműen nyomon követhető számos fejlett ország felsőoktatás-politikájában. 1984-ben a német rendszer változott meg: a segély-kölcsön kombinált rendszert felváltotta a teljesen hitel alapú program (igaz, hogy ez a rendszer nem sokáig maradt érvényben). Japánban a megélhetési költségtérítést hagyták reálértéken elértéktelenedni, miközben a tandíjak meredeken emelkedni kezdtek.⁸ Japánban ma minden pénzügyi segítség csak hitel formájában érhető el. (Bár van nulla százalékos kamatozású hitellehetőség is, mely jövedelemtől függetlenül csak szelektív alapon jár. Végző soron így a hitel egy része segély.) Ausztráliában 1986-ban bevezettek egy felsőoktatási adminisztrációs díjat, majd 1989-től azt a rendszert, amelyben minden felsőoktatásban részt vevő hallgató köteles képzési költségeinek 20 százalékát megfizetni egyfajta adó formájában (graduate tax).

2. táblázat

A felsőoktatásra fordított forrástömeg változatlan árakon, millió dollár

Ország	1962/63	1987/88	Növekedés
Egyesült Királyság	434	1 423	228%
Egyesült Államok	2 008	24 090	1100%

Forrás: Woodhall 1991: 1356.

A svéd rendszer is megváltozott 1989-ben. Bár alig történt elmozdulás a relatív költséghelyeken az adófizetők és a hallgatók között, a hallgatók tanulmányi idejük alatt magasabb támogatásokat kapnak, tanulmányaik befejeztével azonban kevesebbet.

Az angol új rendszert 1990-ben vezették be (top-up loan). Ebben az új rendszerben a hitel maximum a teljes megélhetési költség felét teheti ki. A hiteleket a *Student Loans Company* osztja szét és gyűjti egybe. A hallgatók alanyi joggal juthatnak a hitelhez,

⁷ Németországban 1984-ben a segélyeket felváltották a hitelek, 1989-ben Ausztrália bevezette a felsőoktatási hozzájárulást, az Egyesült Királyságban 1990-ben vetették be a hallgatói hitelrendszert.

⁸ 1975-ben Japánban a megélhetési költségtérítést azért vezették be, hogy a magánszektor felsőoktatási intézményeire nehezedő pénzügyi nyomást enyhítse. 1979-ben ez a támogatás a magánintézmények összbevételeinek 24 százalékra rúgott, de az 1980-as évekre visszaesett 15 százalékra. Éppen ezért a tandíjak nem stabilizálódtak a magánszektorban, és 1985-ben elérték a 6000 dolláros átlagot. Ezzel párhuzamosan az adófizetők hozzájárulása is csökkenni kezdett, a nemzeti egyetemi bevételeken belül a direkt kormányzati támogatás aránya 77 százalékról 63 százalékra csökkent 1977 és 1987 között, a tandíjbevételek pedig ugyanebben az időszakban 3 százalékról 9 százalékra emelkedtek. A magán- és a közösségre finanszírozott szektor közeledett egymáshoz, bár jelentékeny aránybeli különbségek maradtak fenn közöttük a költségviselők relatív terheit illetően.

melynek reálkamatlába nulla. A hitelt 60 havi egyenlő részletben **kell** visszafizetni, de a törlesztés egy évre elhalasztható, ha a diplomás éves átlagjövedelme nem teszi ki az átlagkereset 85 százalékát. Így a végzett hallgatók körülbelül fizetésük 10 százalékát fordítják törlesztésre (1998-tól lehetőség nyílt a jövedelemarányos törlesztésre). A kormány első évben 167 millió font kiadást és 65 millió font megtakarítást könyvelhetett el, de 2001-re egyensúly áll **be** a kiadások és a megtakarítások között, 2018-ra pedig nettó 200 millió font megtakarítással kalkulálnak.

A hallgatók államilag finanszírozott pénzügyi segítségének gyakorlatában kialakuló trendeket az 1990-es évektől kezdődően – összefoglalóan – a következőképpen jellemezhetjük:

1. A magasabb jövedelmű hallgatók támogatásának csökkenése.
2. A pénzügyileg jobban rászorultak támogatásának erősödése (jobb targeting).
3. A hitel alapú konstrukciók előretörése.
4. Ezen belül is a jövedelemarányos visszafizetési rendszerek térnyerése (a fent ismertetett angol rendszer is átalakult ilyen, úgynevezett *income-contingent* rendszerré a fix törlesztéses rendszerről.)

Így alakultak ki a jelenleg fennálló költségmegosztási arányok, amelyeket a 3. táblázat szemléltet. A táblázat elemzéséből a témánk szempontjából releváns kérdéseket tekintve a következők állapíthatók meg:

1. Látható, hogy a magasabb jövedelmi kategóriák felé haladva drasztikusan csökken (legtöbb esetben meg is szűnik) a közösségi erőforrásokból finanszírozott költségteher, amely az adófizetőkre nehezedik. Ez mindenképpen méltányos tendencia.
2. A másik szembeszökő dolog, hogy a közepes jövedelmű családok esetében is magas a hallgatói részesedés aránya. Ez azt az általam is hangsúlyozott nézetet támasztja alá, hogy bár az államnak feladata, hogy segítséget nyújtson a potenciális hallgatóknak a felsőfokú képzés megszerzésére, nem feladata ezt a szolgáltatást tisztán közösségi erőforrásokból finanszíroznia.
3. Szintén logikus az a táblázatból kiolvasható tendencia, mely szerint az alacsonyabb jövedelmű családok költségterhelése alacsony vagy éppen nulla (hiszen éppen azért alacsony jövedelműek, mert képtelenek hozzájárulni gyermekeik felsőoktatási tanulmányaik finanszírozásához).

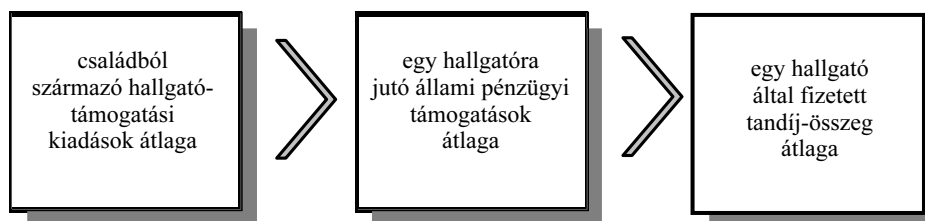
3. táblázat
A felsőoktatás költségmegosztása a különböző fejlett országokban

A család jövedelmi szintje	A költség- viselő	Nagy- Britannia	Német- ország	Francia- ország	Svéd- ország	Egyesült Államok*		
						Átlag köz	Átlag magán	Drága magán
Alacsony jövedelmű család	Adó-fizető	94	58	83	45	62	47	33
	Család	6	9	17	–	–	2	1
	Hallgató	–	33	–	55	48	34	30
	Filantrop	–	–	–	–	–	17	36
Közepes jövedelmű család	Adó-fizető	30	19	15	38	11	19	15
	Család	66	59	55	7	47	28	22
	Hallgató	4	22	30	55	42	36	30
	Filantrop	–	–	–	–	–	17	2
	Adó-fizető	–	–	15	38	–	–	2
	Család	100	79	85	14	77	89	85
	Hallgató	–	21	–	48	23	11	13
	Filantrop	–	–	–	–	–	–	–
Teljes költség (\$)		3 280	4 398	2 016	4 217	5 314	9 659	15 000

* „Átlag köz”, illetve „átlag magán”: az állami, illetve a magánegyetemek megjelölésére
 Forrás: [Johnstone 1986](#); Woodhall 1991.

Más szempontból vizsgálódva megállapíthatjuk a következő arányokat (ld. 1. ábra): az egy hallgatóra jutó államilag finanszírozott támogatás átlaga nagyobb, mint a tandíjfizetési átlag. De a lakosság részéről származó teljes kiadások átlaga szintén meghaladja a támogatások átlagát. Ezeknek az arányoknak a kialakulása természetesen minden országban valamiféle politikai alku következménye a különböző társadalmi csoportok között.

1. ábra

Forrás: Woodhall 1991.

Általánosságban elmondható, hogy a fejlett országokban jelenleg a hallgatók körülbelül egyharmadát az állam egyáltalán nem támogatja, további egyharmadát kismértékben segíti, és a fennmaradó egyharmadát pedig jelentékeny mértékben támogatja. Ez nyilvánvalóan összefügg a hallgató családjának jövedelmével, hiszen ennek növekedésével egyre inkább lehetőség nyílik arra, hogy a hallgató felsőfokú képzését ebből

a jövedelemből is fedezzék. Ezt a szokásjogon és erkölcsön alapuló elvet azonban néhány állam nem bízza a véletlenre.⁹

Az Egyesült Államokban a szülőktől elvárják, hogy anyagilag is felelősséget vállaljanak gyermekük felsőoktatási képzési költségeinek a fedezésében (melyek természetesen kiterjednek a tandíjakra és a megélhetési költségekre is). A szülőknél „elvárt szülői hozzájárulást” kell fizetniük (expected parental contribution), természetesen pénzügyi teljesítőképességük függvényében. Az elvárt szülői hozzájárulás kiszámításakor figyelembe veszik a jövedelmi és vagyoni helyzetet, az eltartott gyermekek számát attól függően, hogy éppen milyen oktatási szinten tanulnak éppen.¹⁰

A szülők részére a következő segítségek állnak rendelkezésre ahhoz, hogy hozzájárulhassanak gyermekük felsőoktatási költségeihez:

1. Havi törlesztési lehetőség. Sok szülő preferálja a havi tandíjfizetést az évi kétszeri nagy összegű kifizetés helyett. Így a szeptemberi iskolakezdés esetén már júniusban befizetik az első számlát.

2. Szülőknek nyújtott kölcsönök (Parental Loans for Undergraduate Students – PLUS). Ez a kölcsönfajta 4000 dollár kölcsön felvételét teszi lehetővé tíz évre a kincstári kamat, plusz 3,5 százalék (összesen kb. 10–12%) kamatterhelés mellett. Más, még ennyire sem támogatott kölcsönök piaci feltételek mellett állnak a szülők rendelkezésére.

3. Szülői megtakarítási programok. Ez egy előtakarékosági rendszer (college saving plans). Némelyik részesül állami (szövetségi) támogatásban is.

4. A szülőknek gyakran van lehetőségük arra, hogy a tandíjat előre hosszabb időre befizessék, így elkerüljük a tandíjak esetleges emelésének kockázatát, pontosabban azt áthárítják más szülőkre, illetve költségviselőkre.

5. Adókedvezmények. Ez azt jelenti, hogy a tandíjak egy része leírható az adóalapból (Németországban azok a szülők, akiknek gyermekei nem kaptak más állami támogatást, adókedvezményben részesültek).

Az Egyesült Királyságban minden nappali tagozatos elsődiplomás hallgató kötelező juttatást kap (mandatory awards). Ez két részből áll: a tandíjak összegéből, függetlenül a szülői jövedelem szintjétől, másrészt pedig egy megélhetési segélyből (maintenance allowance), melynek összege azonban függ a szülői jövedelemtől.

Minden hallgatónak, aki részesül kötelező juttatásban, részesülnie kell szülői hozzájárulásban is (expected parental contribution). Ennek mértéke figyelembe veszi a szülők „reziduális jövedelmét” (azaz a megelőző év bruttó jövedelméből különböző jogcímenek – például nyugdíj-hozzájárulás, jelzálogrészletek, eltartottaknak fizetett támogatások – levont összegek után megmaradt jövedelmét). Ha a szülők reziduális jövedelme egy fix limit felett van (1989/90-ben ez tízezer angol font volt), akkor fizetniük

⁹ Érdekes kérdés, hogy elvárhatjuk-e egy családtól a felnőtt gyermekének a támogatását. A kérdésre adott válasz történeti családmodelleket és mintákat is tükrözhet: a skandináv országokban komolyan veszik a nagykorúságot, és minden eszközzel támogatják a függetlenedést, míg az Egyesült Államokban törvénnyel kényszerítik ki a család elvárt hozzájárulását. (Végső soron természetesen ez utóbbi is a gyermek érdekét – a család önkényes döntésének megakadályozását és a gyermek anyagi függetlenedését – szolgálja, mégis szemléletben jelentős a különbség a két modell között.)

¹⁰ Az elvárt szülői támogatás értéke 1988–89-ben a következőképpen alakult: évi 15.000 dollár bruttó jövedelem alatt összege nulla, 90.000 dollár felett viszont már 18.400 dollár, közte körülbelül egyenes arányban növekszik.

kell. A szülők által fizetett összeget levonják a megélhetési segély összegéből, **vagyis** a hallgató az államtól ennyivel kevesebbet kap. 1989/90-ben a tízezer font alatti reziduális jövedelemmel rendelkező szülők teljes összeget kaptak meg, míg a 24 ezer font feletti jövedelműek már nem kaptak segílyt egyáltalán. A két szint között a támogatás arányosan csökkent.

4. táblázat

Az angol hallgatótámogatási kiadások megoszlása fontban, egy főre jutó átlagos támogatás

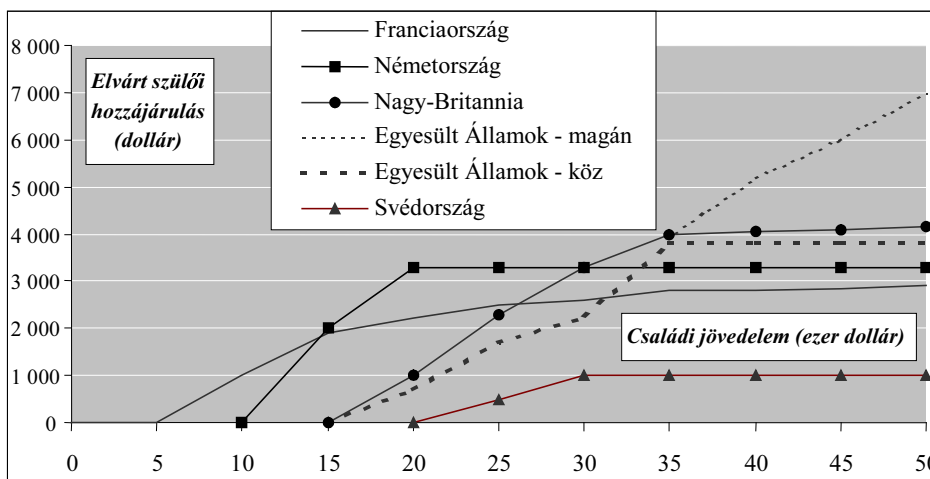
Év	1989/1990	1990/1991	Terv 2007/2008
Hitel	0	420	1 380
Szülői hozzájárulás	1019	1 019	607
Allami segély	1 356	1 356	808
Összesen	2 375	2 795	2 795

Forrás: Woodhall 1991.

Hasonló rendszer létezik Németországban és Franciaországban. A német szülők körülbelül olyan költségekkel szembesülnek gyermekeik felsőfokú képzésének során, mint az amerikai szülők, ha azok gyermekeiket állami főiskolákra vagy egyetemre íratják. Hozzájárulást azonban már sokkal alacsonyabb jövedelmi szintektől kell fizetniük. A francia szülők pedig, bár az adófizetők pénzén jelentősen szubvencionált hallgatókat terhelő megélhetési és egyéb költségek jóval alacsonyabbak, mint Németországban, még a németnél is alacsonyabb jövedelemhatárokkal szembesülnek, így végeredményben egy alacsony középjövedelemmel és az e szint alatt elhelyezkedő német család többet fizet, mint amerikai társa, de egy francia hasonló jövedelmi paraméterekkel rendelkező család még német társáénál is többet kénytelen költeni gyermeke felsőfokú képzésének finanszírozására (ld. 2. ábra).

2. ábra

A szülői hozzájárulás aránya különböző fejlett országokban jövedelem függvényében 1985/86

Forrás: Woodhall 1991; Johnstone 1989.

Svédország a fejlett országok körében **egyedülként** nem kér szülői hozzájárulást a hallgató képzésének a finanszírozásához. Ezzel párhuzamosan azonban a hallgató terhelése megnövekszik.

Korábban érintettem azt a megforduló trendet, amely a hallgatók állami támogatásának modelljében a nyolcvanas évek folyamán bekövetkezett. A hallgatói támogatásokat szabályozó társadalompolitikában végbemenő váltás azonban nem csak a kiadások robbanásszerűen növekedésére vezethető vissza (melyet a gazdasági recesszió miatt beszűkülő állami erőforrásokból egyre nehezebb volt finanszírozni). Nyomás érvként szerepelt a megszorítások mellett, hogy a hallgatóknak nyújtott jelentékeny pénzügyi segítség ellenére a felsőoktatásban résztvevők között a magasabb jövedelmű családok gyermekei erősen felülreprezentáltak maradtak.¹¹ A felsőoktatásba bekerülő hallgatók megsegítésére felhasznált közösségi erőforrások társadalmi jövedelmeket regresszíven újraelosztó hatása már régóta foglalkoztatta a társadalomtudósokat és oktatáskutatókat.

A témában folytatott nemzetközi empirikus kutatások kiterjedtek arra, milyen hatással jár a hallgatóknak nyújtott állami támogatás a felsőoktatásban való részvételre és az oktatási esélyegyenlőségre. Általánosságban megállapíthatjuk, hogy nincs konszenzus abban a tekintetben, hogy miképp oszlanak meg a felsőoktatás költségei és hasznai a társadalom egészében, és abban sincs egyetértés, mik a hitelek és a segélyek relatív előnyei és hátrányai.

Számos országban végeztek kutatásokat arról, hogy milyen hatással van a hallgatók anyagi támogatása a felsőoktatásban való részvétel lehetőségére. A kutatások eredménye szerint az állami pénzügyi segítség sok olyan hallgatónak tette lehetővé a diploma megszerzését, akik e nélkül képtelenek lettek volna a tandíj és az egyéb felsőoktatásukkal kapcsolatos járulékos költségek megfizetésére. **Az itt található kutatások irodalmait lásd Woodhallnál (1990, 1991, illetve 1995), a következőkben az ő művei alapján adunk összefoglalást ezekről.**

Az Egyesült Államokban számos kutatás bizonyította, hogy a pénzügyi segítség csökkentette a hozzáférés egyenlőtlenségeit, és növelte az alacsonyabb jövedelmű hallgatók és etnikai kisebbségek részvételét a felsőoktatásban.

Blakeman és Law **1985-ben** azt találta, hogy a segítség szignifikánsan pozitívan hat a beiratkozási hajlandóságra. Azt is kimutatták azonban, hogy a hatás a különböző hallgatói csoportokban differenciáltan jelentkezik (pl. a segélyek összegének 30 százalékos csökkentése esetén a fehér fiatalok 5,2 százaléka, az afroamerikai fiataloknak azonban 8,5 százaléka lépett vissza a tanulmányok megkezdésétől).

Leslie és Brinkmann **1988-as írása** szerint ez a hatás (tehát a pénzügyi segítség hatása a hallgatók beiratkozási hajlandóságára) csak korlátozott, azonban ők is elismerik, hogy a hallgatóknak nyújtott pénzügyi segítség növeli a felsőoktatáshoz való hozzáférést („...ez a segély tette lehetővé több mint egymillió alacsony és középjövedelmű hallgató beiratkozását” – idézi Woodhall [1990]). A kutatók azt is vizsgálták, miképp hat ugyanez a segítség a beiratkozási hajlandóság növelésén túl a lemorzsolódási

¹¹ A hallgatói kölcsönök bevezetését az angolok éppen az esélyegyenlőség erősítése céljából határozták el. A korábbi rendszert azért kellett megváltoztatni, „...mert az adófizetők általában ... olyan hallgatók megélhetési költségeit támogatják, akik a társadalom legelőnyösebb pozícióit foglalják el, és épp képzésük folytán ott is maradnak” (Woodhall 1991: 1363).

arányokra. Azt találták, hogy a hallgatói segítségnyújtás növelte az alacsonyabb jövedelmű családok körében a beiratkozási hajlandóságot, és csökkentette a lemorzsolódási arányokat is.

Természetesen akadnak pesszimistább hangok is. Hansen 1983-ban például bebizonyította, hogy ha a felsőoktatáshoz való hozzáférést részvételi arányokban definiáljuk, akkor 1971 és 1979 között az alacsonyabb jövedelmű családokból származó hallgatók részvételi aránya csökkent, annak ellenére, hogy a nekik nyújtott anyagi segítség folyamatosan nőtt. France azonban 1982-ben ennek éppen az ellenkezőjét találta az ugyanezenre a periódusra vonatkozó elemzésében.

A témával foglalkozó kutatások jó összegzését adja Hansen 1989-es műve. A szerző véleménye szerint a hallgatóknak nyújtott pénzügyi segítség önmagában nem elég ahhoz, hogy mobilizáljuk a hagyományos alulreprezentált csoportokat a felsőoktatásba való belépésre. Ennek a fő oka, hogy túl sok ilyen társadalmi csoportba tartozó tanuló hullik ki az oktatás alacsonyabb szintjein, vagy olyan tanulmányi életutat választanak (illetve a család kulturális-anyagi tőkéje olyan életutat predesztinál számukra), amely ellehetetleníti a felsőoktatáshoz való hozzáférést.

A fenti társadalmi tendenciákat és hatásokat a kanadai kutatások is alátámasztották. Ezen kutatók következtetése szerint a hallgatótámogatási programok sikeresek voltak az alacsonyabb jövedelmű hallgatók szükségleteinek a kielégítésében, de véleményük szerint nem ezek a programok voltak a legfontosabb okai az említett népességcsoportok részvételi arányának a növekedésében. Még a valódi döntéshozatal előtt számos társadalmi és gazdasági tényező láncolata határozta meg a felsőoktatásban való részvételt az alacsonyabb társadalmi státusú családok gyermekei számára.

Ezek a tények is jól ismertek és vizsgáltak az empirikus szociológiában. Legegyértelműbb a család kulturális hatása. Közismert az az összefüggés, amely a család általános kulturális tőkéje és az ebből a családból származó gyermekek által megszerzett legmagasabb iskolai végzettség között fennáll. Az alacsonyabb jövedelmű családokból érkező gyermekek számára a munka sokkal nyomósabb alternatíva az oktatással szemben nemcsak kulturális, hanem anyagi okok miatt is: számukra a munkajövedelem sokkal magasabb életkeresetlehetőség-elmulasztás (opportunity cost), mint a tehetősebb társaik esetében (ráadásul a szülők is elvárják, hogy a gyermek minél előbb független munkajövedelemre tegyen szert). Az alacsonyabb státusú csoportok tanulói sokkal ambivalensebbek a felsőoktatással kapcsolatban, félnek rá időt és pénzt áldozni.

Svédországban Reuterberg és Svensson 1983-ban szintén egyértelműen kimutatta, hogy a hallgatóknak nyújtott állami segítség növelte a felsőoktatásban való részvételi arányt az alacsonyabb jövedelmű családok gyermekei esetében. A két legalacsonyabb jövedelmű csoportból származó hallgatók 40 százaléka gondolta úgy, hogy állami segítségnyújtás nélkül nem vállalta volna a felsőoktatási képzésének a költségét. (A felső két jövedelmi csoportban ez az arány 12% volt). A támogatás hatása a felvételi arányokra azonban időben – későbbi vizsgálatok eredményei tükrében – csökkent.

A csökkenés mértéke olyan nagyarányú volt, hogy ugyanezen kutatók 1987-ben már a következőképpen fogalmaztak: „...míg az 1960-as években a hallgatótámogatási rendszerünknek szignifikáns társadalmi egyenlőtlenségcsökkentő hatása volt, ez a hatás mára eltűnt.” (Reuterberg és Svensson, idézi Woodhall 1990: 35). A svéd rendszert éppen ezért (tehát a felsőoktatásba való belépés esélyegyenlőségének a megteremtése céljából) 1989-ben jelentősen átalakították.

1988-ban a Svéd Hallgatótámogatási Iroda (*Centrala Studiemedels Nämnden*) szintén arra a következtetésre jutott, hogy a hallgatótámogatási rendszer társadalmi egyenlősítő hatása stagnált a nyolcvanas évek végén, bár azt is kiemeli, hogy a hallgatók száma növekedésének előfeltétele volt a hallgató-támogatási rendszer. Kutatásaik szerint az alacsonyabb jövedelmű társadalmi osztályokból származók fele enélkül nem vállalt volna felsőfokú képzést.

Ausztráliában egy, az 1980-as évek végén végzett kutatásban megállapították, hogy a tandíjak eltörlése és a hallgatók állami támogatásának 1974-es bevezetése nem vezetett az esélyegyenlőségek növekedéséhez (1984-ben a szakképzett családok gyermekeinek 43 százaléka lépett felsőfokú oktatási képzés keretei közé, ugyanez az arány a szakképzetlen családok gyermekeinek körében csak 9%-ra rúgott). A Felsőoktatás-finanszírozási Bizottság kijelentette, hogy: „... a tandíjak eltörlése minimális hatással volt a társadalmilag és szociálisan hátrányos helyzetű csoportok felsőoktatásba való belépési lehetőségeire, és a gazdaságilag előnyben lévők további hozamait növelte” (idézi Woodhall 1990: 35). Az ausztrál felsőoktatás-finanszírozási modellt 1989-ben meg is változtatták.

A fenti kutatási eredményeket a következőképpen foglalhatjuk össze: bár a hallgatóknak nyújtott államilag finanszírozott pénzügyi segítség lebonthatja az alacsonyabb jövedelmű családokból származó potenciális hallgatók előtt álló, a felsőoktatásba való belépéssel szembeni pénzügyi korlátokat, önmagában ez nem képes megoldani az esélyegyenlőség problémáját. Egy ilyen állami transzfer növeli ugyan az alacsonyabb jövedelmű hallgatók számát a felsőoktatásban, ennél azonban sokkal több kell ahhoz, hogy a különböző társadalmi-gazdasági-kulturális helyzetű csoportok között a felsőoktatási képzésbe való belépés esélyegyenlőtlenségei csökkenjenek.

Ennek a következtetésnek a fényében hadd utaljak arra a magyar szociológiai kutatási eredményre (Róbert 2000), amely szerint az igazi (sokféle szociológiai kategóriában megragadható) törésvonal a magyar társadalom releváns korcsoportjában nem a felsőoktatásba jelentkezettek, illetve a felsőoktatásba felvettek között húzódik meg, hanem a felsőoktatásba jelentkezettek, illetve nem jelentkezettek között. Eszerint tehát a társadalmi szelekció már a felsőoktatási szintet megelőző oktatási szinteken megtörténik. Ilyen tekintetben tehát önmagában a segélyezési politikát, bár szerepe indokolt, Magyarországon sem lehet önmagában hatékony eszköznek tekinteni az oktatási esélyegyenlőség megteremtésére.

A hallgatók állami támogatásának egyik legfontosabb legitimáló oka az oktatási esélyegyenlőség megteremtésének szándéka. Ha azonban a felsőoktatásban a többszörös társadalmi szelekciós mechanizmus miatt a magasabb társadalmi státusú csoportok felülreprezentáltak, akkor a hallgatótámogatási rendszerek (amelyek univerzális formájának egyik esete a tisztán közösségi erőforrásokból finanszírozott felsőoktatás) perverz hatású jövedelemelosztáshoz vezethet.

A jelenséget számos tanulmány megerősítette (Woodhall [1991] munkája szerint például Hansen és Weisbrod 1969-es, Psacharopoulos 1977-es és a Világbank 1988-es írása is – ezek referenciáit lásd ott.) A megoldás (a már említett makroszintű változtatások mellett) a hallgatói részarány növelése, a segélyek jobb célzottsága és a hallgatói támogatási eszközökön belül a hitelek preferálása a segélyek helyett.

A felsőoktatás-finanszírozás klasszikus kérdései közé tartozik annak felvetése, hogy vajon a felsőoktatás közösségi erőforrásokból történő finanszírozása a nemzeti jöve-

delmet regresszíven osztja-e újra a társadalom szegényebb és gazdagabb rétegei között. Elméletileg a felsőoktatás jövedelemelosztó hatása a következő tényezőktől függ:

1. a felsőoktatásban részt vevők száma és összetétele (amelynek része a felvételi rendszer szelektivitása és a férőhelyek elosztásának módja);
2. a felsőoktatás finanszírozásának forrásai (mekkora részét finanszírozzák az adófizetők);
3. milyen az adózási rendszer (mennyire progresszív az adórendszer, mekkora az egyes jövedelmi kategóriák adóterhelése, és kik fizetik az adók zömét).

Már 1969-ben publikálta Hansen és Weisbrod azt a tanulmányát, mely kaliforniai példákkal illusztrálta a felsőoktatás állami támogatásának regresszív, azaz méltánytalan voltát az Amerikai Egyesült Államokban. Azóta rengeteg tanulmány született a témában különféle példákkal (mint Pechman 1970-es, Leslie és Brinkmann 1988-as és Blaug 1982-es műve – lásd Woodhallnál [1991]), melyek közül több már a felsőoktatás intergenerációs hatásának figyelembevételével is számol.

Psacharopoulos és Woodhall szintén vizsgálódott a témában (1985, a részleteket szintén lásd Woodhall 1991), és arra a következtetésre jutott, hogy az oktatás magas állami támogatása nem feltétlenül vezet esélyegyenlőséghez, valamint hogy a szegényektől jövedelmeket csoportosít át a gazdagabbak számára.

A kutatási eredményeket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az USA-n kívül a világ minden részében (beleértve Európát is) a felsőoktatás dominánsan állami erőforrásokból történő finanszírozása a nemzeti jövedelmet regresszíven, azaz méltánytalanul osztja el. Az USA kivételes helyzete nyilvánvalóan a magán erőforrások nemzetközi gyakorlatban is példátlan magas arányával magyarázható. Az elméleti kritériumokat a magyar felsőoktatásra konkretizálva azt kapjuk, hogy mindhárom kérdésben a regresszív jövedelemelosztó hatás valószínűsíthető.

A hallgatóknak nyújtott állami pénzügyi segítség jelenlegi magyar gyakorlata

A magyar felsőoktatásban tanuló hallgatóknak nyújtott állami pénzügyi segítséget¹² az 1980-as évek végéig az Oktatási Minisztérium különböző jogcímenek külön-külön tervezte és folyósította (Polónyi 2002: 315). Ezek alapján jutottak a tanulók ösztöndíjhoz, szociális támogatásokhoz, étkezési hozzájárulásokhoz („húspénz”). A szociális támogatás elosztása a hallgatók szüleinek jövedelemigazolásán és az így megállapított jövedelemkategóriákhoz központilag rendelt támogatási összegeken alapult.

Bár ez a rendszer adminisztratív szempontból bonyolultabb volt, és emiatt ebből a szempontból többletköltségekkel működött, elméleti – méltányossági – szempontból (a rászoruló és csak a rászoruló részesedjenek az állami támogatásokban) jobban megfelelt az elvárásoknak, mint a jelenlegi elosztási mód (ld. később). Polónyi (2002: 315) szerint azonban a régi rendszer „áttekinthetetlen volt, ...a döntéshozók ...

¹² Magyarországon a központi állami segítségnyújtáson kívül a hallgatók alig részesülnek segítségben más forrásokból. A társadalmi ösztöndíjasok, illetve az alapítványokon keresztül eljuttatott hallgatótámogatások marginális szerepet játszanak (a társadalmi ösztöndíjak száma ráadásul az 1980-as 8000 főről 1995-re 400 főre csökkent) (Polónyi 2002).

nem tudták, mennyit fordít az állam a hallgatók közvetlen támogatására (a jövedelemigazolás körüli anomáliákról nem is beszélve)”.

A korábbi finanszírozási rendszerben valóban nehéz volt előre becsülni a felhasználandó állami erőforrások nagyságát (hiszen az a rászorultságtól függően évről évre változott), és ez egy minisztériumi döntéshozót joggal zavart. Mégis az általunk használt méltányossági kritériumoknak jobban megfelel egy olyan segélyezési politika, amely központilag felállított jövedelemkategóriák és szelektív elvek alapján, címzett támogatásokban differenciáltan alokálja a felhasználható közösségi erőforrásokat. Bár egy normatívára és helyi elosztásra alapozott finanszírozási modell adminisztratív szempontból egyszerűbb és olcsóbb, egy ilyen **modell** képtelen figyelembe venni a területileg és intézményi, képzési szintek szerint differenciált hallgatói társadalmi csoportok eltérő szociális helyzetét. Méltányossági szempontból abszurd, hogy ugyanakkora közösségi pénzekből finanszírozott forrástömeg álljon rendelkezésre egy elit fővárosi egyetem hallgatóinak támogatására, mint egy vidéki főiskolán (ugyanakkora hallgatói létszámot feltételezve).¹³

Jelenleg az állami felsőoktatásban tanulók a következő támogatásokban részesülnek (a nem állami, de központilag akkreditált felsőoktatási intézmények 1995-től szintén megkapják a hallgatói normatívát, továbbá a kollégiumi hallgatók után járó működési normatívát, emellett pedig a költségvetési törvényben megállapított képzési normatívára is jogosultak):

I. Hallgatók közvetlen pénzügyi támogatása

Ennek jelenleg több eleme létezik:

1. Az állami költségvetés évente megállapít egy általános normatívát (ez 1993–1997 között 65 ezer forint/év volt minden első alapképzésben, illetve szakirányú továbbképzésben részt vevő nappali tagozatos hallgató számára, melyet 1998-ban 70 ezer forintra emeltek, és már négy éve változatlan. A most meghozott döntések értelmében 2002. szeptember elsejétől a hallgatói normatívát 30 százalékkal meg-emelték, amely nagyjából fedezi az elmúlt évek infláció miatt felhalmozódott értékvesztését).

A hallgatói normatívát a felsőoktatási intézmények szabályzatában rögzített elvek alapján a hallgatói önkormányzatok osztják el, eldöntve, hogy milyen címenek (tanulmányi ösztöndíj, szociális segély, jutalom, szakmai gyakorlat esetén annak időtartama alatt adott költségtérítés stb.) és milyen mértékű differenciálással **kapják ezt meg a hallgatók**. A jogcímek körét a 83/1995. számú kormányrendelet szabályozza.

2. A kiemelkedő tanulmányi és tudományos eredményt elérő hallgatók köztársasági ösztöndíjban részesülhetnek, amely a mindenkori minimálbér összege.

3. A hátrányos helyzetű, de legalább jó tanulmányi eredményű hallgatók az Esély Közalapítványon keresztül juthatnak segítséghez, ha a család egy főre jutó jövedelme nem éri el az öregségi nyugdíjminimum 80 százalékát. A juttatás összege a mindenkori minimálbér 30–100 százaléka.

¹³ Ugyanakkor – megfelelő szakmai kontroll híján – az a méltányossági szempontból védhető elvárás sem érvényesülhet, amely a segélyeket a különböző hallgatói csoportok között a megélhetési költségek arányában differenciálná.

4. 2000-ben vezette be a kormány a *Bursa Hungarica* felsőoktatási ösztöndíjrendszert. A támogatást igénylő hallgatók havonta 6.500 forintot kapnak, ám ebből a minisztériumi támogatás mindössze 700 forintot tesz ki. Az ösztöndíj több mint a felét az önkormányzatoknak kell hozzájárulásként kifizetniük, 2.300 forintot pedig a felsőoktatási intézményeknek kell a hallgatói normatívából kigazdálkodniuk.

5. Lakhatási támogatás. Ezt a Horn-kormány alatt bevezetett segítséget 10 százalékkal, 33 ezer forintra emelték éves szinten. 1998-ban 730 millió forintot fizettek ki erre a célra a költségvetésből.

6. A szemeszterenkénti 3.500 forint jegyzettámogatás évek óta változatlan. Összehasonlításképpen: a HÖK felmérése szerint 1997-ben a hallgatók évente 15–30 ezer forintot költöttek jegyzetekre és tankönyvekre.

7. Alanyi jogon járó hallgatói kölcsön, melynek 10 hónapra folyósítható maximális összege 2002. szeptember elsejétől 250 ezer forint (erről lásd külön még a III. pontot is). A pénzügyi segítséghez azonban a hallgatói kölcsönnek csak azt a részét sorolhatjuk, amelyet a hallgató, illetve a hitelfelvevő hallgatók közössége állami transzferként megkap, azaz ennek az összegnek azt a részét, amelyet a hallgatónak nem kell visszafizetnie későbbi életjövendelméből.

Tisztán piaci alapon megszervezett hallgatói hitelrendszer esetén az állam a nem fizetésből és a törlesztés szüneteltetéséből adódó veszteségeket kamatfelárként a kockázati közösségre áthárítja. Jelenleg a magyar rendszer nem ezt az elméleti modellt követi, mert a kockázati kamatprémiumot és az adminisztratív költségeket fedező kamatfelárat (4,5%-ban maximálva mértékét) az állam 2003-ig átvállalta. Amennyiben marad a jelenlegi kamattámogatási rendszer, és a fenti elemeket 4 százalékos körülményre becsüljük, akkor ez öt év múlva, évfolyamonként 20 ezer fő hitelfelvevővel kalkulálva hallgatónként szemeszterenként egy hónapra számítva 3 ezer forint segélyt jelent. Ezt a segélyt minden hitelfelvevő automatikusan megkapja, a magyar hitelrendszer univerzális jellegéből adódóan. (Ez a kalkuláció csak abban az esetben lesz **releváns**, amennyiben 2003 után az állami továbbra is átvállalja a kockázati kamatprémiumot, illetve az adminisztratív költségek fedezését. Erre a jelenlegi politikai körülményeket mérlegelve komoly esély van).¹⁴

II. A hallgatók közvetett állami támogatása (szubvencionált szolgáltatások)

1. Kedvezményes térítés ellenében nyújtott diákotthoni ellátás a nappali tagozatos hallgatók részére. A diákotthoni férőhelyek száma kb. 40 ezer. A 83/1995. számú (VI. 6-i) kormányrendelet alapján a rászoruló hallgatók diákotthoni elhelyezésre pályázhatnak, amely igénybevétele esetén térítési díjat kell hogy fizessenek. Ennek havi összege nem lehet magasabb, mint a minimálbér 25 százaléka. A térítési díj a kollégium fenntartási költségének 40–50 százalékát fedezi (nagyságrendje milliárdos, az intézmények intézmény-fenntartási kiadásai 1997-ben kb. 3 milliárd forintot tettek ki). 1998 óta a támogatás mértéke 3.300 forint, a hallgatóktól – a fenti okok

¹⁴ A nemzetközi kutatási szakirodalom éppen arra hívja fel a figyelmet – túl azon, hogy egy univerzális állami szolgáltatást elméletileg is méltánytalan szubvencionálni –, hogy a kamattámogatás a hitelek egy részét segéllé transzformálja, miközben ennek mértéke a közvélemény elől rejtve marad.

miatt – nem lehetne 3.500 forintnál magasabb összeget elkérni. Valójában különféle szolgáltatás címén (takarítás, kulturális hozzájárulás, számítógép-, mosókonyha-használati díj) a kollégiumi díjjal megegyező összeget is elkérhetnek pluszban a diákokthoz lakóiktól.¹⁵

2. Utazási kedvezmény. Ötven, illetve hetven százalékos kedvezmény a helyi tömegközlekedésre, illetve a lakhely és az oktatási intézmény közötti távolsági járatokra.

3. Tankönyv- és jegyzettámogatás. A minisztérium normatív alapon nyújtja ezt az intézmények költségvetési támogatásán belül (1996-ban ez 7 ezer forint/fő volt). Az intézmények saját döntésük alapján használják fel azt az összeget.

III. A magyar hallgatói kölcsönrendszer

A hallgatói hitelrendszer 2001-es hazai bevezetése régi adósságot törlesztett. Most nem vállalkozom a magyar diákhitel minden elemének kritikai ismertetésére, csak a rendszer azon elemeit emelném ki, amelyek a jelenlegi téma szempontjából relevánsak.¹⁶

A nemzetközi szakirodalomban elfogadott elvek alapján a hallgatói hitel értékelésénél a hallgatóknak nyújtott egyéb állami támogatási formákat is mérlegelnünk kell, csak ezzel való összefüggésben lehet a hallgatói kölcsönrendszert – mint állami hallgatótámogatási formát – elemezni. A nemzetközi gyakorlat alapján azt az elméleti összefüggést fogalmazhatjuk meg, hogy az állami hallgatótámogatási formák közül a segély–hitel 50-50 százalékos aránya látszik a méltányossági és hatékonysági kritériumokat leginkább kielégíteni. Amennyiben az állami támogatásokon belül a hitel aránya túlságosan nagy, az nehezen kezelhető méltányossági problémákhoz vezet.¹⁷

A magyar hallgatói hitel összegét illetően megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy maga az összeg egyrészt egy hallgató megélhetési költségeihez képest alacsony, másrészt a jelenlegi jövedelmi és gazdasági paraméterek mellett még ennek a hitelösszegnek a törlesztése is irreálisan nagy teher az adós, a jövőnk munkavállaló számára. Ráadásul a helyzet paradox: amennyiben a hitel összegét növeljük (amely

re sor is került, 2002 májusában a hallgatói hitel maximálisan felvehető összegét majd' 20 százalékkal megemelték), *ceteris paribus* a visszafizetés nehezedik meg.¹⁸

¹⁵ 2002. szeptember elsejével lép életbe a 144/1996. számú (IX.17-i) kormányrendelet módosítása, amelyben meghatározásra kerül egy kollégiumi alapszolgáltatási szint, s rögzítésre kerül, hogy a kollégiumok jogbiztonsága érdekében mit kell a kollégiumnak kötelező jelleggel nyújtania a kollégiumi díj fejében. A tervek szerint a Nemzeti Kollégiumi Közalapítványon keresztül az elkövetkezendő 3 évben 6 milliárd forint beruházás várható ebben a szektorban, jelentősen növelve a diákokthoz férőhelyek számát (Mikes 2002).

¹⁶ A témáról lásd bővebben Majer 2002.

¹⁷ A nemzetközi gyakorlat arra mutat rá, hogy a hitelrendszerek negatív társadalmi hatásai (a túlzott eladósodottság, illetve az ettől való félelem) az állami támogatásra szoruló potenciálisa hallgatók társadalmi rétegében azokban az országokban és időszakokban jelentkeztek, amikor kizárólag hitelekkel lehetett állami támogatásokhoz jutni.

¹⁸ A magyar hallgatói hitelrendszer másik problematikus pontja, hogy a szabályozásból hiányoznak méltányossági alapon védhető szelektív kamattámogatási, illetve törlesztésszüneteltetési kitételek (pl. munkanélküliség ideje alatt is kell törleszteni, valamint nincsen a tör-

Ebből a szempontból 2001–2002 között a magyar rendszer nem volt megfelelő, a segély–hitel aránya átlagosan 30–70 százalékra rúgott a hitel javára (ld. konkrétan később). A hallgatói hitel intézménye mellé tehát szükséges lenne felépíteni egy jövedelemfüggő, szociális alapon szelektív segélyezési rendszert. Ennek hiányában ugyanis a hallgatói hitelek önmagukban egyrészt nem látják el az oktatási esélyegyenlőség megteremtésének feltételét (maga az összeg nem elegendő az alacsonyabb jövedelmű hallgatóknak a felsőoktatásba való belépéshez és ott-maradáshoz), másrészt pedig ugyanezen okoknál fogva a döntéshozók a hallgatói hitelrendszer piaci logikáját kénytelenek a kamattámogatás rendszerével szociálisan érzékenyebbé tenni. A hitelhez jutás azonban univerzális, anyagi alapon nem szelektív, így a kamattámogatásban elrejtett segély rosszul célzott, nem méltányos állami támogatás minden, azt igénybe vevő hallgató számára.

Eppen megfelelő **segélyezési szociálpolitikai intézményrendszer** hiányában próbál a magyar hallgatói hitelrendszer két egymásnak ellentmondó kritériumnak egyszerre megfelelni: egyrészt igyekszik növelni a felsőoktatáshoz való hozzáférést a rászoruló társadalmi rétegek számára, és ennek megfelelően igyekszik a hitelrendszer piaci elemeit tompítani, másrészt azonban – összhangban a fejlett országok felsőoktatásfinanszírozási gyakorlatával – növelni is igyekszik a hallgatói részarányt, aminek viszont ellentmondanak a hitelrendszerbe épített rejtett segélyezési elemek. Hatékonyabb lenne, ha a szociálpolitikai szempontokat célzott segélyezési rendszeren keresztül valósítanák meg.

Ezekből a szempontokból kétségtelenül pozitív lépés a hallgatói normatíva 30 százalékos emelése. Ezáltal nemcsak a segélyezésre rendelkezésre álló forrástömeg növekedett, hanem a segély–hitel arány is jobban kiegyenlíthető. A segélyezésre szánt összeg emelkedését azonban ennél az egy szempontnál árnyaltabban is vizsgálnunk kell.

Méltányossági szempontból alapvetően két kérdést tehetünk fel, ha a magyar hallgatótámogatási rendszert értékelni akarjuk:

1. Elegendő-e abszolút értékben a közösségileg finanszírozott támogatás ahhoz, hogy a rászoruló hallgató a felsőoktatásba beléphessen?¹⁹

2. A támogatás elosztási kritériumai kielégítik-e azt a feltételt, hogy valóban csak a rászorulóknak jutnak hozzá a megfelelő anyagi eszközökhöz (az elosztás kérdése), illetve hogy minden rászoruló hozzájut az állami segítséghez?

Válaszaink:

1. Egy 1997-es felmérés szerint egy egyetemi–főiskolai hallgató havi kiadásainak összege jócskán meghaladja a 20 ezer forintot. Ezzel szemben az átlagos állami támogatás 6.500 forint. Ezeket az arányokat megerősíteni látszik a Magyar Gallup

lesztési kötelezettségnek alsó jövedelmi limitje). A magyar rendszerre sajnos igaz az a kettség, hogy az állam szűkmarkúan osztja a rászorultsági alapon differenciált segítségnyújtást, kamatpolitikájában viszont mindenkét – rászorultságától függetlenül – támogat.

¹⁹ A magyar felsőoktatás finanszírozási szerkezetének tanulmányozásakor nem szabad szem elől tévesztenünk azt a tényt, hogy a hallgatók társadalmi összetételében nem reprezentálja a magyar társadalom egészét. Önmagában az a tény, hogy a tandíj nélkül is **effektív** oktatási költségeket csak bizonyos társadalmi csoportok gyermekei képesek finanszírozni és így a diplomát megszerezni, lehetővé tette az állam számára, hogy az állami hallgatótámogatási transzfereket alacsony szinten tartsa., hiszen a hallgatók jövedelmi-vagyoni helyzete e nélkül is olyan volt, hogy a diploma megszerzése nem okozott és nem okoz problémát.

Intézet 2000 november végi kérdőíves vizsgálata, amelyben 2020 diákot kérdeztek meg az ország 120 felsőoktatási intézményében.

A felmérés a következő eredményekkel járt. A megkérdezett hallgatók (illetve családjuk) 61 százalékának jelentős, de azért megoldható terhet jelent a felsőfokú tanulmányok végzése, 7 százalékuk számára azonban ez a teher szinte megoldhatatlan problémát jelent. A felsőoktatásban továbbtanuló hallgatók egyharmada esetében már a felvételinél felmerült ez a szempont, 18 százalékuk pedig már elgondolkodott azon, hogy évet halasszon annak érdekében, hogy előteremtse a tanulmányainak a költségeit. Ezzel egybecseng az a felmérési eredmény, amely szerint a hallgatóknak már a negyede kényszerült munkavállalásra tanulmányai folytatása érdekében, de 83 százalék jut jövedelemhez állandó jelleggel végzett munkából. A megkérdezettek 10 százaléka állandóan, 16 százaléka gyakran küzd megélhetési problémákkal, de már 44 százalékukkal megesett, ha ritkán is, de anyagi problémája adódott.

A felmérés szerint egy magyar hallgató átlagosan 26.104 forintot költ havonta (10 ezer forintot költ lakhatásra és élelmiszerekre, 3.500 forintot a tanulmányához szükséges tankönyvekre és jegyzetekre, szórakozásra 5.500 forintot).²⁰ A hallgatók 70 százaléka részesült rendszeresen valamilyen ösztöndíjban, amelynek átlagos havi mértéke 7.118 forint, illetve 69 százalékuk kap valamilyen rendszeres szociális támogatást, amelynek átlagos havi összege 4.101 forint. Mindemellett a diákok 83 százaléka átlagosan havi 17 ezer forintot kap a szüleitől. A fennmaradó rész a diák munkajövedelme.

5. táblázat

Központi költségvetés összes felsőoktatási ráfordításai és a költségvetési források megoszlása

Megnevezés	1991	1992	1993	1994	1995	1996	Átlag
Kiadások Mrd Ft	56,2	62,2	73,5	91,15	82,9	93	76,5
Hallgató támogatási kiadások Mrd Ft	32,1	38,4	45,7	57,7	55,9	59,9	48,3
Ebből pénzbeli támogatás Mrd Ft	4,1	14,3	14,7	7,6	8,4	9,3	9,7
Arányuk	12,8%	37,2%	32,2%	13,2%	15,0%	15,5%	21,0%
Normatíva E Ft	48,9	60,1	65	65	65	65	62
Hallgatók száma	83 190	92 330	103 710	116 370	129 500	143 000	111 350
Egy hallgatóra jutó támogatás E Ft	386	416	441	496	432	419	431

Forrás: Polónyi 1996: 59.

Bár ezekből az átlagos adatokból nehéz messzemenő következtetéseket levonni, a segélyek formájában nyújtott állami segítség abszolút mértékben elégtelennek látszik, hiányzik az az elem, amely a rászoruló esetében a hallgató családi anyagi helyzetétől való függetlenedést megteremtené. A szülőktől származó transzferek magas hányada szintén ellene hat az oktatási esélyegyenlőség megteremtésének. Egy vi-

²⁰ A HÖK felmérése alapján egy diák 15–30 ezer forintot költ havonta.

déken lakó, Budapesten tanuló, albérletbe kényszerült diák havi megélhetési és tanulmányi költségeihez képest a fenti állami segítségnyújtás elenyészőnek tűnik,²¹ bár a normatíva emelése kétségtelenül komoly emelkedés (amennyiben a juttatások arányos emelését feltételezzük.)

2. A hallgatói normából finanszírozott, intézményi szinten elosztott **segélyek rendszere** eredendően méltánytalan (nem véletlen, hogy az ösztöndíjak és a segélyek intézményenként ennyire szórnak: egy 1997-es felmérés szerint a tanulmányi ösztöndíjak 500 forint (!) és 20 ezer forint között, a segélyek pedig 400 forint (!) és 19.500 forint között). *A jelenlegi rendszerben a segélyek elégtelen szintjét az is okozza, hogy a meglévő forrásokat rosszul osztják el.* Abszurd dolognak érzem, hogy a hallgatók majdnem mindegyike részesül valamilyen állami támogatásban, függetlenül attól, hogy milyen a saját, illetve családja anyagi helyzete (ld. 6. táblázat).

²¹ Szintén a felsőoktatásba való belépés ellen hat, hogy az elsőéves hallgatók az első szemeszterben tanulmányi ösztöndíjhoz egyáltalán nem juthatnak, pedig ez a társadalmi juttatások jelentékeny részét teszi ki. Az első segélyt is csak hónapokkal a tanévkezdés után kapják a rászorulóok kezébe, miközben a megélhetési költségek már a tanulmányok megkezdésével azonnal jelentkeznek.

6. táblázat
Diákszociális ellátások 1990–1999

A támogatás formája	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	Átlag
Rendszeres állami támogatásban részesül	98,9	98,6	99,1	99,1	97,7	98,7	99,3	97,8	96,3	95,3	98,1
Tanulmányi ösztöndíjban részesül	52,7	53,8	55,8	54,1	54,9	56,4	49,1	52,8	52	52	53,4
Rendszeres pénzbéli szociális támogatás	59,6	34,4	41,6	35,7	36,1	52,1					43,3
Társadalmi ösztöndíjban részesül	7,30	4,10	1,90	1,00	0,50	0,32	1,23	0,12	0,08	0,06	1,55
Diákotthonban lakik	46,8	43,7	41,5	39,8	36,7	33,5	32,1	29,5	28	26,5	35,8

Forrás: KSH, 2000

Méltányosabb lenne a hallgató megélhetési költségeit objektív tényezőkkel meghatározni, majd a megélhetéshez szükséges anyagi erőforrásokat a családi, illetve a saját jövedelem függvényében a hallgató rendelkezésére bocsátani (felét segélyként, felét hitelként). A család jövedelmi viszonyai alapján (az egyesült államokbeli, illetve az angol modell alapján, kötelező vagy nem kötelező jelleggel) meghatározható lenne az a szint, amelyet az állam a gyermek számára mint szülői hozzájárulást elvárna, és ennek összegét az állami segítségben figyelembe kellene venni. Az így kialakított rendszer egyrészt megfelelően szegmentálná a hallgatói csoportokat, hiszen a megélhetési költségeket tekintve komoly különbségek vannak az ingázó, a diákotthonban vagy albérletben lakó és az otthonról bejáró hallgatók között (az is feltételezhető, hogy a fővárosban magasabbak a megélhetési költségek), és ennek megfelelően anyagi helyzetüknek megfelelően látná el a célcsoportokat állami segítséggel.²²

A jelenlegi elosztási rendszerben az sem biztosított, hogy a normatíva emelkedése által rendelkezésre álló többletforrásokat a hallgatói önkormányzatok a meglévő segélyezési formák között hatékonyan osszák el (*ad absurdum* elképzelhető, hogy a szociális segély összegét nem is emelik egyes felsőoktatási intézményekben, hanem más, kormányrendelet által megengedett formában allokálják). A helyzet paradox jellegét csak fokozza, hogy mivel jelenleg a felsőoktatási intézményekben a társadalmat nem jól reprezentáló társadalmi réteg tanul, gátolt az elosztás során az a motiváció, mely a segélyeket szociális alapon allokálná (az adott közösségen, illetve az azt „reprezentáló”, képviselő csoporton belül fontosabbá válhatnak egyéb elosztási szempontok, mint pl. a tanulmányi eredmény). Ez az intézményi szinten megvalósuló méltatlan elosztási gyakorlat valószínűsíthető módon nem bátorítja, hanem inkább elriasztja a rászoruló potenciális hallgatókat a felsőoktatásba való belépéstől.

A részletesen ismertetett OECD-gyakorlat és az elméleti szempontok alapján azonban található lenne egy olyan finanszírozási szerkezet, amely alkalmazkodna a magyar felsőoktatásban tanuló hallgatók társadalmi rétegződéséhez, és kielégítené a szintén ismertetett elméleti méltányossági és hatékonysági kritériumokat.

Összefoglalás

Az állami hallgatótámogatási formák elméleti szempontokat és a nemzetközi gyakorlatot figyelembevevő oktatás-gazdaságtani elemzésével a magyar rendszerre vonatkozóan a következőket állapíthatjuk meg:

1. Mindenképpen szükséges lenne, hogy a hallgatók segélyezésére, támogatására fordított összegek meghatározásában és elosztásában érvényesüljön az oktatás-gazdaságtani szemlélet. Sem az elérendő célok, sem az adóforintok elköltése szempontjából nem szerencsés, ha az erre a célra fordított közösségi erőforrásokat az esetlegesen rendelkezésre álló (illetve állított) pénzügyi eszközök és a napi politikai

²² Nem kerülhető meg, hogy reagáljunk a jövedelemigazolásokkal kapcsolatos ellentmondásokra, azaz arra a véleményre (inkább jelenségre), mely szerint a hivatalos jövedelemigazolások nem tükrözik a család valós anyagi helyzetét (gyakori a minimálbéren való foglalkoztatás, és az ezen felüli összeg zsebbe fizetése). Mégis úgy gondolom, hogy a javasolt elvek alapján allokált segélyek rendszere méltányosabban (bár nem minden kritériumot illetően méltányosan) osztja el az erre a célra szánt erőforrásokat, mint a jelenlegi.

érdekek határozzák meg. Rendelkezésre állnak olyan kvantitatív eszközök és elméleti modellek, amelyekkel a legitimált állami feladatok optimálisan valósíthatók meg.

2. A magyar hallgatótámogatási rendszer a diákhitelrendszer 2001-es bevezetésével és a 2002 szeptemberétől 30 százalékkal megemelt hallgatói normatívával jelentős többletforrásokkal bővült. A diákhitelrendszer – minden pozitív eredményét és tulajdonságát **elismerve** – kamatpolitikájában véleményem szerint alapvetően elhibázott, valamint számos más **méltányossági hiátussal is** küzd. A magyarországi segélyezési rendszerben pedig a rendelkezésre álló erőforrások elosztási módja erendően méltánytalan, és lerontja a támogatási rendszer határfokát.

3. Végül (de nem utolsósorban) szükséges lenne – a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan – a különböző hallgatósegélyezési formák (elsősorban a hitel- és segélyrendszer) összehangolása. Önmagában egyik eszköz sem képes a hallgatók támogatását minden elméleti kritériumot illetően kielégíteni. A két támogatási forma arányának megállapítása szempontjából hüvelykujjszabály lehet a már több OECD-országban gyakorlatban is megvalósított, illetve deklarált 50–50 százalékos arány.

Véleményem szerint a tanulmányban ismertetett elméleti elvek és nemzetközi tapasztalatok alapján (empirikus kutatási eredményekre támaszkodva) a magyar állami hallgatótámogatási rendszer átalakítható lenne úgy, hogy a méltányosság és hatékonyság kritériumait a jelenleginél teljesebb körűen elégítse ki. Ez pedig nemcsak a támogatásra rászorulóknak, hanem az egész társadalom érdeke.

Irodalom

- Hrubos Ildikó (2000): Új paradigma keresése az ezredfordulón. *Educatio* (1)
- Majer Balázs (2002): A magyar hallgatói hitelrendszer – Elméleti szempontok és nemzetközi összehasonlítás. *Közgazdasági Szemle* (7–8): 480–497.
- Mikes Judit (2002): Díjak, térítések és támogatások. *Magyar Felsőoktatás* (5–6): 4–5.
- Polónyi István (1996): *A felsőoktatás gazdasági jellemzői*. Budapest: Oktatókutató Intézet
- Polónyi István (2002): *Az oktatás gazdaságtana*. Budapest: Osiris Kiadó
- Róbert Péter (2000): Bővülő felsőoktatás: ki jut be? *Educatio* (1)
- Semjén András (1992): A magyar felsőoktatás fejlesztése és finanszírozása: egy reformelképzelés. *Esély* (6)
- Woodhall, Maureen (1990): *Student Loans in Higher Education*. Párizs: UNESCO International Institute for Educational Planning
- Woodhall, Maureen (1991): Financial Aid: Student. In Clark, Burton R.–Guy R. Neave (eds.): *The Encyclopedia of Higher Education, Volume 2 – Analytical Perspectives*
- Woodhall, Maureen (1995): Student Loans. In Conroy, Martin (ed.): *International Encyclopedia of Economics of Education*. Pergamon Press, 420–426.

A MAGYAR SZOCIOLÓGIAI TÁRSASÁG ÉVES KONFERENCIÁJA ÉS KÖZGYŰLÉSE

2002. december 12-én és 13-án Szegeden tartotta éves konferenciáját és közgyűlését a Magyar Szociológiai Társaság. A Szegedi Tudományegyetem Szociológia Tanszékével közösen szervezett rendezvény *A magyar társadalom szerkezeti-működési sajátosságai és a szociális integráció* címet viselte. Az első napon a konferencia plenáris előadásai hangzottak el, ezt kerekasztal-beszélgetés követte, majd pedig a közgyűlésre került sor. A második napon a szociális integráció témaköréhez kapcsolódó tematikus szekciók munkájába kapcsolódhattak be a résztvevők.*

A megnyitó

A konferenciát *Feleky Gábor*, az MSZT elnöke nyitotta meg, ezt követően *Mészáros Rezső*, a Szegedi Tudományegyetem rektora, valamint *Botka László*, Szeged polgármestere köszöntötte a több mint 250 résztvevőt. A plenáris ülés vitaindító előadásait felvezető Feleky Gábor a konferencia témaválasztásának jelentőségét és időszerűségét indokolta meg. Kifejezte azon reményét, hogy a rendezvény iránt megnyilvánult nagy érdeklődés egyfelől a programban szereplő kiváló társadalomkutatóknak, másfelől pedig a nagyon fontos – elméleti és gyakorlati jelentőséggel egyaránt bíró – témának szól. Úgy vélte, hogy a szociológia egész eddigi történetének lehetséges egy olyan olvasata is, amely szerint a szociológia az integráció (a társadalmi együttélés) mikéntiségét vizsgáló tudomány. Szerinte ez a problematika jelen volt már a „kezdeteknél” is (úgy vélte, hogy a szociológia kialakulása sok tekintetben a modernizációnak a korábbi társadalmi integrációt romboló hatásaira adott válaszként is felfogható), de jelen van például a modern konfliktusteóriákban is. Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy az integráció – s ezen belül a szociális integráció – kérdése nemcsak elméleti, hanem társadalmi probléma is. A társadalmi együttélés szempontjából alapvető jelentősége van az emberek és társadalmi csoportok közti kapcsolatok, társadalmi távolságok, hidak, válaszfalak alakulásának. És szerinte különösen így van ez a társadalmi rendszerek megváltozása után. A választott téma jelentőségének megindokolása után kifejezte azon reményét is, hogy a konferencia egyúttal a szociológus szakma, így az MSZT szociális integrációjának erősítéséhez is hozzá fog járulni. A plenáris ülés előadóitól azt kérte, hogy az ő nézőpontjukból világítsák meg a mai magyar társadalom strukturális viszonyainak és szociális integrációjának összefüggéseit.

A résztvevők ezt követően négy előadást hallgathattak meg. Kolosi Tamás Rendszer-váltás – struktúraváltás – paradigmaváltás, Szelényi Iván Megjegyzések az „underclass” fogalmához, Ferge Zsuzsa Egyenlőtlenség és kirekesztés, Kemény István pedig Válság után: szegények, munkanélküliek, cigányok címmel tartotta meg előadását.

* A szerkesztőség által összeállított beszámoló a helyszínen készült hangfelvételekre, valamint Heleszta Eva szerkesztőségi titkárnak, Pászka Imrének és a szegedi szociológia szak hallgatóinak (Battyányi Anikó, Bognár Lea, Borbényi Nelli, Czabáné Pardi Andrea, Csőke Zoltán, Erős Péter, Fekete Zsuzsa, Ficsór Tímea, Földvári Ágnes, Havasi Mónika, Sebők Anna Borbála) feljegyzéseire és összefoglalóira támaszkodva készült.

Az előadások

Kolosi Tamás a rendszerváltozás társadalomszerkezetre gyakorolt hatásairól beszélt. Alapkérdésként fogalmazta meg, hogy miközben a rendszerváltozás végbement a politika és a gazdaság szférájában, végbement-e a vajon társadalomban is. Megfogalmazta azon véleményét, hogy bár lényeges strukturális változások történtek (a redistribúció és a piac arányában, a tőkék szerkezetében, az egyenlőtlenségek nagyságrendjében), de a társadalomszerkezetben nem történt *lényegi* változás.

Sorra vette az alapvető strukturáló tényezők terén bekövetkezett változásokat. Nagy eltolódást diagnosztizált a redistribúció és a piac arányában, új szereplőkre (pl. a tőkésosztályra) hívta fel a figyelmet, de jelezte, hogy a korábbi szereplők helyzete is változott az elmúlt 12 évben. Átrendeződött a hatalmi, a gazdasági és a kulturális tőke viszonya, s változás következett be ezek szerepében is. Különösen a gazdasági tőke megnövekedett jelentőségét emelte ki, mely szerint ugyanúgy kihatott az elit átstrukturálódására, mint az anyagi egyenlőtlenségek növekedésére. Úgy fogalmazott, hogy ez a faktor a nyolcvanas évek elején még csak 10–15 százalékban tudta magyarázni az életviszonyok mérhető különbségeit, a kilencvenes években azonban már 40–45 százalékos magyarázóerőre tett szert. Véleménye szerint a jövedelem jobban fejezi ki az egyenlőtlenségeket, mint korábban. Nőtték a társadalmi egyenlőtlenségek, részben azért, hogy megszűnt a szocializmusra jellemző „felülről való korlátozás”. Mindezen tényezők átrendeződéseket eredményeztek ugyan az egyes népességcsoportok helyzetében, de Kolosi szerint ezek az átrendeződések „nem túl jelentősek”.

Előadásának másik felében a társadalomszerkezeti változásokkal kapcsolatos szociológiai reflexiókban tapasztalható paradigmaváltásról beszélt. Ennek lényegét egyrészt abban látta, hogy a társadalmi helyzet magyarázatában a kutatók a csoporthelyzet determinizmusától elmozdulnak az egyén felé, másrészt pedig abban, hogy a társadalmi tagozódás vizsgálatában egyre inkább meghaladandónak tartják az egyenlőség paradigma középpontba állítását. Kifejtette, hogy az egyenlőség nem tekinthető abszolút értéknek, az ugyanis csak egyike az alapvető értékeknek. Ugyanilyen alapvető értéknek nevezte a teljesítményelvet, avagy a szabadság értékét. Megkérdőjelezte az esélyegyenlőség fogalmát; amellet érvelt, hogy az nem létezik, mert „az emberi képességek, adottságok egyenlőtlenül vannak elosztva a társadalomban”.

Ezt követően a vertikális egyenlőtlenségekről és a horizontális különbségekről, valamint ezek összekapcsolódásának lehetőségéről beszélt. Esélyegyenlőségnek azt nevezte, amikor a horizontális különbségek vertikális egyenlőtlenségekkel fonódnak össze. A német és az amerikai szociológia bizonyos fejleményeire és képviselőire (U. Beck, S. Hradil, a racionális döntésmélet teoretikusai) utalva kifejtette, hogy bár a vertikális egyenlőtlenségek a modern társadalmakban is fennmaradnak, ezek szerepe az emberek életében csökken. Véleménye szerint a horizontális különbségek (milió, szubkultúra, életstílus stb.) válnak az igazi meghatározóvá, s „belép az egyéni választás problémájába”. Konklúziója szerint „a fent és lent differenciáltsága, a különböző élethelyzetek által meghatározott horizontális különbségek jelentősége, valamint az egyén szabad választása és cselekvési lehetősége jelöli ki azt a három dimenziót, amelyben a struktúrakutatásának, rétegződéskutatásának mozognia, vizsgálódnia, kutatnia kell”.

Szelényi Iván a roma népességre vonatkozó saját hazai és nemzetközi kutatásaira támaszkodva kívánta elemzés tárgyává tenni a társadalom „talapzatán” kialakuló tereket és pozíciókat. Egy cserhádi kis magyar falu (Csenyéte) elmúlt 150 évének tanulmányozása, valamint a Magyarországon, Romániában és Bulgáriában végzett összehasonlító kutatás alapján keresett választ a romák társadalomszerkezeti pozícióira.

Rövid történeti vázlatban mutatta be Csenyéte roma lakossága társadalmi helyzetének alakulását. A különböző időszakokból (1857, 1896, az 1950-es évek, valamint az 1980–90-es évek) származó helyzetfeltárások összehasonlító elemzéséből az derült ki, hogy a változás nem evolutív jellegű (a rossztól a jó felé, avagy a jótól a rossz felé haladó), hanem sokkal inkább ciklikus volt. A 19. században „több az integráció”, s a gazdasági helyzet a meghatározó, nem pedig az etnicitás. A 20. század első felét a társadalmi távolságok megmerevedése jellemezte, amit az államszocializmus alatt egyfajta „fellazulás” követett. Később (az államszocializmus utolsó éveiben, illetve a posztkommunizmusban) ismét a merevedés válik meghatározóvá.

A nemzetközi összehasonlító vizsgálat adatai azt mutatták, hogy a romák helyzete tekintetében határozott és jellegzetes országonkénti eltérések figyelhetők meg. Elsőként az etnikai határvonalak különbözőségeire hívta fel a figyelmet Szelényi Iván: Magyarországon és Romániában a kérdezett romák közül csak feleannyian mondták magukat romának, mint Bulgáriában.

Igen jelentős eltérések voltak továbbá megfigyelhetők a szegénység mértékében is: a kutatók által használt szegénységi küszöb alatt élő romák aránya Magyarországon volt a legkisebb (kb. egyharmad), Bulgáriában pedig a legnagyobb (kb. háromnegyed). Differenciált képet mutatott a kirekesztési dimenziók (oktatási, munkaaktivitási, lakóhelyi) összekapcsolódásának vizsgálata is. A „sehonnan sem kirekesztettek” aránya Magyarországon volt a legmagasabb (27%), Bulgáriában a legalacsonyabb (mindössze 4%). A „több dimenzióban is kirekesztett” romák aránya paradox módon szintén Magyarországon volt a legmagasabb (egynegyedük), s Romániában a legalacsonyabb (egytizettedük). Szelényi Iván értelmezése szerint Magyarországon a roma népesség egy része számára adottak a társadalmi felemelkedés lehetőségei, ám azok, akik nem emelkednek föl, még rosszabb helyzetben vannak, mint például a romániai romák.

Előadásának befejező részében egy fogalmi háló (az „alsó kaszt”, az „alsó osztály” és az „underclass” fogalmi) segítségével tett kísérletet az empirikus anyag rendezésére, a társadalomszerkezeti pozíciók megválaszolására. A kasztot (Max Weber nyomán) elsősorban a merev határokkal és a kasztközi érintkezés szigorú szabályozottságával jellemezte. Az osztály esetében azt emelte ki, hogy ott az etnikai különbségek nem meghatározóak, s az aktorok helyét a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely határozza meg. Az *underclass* (társadalom alatti osztály) fogalmának értelmezésében Julius Wilson koncepciójára támaszkodott. Az *underclass* esetében az etnikum jelentősége csökken, mert a társadalom osztály-meghatározottsága megosztja az etnikai csoportot. Akkor alakul ki „társadalom alatti osztály” (pl. az amerikai nagyvárosi fekete gettóban), amikor az etnikai csoport egy része sikeresen felemelkedik, kiköltözik a gettóból, s a reménytelen helyzetűek ott maradnak a gettóban, tehát amikor „megcsönkul” a fekete társadalom. Szelényi Iván értelmezésében a társadalom alatti osztály fogalma egy „megcsönkult” társadalomra vonatkozik. Az *underclass* azt a helyzetet írja

le, „amikor a társadalom úgy tekint bizonyos társadalmi aktorokra, mint akikre már nincs igazán szüksége”.

Mindezek alapján Csenyéte roma lakosságának társadalomszerkezeti pozícióit a 19. század elején az „alsó osztály”, a 20. század elején az „alsó kaszt”, az államszocializmus alatt ismét az „alsó osztály”, az elmúlt két évtizedben pedig egyre inkább az „underclass” fogalmával vélte jellemezhetőnek. Ugyanezen fogalmi hálót használva úgy vélte, hogy a bulgáriai romák helyzetét az „alsó kaszt”, a romániaiakét az „alsó osztály” és „alsó kaszt” kettősége, a magyarországiakét pedig az „underclass” fogalma fejezi ki leginkább.

Ferge Zsuzsa a rendszerváltozás előtti és utáni társadalom összehasonlító elemzését végezte el. Van-e változás? – tette fel a kérdést. Elismerte ugyan, hogy a válasz akár nemleges is lehetne, ha abból indulunk ki, hogy jellegét tekintve egy modern ipari társadalom keretei között éltünk a rendszerváltozást megelőzően, s élünk továbbra is. Ugyanakkor azonban határozottan leszögezte, hogy a rendszerváltozás után már egy radikálisan más társadalomszerveződésről van szó. Nem tartotta elfogadhatónak Kolosi Tamás „posztmodern” paradigmáját, mely szerint „nincsenek társadalmi osztályok; nincs társadalmi meghatározottság, helyette racionális választás van; nincsenek egymással szemben álló nagy csoportok, hanem magunk választotta miliók vannak”. Ferge Zsuzsa szerint egyén és társadalom között a kapcsolat továbbra is „iszonyúan szoros”, ezek az összefüggések és meghatározottságok ma is nagyon fontosak. Mint mondotta, nincs jele, hogy közelebb lennének egy „eloldottabb világhoz”, nagyon erősen elhatárolódnak jobb és rosszabb helyzetű csoportok, sok a bizonytalanság. S a szociológia pedig szerinte továbbra is arról szól, hogy egyén és társadalom „mit csinálnak egymással”.

Mondanivalójának elméleti kereteit felvázolandó, a struktúra fogalmát elemezte. A társadalmi struktúrát társadalmi viszonyok rendszereként tekintette, s Bourdieu fogalmait (erőforrások, erőterek, téték, habitus stb.) felhasználva értelmezte. Felfogása szerint a struktúra a különböző társadalmi erőterekben folyó küzdelmeken alapul, s az erőforrás-elosztás és a habitus együttesen befolyásolják az erőterekben elfoglalt helyeket.

Az államszocializmus társadalomszerkezetére vonatkozó munkássága kapcsán elismerte, hogy a hatalmat nem vizsgálta. Társadalomkutatói figyelme a munkajelleg-csoportokból felépülő társadalmi rétegződésre irányult. Megfogalmazása szerint ezek a csoportok kettő-öt-féle tőke kapcsolódásából jöttek létre, s ennek a szerkezetnek a „tetején ült »buraként« a hatalom”, kivonva magát a társadalmi ellenőrzés alól. Ily módon az államszocializmus strukturáló tényezőiként a hatalmat és a munkajelleg-csoportok mögötti erőket nevezte meg. Fontosnak tartotta kiemelni, hogy az államszocializmus (elsősorban 1960 és 1980 között) mérsékelte a társadalmi egyenlőtlenségeket, mindezt azonban a jogok megadása nélkül tette. A szocializmusban a hatalmi viszonyok kiiktatták a magántulajdont mint erőforrást, illetve a politikát, a gazdaságot és a demokráciát mint erőteret, továbbá az egyenlőtlenségek bizonyos mértékben alulról korlátozottak voltak. Ferge szerint „egészében véve...”, a sokfajta romlás és probléma ellenére ... egy csomó egyenlőtlenség úgy csökkent, hogy a társadalom életszínvonala valamiképpen javult, annak ellenére, hogy mindez jogok nélkül zajlott”.

A rendszerváltozás utáni „újkapitalizmusról” úgy vélte, hogy azt alapvetően két tényező strukturálja: a gazdasági tőke és a munkaerő-piaci helyzet. Röviden vázolta az ebben az erőterben kialakuló főbb csoporthelyzeteket, majd az újkapitalizmus struk-

turális vonásait elemezte. Egyik legfőbb jellegzetességének azt tartotta, hogy a megszereshető erőforrások, a játékterek és a mezők megszorodtak, a túlhatalom megszűnt. A politika és a társadalom is a korlátlan erőforrasszerzés mellett foglalt állást. „Korlátlaná vált az egyének és az erőterek közötti versengés, felső korlát pont annyi van, amennyit a társadalmi szereplők egymásra rákényszerítenek. ... A magyar újkapitalizmus viszont ... még nem jött rá arra, hogyan lehet alulról korlátozni azt, hogy valaki milyen mélyre süllyedhet. Hiányzik a társadalmi szolidaritás, ami nélkül ez a viszonyrendszer nagyon problémás.”

Kemény István elsősorban a (rejtett) munkanélküliségről beszélt, s ennek kapcsán tért ki a szegénységre, illetve a romák érintettségére. Az ország helyzetét értékelve úgy vélte, a transzformációs válság nehezen már túl vagyunk (1997 óta ugyanis folyamatos a gazdasági növekedés), bár a kilábalás nehézségét jelzi, hogy a keresetek reálértéke csak 2002-ben érte el az 1989-es szintet.

A munkanélküliségről szólva aláhúzza, hogy a magyarországi munkanélküliek aránya alacsonyabb ugyan, mint az Európai Unióban, azonban öncsalás lenne elbizni magunkat, hiszen igen jelentősnek mondható nálunk a rejtett munkanélküliség. Ha a regisztrált munkanélküliek számát tekintjük mérvadónak, látnunk kell, hogy például az ellátásra nem jogosult munkanélküliek nem látják értelmét annak, hogy regisztráltassák magukat. A munkanélküliek körülbelül fele reménytelennek tartja a munkavállalást, a „kistelepüléseken élők messze vannak a munkaügyi központoktól”. Ha az ILO-paradigmát használó munkaügyi felmérések adatait tekintjük érvényesnek, akkor azt kell tudnunk, hogy az is jelentősen szűkíti a tényleges munkanélküliek számát (csak azt tekinti munkanélkülinek, aki a kérdés előtti négy hétben aktívan keresett munkát, s két héten belül munkába tudna állni, amennyiben lehetősége lenne rá). Ha viszont a munkanélküliséget a fentiekől eltérő módon (pl. az önbesorolás alapján) mérjük, akkor a hivatalos munkanélküliségi ráta csaknem kétszeresére becsülhetjük a tényleges munkanélküliek arányát. Utóbbiak száma 2001-ben a hivatalos számként szereplő 233 ezer helyett valójában megközelítanunk 400 ezerrel. A munkanélküliséggel kapcsolatos összefüggések vizsgálatára is. Ezek közül elsősorban az iskolázottságnak, a területi különbségeknek és a romák érintettségének szentelt nagy teret. A romák veszélyeztetettségét mind az iskolázottság, mind pedig a területi elhelyezkedés szempontjából szembeötlőnek mondta. Az iskolázottságukban bekövetkezett érdemi javulás ellenére nem csökkent a nem roma népességhez viszonyított elmaradásuk. Az iskolázatlanság viszont csak instabil munka megszerzését teszi lehetővé, az efféle munka azonban nem biztosít kiszámítható jövedelmet. A romák lakóhelyi „felülreprezentáltsága” leginkább az ország északi, északkeleti térségében figyelhető meg, főként azokban a megyékben (pl. Szabolcs-Szatmár és Borsod), melyekben egyébként is a legnagyobb munkanélküliség. De rávilágított arra a területi összefüggésre is, hogy a kistérségi egyenlőtlenségek még ennél is számottevőbbek.

Kifejezte azon reményét, hogy a válságon való túljutás eredményeként – a gazdasági növekedés kínálta esélyt kihasználva – a tényleges (a „hivatalos” és a „rejtett”) munkanélküliek nagy része munkához juthat. Kemény István egyébként a rejtett munkanélküliek közé sorolta a nyugdíjasok egy részét is (azokat, akik aktív keresők lennének, ha munkát kapnának). A jövőt illetően azonban csak mérsékelten volt op-

timista, ugyanis a munkanélküliség 1993 óta történt csökkenését nem követte egy ezzel hasonló arányban növekvő foglalkoztatottság.

A kerekasztalvita

Az előadásokat „kerekasztal-beszélgetés” követte, amelyet *Nagy Endre* vezetett. Az előadókat egyfelől arra biztatta, hogy reflektáljanak az egymás által elmondottakra, másfelől viszont vitakérdéseket vetett föl. Ha a társadalom talapzatán körvonalazódik egyfajta kasztosodás, nem figyelhető-e meg ugyanez felül is? A rendszerváltozás előtti nómenklatúra eltűnése, a rendszerváltozás utáni új politikai osztály kialakulása fényében milyen a politikai dimenzió strukturáló szerepe ma Magyarországon? Hogyan válnak individuális döntések struktúraalakító tényezővé? Ezek a kérdések, habár nem mind kapcsolódtak közvetlenül a szociális integráció témaköréhez, nagy érdeklődést váltottak ki.

Kolosi Tamás szerint nem biztos, hogy azok a fogalmak, melyeket Szelényi Iván a romák társadalm szerkezeti pozícióinak értelmezésére használt, általánosan is használhatók, például az elit esetében. Egyébként is úgy ítélte meg, hogy „több változás történt fönt, mint lent”. Határozottan leszögezte, hogy nincs szó az elit kasztosodásáról. Ezzel Szelényi is egyetértett, kifejtve, hogy kasztosodáshoz valamiféle etnikai jellegű kapcsolódásra van szükség, s ez (bár van rá nem túl gyakori ellenpélda) inkább a társadalom alsó szféráiban szokott előfordulni. Nagy Endre úgy vélte, hogy „ha a kasztból kivonjuk az etnicitást”, akkor ott lényegében egy rendiességet találunk, s ez alapján kérdezte: Vannak-e csoportok bezáródására utaló jegyek ma Magyarországon? Kolosi Tamás egyértelmű nemmel válaszolt, Szelényi Iván pedig (utalva Erdei Ferenc koncepciójára is) amellett érvelt, hogy egymás mellett figyelhető meg osztályalapú és rendies szerveződés. Ez utóbbi lényegében a patrónus–kliens viszony, amely szerinte a rendszerváltozás utáni időszaknak is jellemzője. Ferge Zsuzsa szerint azonban a klientúraképződés nem posztszocialista fejlemény, az ugyanis mindenütt jelen van, legerőteljesebben talán a jó állások megszerzéséért vívott harcban. Felhívta ugyanakkor a figyelmet az elit körében megfigyelhető szegregálódási tendenciákra (a lakóparkok példáját hozva föl).

Egyedül Ferge Zsuzsa tért ki a politikai dimenzió szerepére. A régi és az új politikai osztály összevetése kapcsán azt hangsúlyozta, hogy az új radikálisan más, mint a régi. A régi hatalom társadalmilag kontrollálatlan volt, s nem jogállami keretek között működött. Az új politikai osztály pedig szerinte „részévé vált a társadalmi munkamegosztásnak”.

Nagy vita bontakozott ki az „individualizációs” paradigmáról. Kolosi Tamás ismételtén kifejtette, hogy a szociológiában túlságosan erős volt a társadalmi determináció hangsúlyozása, s háttérbe szorult az emberi választás problémája. A társadalmi struktúra, illetve az egyenlőtlenségek megértéséhez szerinte figyelembe kell venni ez utóbbit is, sőt még akár a biológiai tényezőt is. Szelényi Iván szkeptikus volt a tekintetben, hogy a szociológia meg tud-e felelni egy ilyen igénynek (már csak a szakmai kompetencia hiánya miatt is). Ferge Zsuzsa természetlennek és értelmetlennek tartotta az öröklődés kontra környezet vitát (azt kutatni, hogy milyen arányban felelősek a gének és milyen arányban a kultúra). Kemény István a Kolosi Tamás által elmondottakkal kapcsolatban a kérdésfelvetés újszerűségét kérdőjelezte meg. Úgy vélte, hogy nincs

szó paradigmaváltásról, hiszen szerinte az olyan kérdéseket, mint például „a képességek szerepe a boldogulásban”, már a klasszikus szociológia is tárgyalta (példaként Max Weber és Vilfredo Pareto munkásságára utalt). Kolosi Tamás – olimpiai bajnokok példájára, illetve Molnár Péter iskolaszociológiai kutatásaira hivatkozva – amellet érvelt, hogy a kiemelkedő képesség származástól függetlenül érvényesülni tud, tehát az ő esetükben a társadalmi meghatározottság szerepe csekélyebb.

A közönség soraiból hozzászólók közül *Lengyel György* a rendszerváltozás utáni magyar társadalom új csoportjaira (munkanélküliek, vállalkozói osztály, szolgáltató osztály), az elit „kompozíciójára”, valamint a létbizonytalanság növekedésére („a félelem fő forrására”) hívta fel a figyelmet. A többi hozzászóló az „individualizációs” paradigma kapcsán fogalmazta meg gondolatait. *Szalai Erzsébet* három ponton is kritizálta a Kolosi Tamás által elmondottakat. Egyfelől úgy látta, hogy e paradigmát elfogadva a szociológia veszélyeztetetté válna a biológia által. Másfelől azt hangsúlyozta, hogy az újkapitalizmusban nem individualizációról van szó, hanem atomizálódásról, felbomlanak az identitást adó közösségek; nincs individuum, nincs szabadság. Harmadrészt határozottan amellet érvelt, hogy az elit (legalábbis az általa kutattott gazdasági elit) „erősen kasztosodik”. Hozzátette még, hogy klientúra mindenütt van, ahol a gazdaság és a politika nincs egyensúlyban: az államszocializmusban a politika ült rá a gazdaságra, az újkapitalizmusban pedig ez fordítva történik. *Juhász Pál* nem látott paradigmátikus ellentmondást az egyéni választás szerepét, illetve a társadalmi befolyásoltságot kiemelő nézetek között, s kísérletet tett a nézőpontok kibékítésére. A pszichológus *Vajda Zsuzsa* az IQ-vita második (Richard Herrnstein és Charles Murray, *The Bell Curve* című, 1994-ben megjelent könyve kapcsán kialakult) hullámára hívta fel a figyelmet. Vázolta a szerzők provokatív hipotézisét, mely szerint a modern társadalmakban lezajlott egy átfogó középosztályosodás, a társadalmi fejlődés felszívta azokat a társadalmi rétegeket, akik fel tudtak kapaszkodni, s így alul csak azok maradtak, akik már nem képesek a felemelkedésre. Szükségesnek tartotta, hogy a szociológus szakma reflektáljon erre is, s a vitában elhangzottakra is.

A közgyűlés

Az első nap szakmai programját a Társaság közgyűlése zárta. A levezető elnöki teendőket *Hrubos Ildikó* (úgy is, mint a Társaság 2003. évi elnöke) látta el. Először *Feleky Gábor* elnöki beszámolójára került sor. Emlékeztetett rá, hogy a Társaság jelenlegi helyzetében (a vezetés évenkénti rotációja, egy igazgatási-ügyintézési apparátus hiánya, a társasági erőforrások és jogosítványok hiánya stb.) leginkább egy „szinten tartó” elnöki programnak volt realitása. Így is említésre méltó eredménynek tartotta, hogy (1) előzetes felmérést követően megkezdődött a szakosztályi struktúra átalakítása, (2) döntésre érett állapotba került a szakmai-etikai kódex ügye, (3) „feléledt” a Társaság honlapja, s hogy (4) egy jelentősnek mondható szakmai érdeklődést kiváltó konferencia szervezésére került sor. Felhívta ugyanakkor a figyelmet, hogy a Társaság működésének dinamizálásához szükség lehet bizonyos szervezeti változásokra (a jelenleginél kisebb méretű, operatív munkára alkalmasabb elnökségre; az elnöki megbízatás egyéves ciklusának és rotációs rendszerének újragondolására stb.). Végezetül a magát „küldetésstudat- és víziónélkülüként” jellemző leköszönő elnök köszönetet mondott mindazoknak, akik munkáját segítették.

Ezt követően a titkári beszámolóra került sor. *Tibori Tímea* röviden vázolta a Társaság anyagi helyzetét. Ismertette az elmúlt évi maradványt, a tárgyévi bevételeket és a működési kiadásokat. A tagság megtudhatta, hogy a szerény forrásokból gazdálkodó MSZT 2002 végén (a konferencia költségeit nem számolva) mintegy másfél millió forinttal rendelkezett (ez az összeg lényegében megfelel az előző évi maradványnak, mely a sikeres nemzetközi network-konferencia bevételeinek volt köszönhető). Enélkül a bevételek csak a folyó kiadásokra lettek volna elegendőek. A Társaság titkára köszönetet mondott a Szociológiai Kutatóintézetnek, amely ingyenesen biztosítja a működéshez szükséges infrastruktúrát. Végezetül arról tájékoztatott, hogy a Társaság taglétszáma 667 fő (a tagdíjat fizetők száma ennél kevesebb).

Feleky Gábor ismertette a Szociológiai Szemle szerkesztőbizottságának elnöke és a főszerkesztő által írott levelet, melyben arról tájékoztatnak, hogy 2003-tól Kovách Imre veszi át a főszerkesztői teendőket Tardos Róberttől (aki továbbra is tagja maradt a szerkesztőségnek). Ezt követően Tardos Róbert főszerkesztő számolt be a Szemle éves munkájáról. A pozitívumok között említette a lap – elsősorban az MTA, az OTKA és az NKA támogatásának köszönhetőe – viszonylag kedvező anyagi helyzetét, de erőteljesen hangsúlyozta a takarékos gazdálkodás fontosságát); a lapszámok internetes elérhetőségét (1991-ig visszamenőleg); az Akadémiai Kiadóval folytatott együttműködést (az angol nyelvű változat megjelentetése és terjesztése terén); a vendégszerkesztői munkát (a Szelényi Iván és Ferge Zsuzsa által szerkesztett tematikus számokat említette). Két olyan kérdéstről is szólt, melyek korábban problémát jelentettek, ám most megoldódni látszódnak. Ilyen volt az olvasószerkesztő kérdése, valamint az anyagok „merítési bázisának” viszonylagos szűkössége (örvendetesnek tartotta, hogy az utóbbi időkben a szerkesztőségbe egyre több anyag érkezik, s ez kedvez a minőségi szelekciónak).

A közgyűlés mind az elnöki, mind a titkári, mind pedig a főszerkesztői beszámolót egyhangúlag fogadta el. Ez után a jelenlévők az OTKA Szociológiai Szakszűri elnökének tájékoztatóját hallgathatták meg a 2002. évi munka tapasztalatairól (Csákó Mihály elnök írásos tájékoztatóját Tibori Tímea olvasta fel).

Az érdeklődők áttekintést kaphattak a szakszűri feladatairól, munkarendjéről és bírálati elveiről, a beérkezett pályázatok számáról és a rendelkezésre álló elosztható összegekről. Az elnök a munka nehézségei között említette, hogy a szakszűri szakmai elvei gyakran kerültek összeütközésbe az OTKA általános irányelveivel, hogy az OTKA pénzügyi bürokráciája méltatlan helyzetbe hozott futó kutatásokat, hogy sokan nem vállalták el vagy késedelmesen teljesítették az opponensi megbízást. Külön kiemelte a tudományos iskolák számára kiírt OTKA-pályázat esetét, melyben a négy szociológiai pályázat közül egy sem nyert támogatást. A kialakult ellenérzést növelte, hogy az érdeklődő pályázók sem a bírálók véleményét, sem a zsűri összetételét, sem az elutasítás okát nem tudhatták meg. Az OTKA Bizottság működésének problematikus elemei is közrejátszanak abban, hogy a szociológiai szakma több ismert személyisége elutasította az OTKA-val való további együttműködést. Az elnök arra kérte a Társaságot, hogy „találja meg a megfelelő formát a helyzet tisztázására és rendezésére”.

Az OTKA-tájékoztató után a közgyűlés elfogadta az alapszabály kiegészítésére vonatkozó javaslatot. Az elnökség azt javasolta a közgyűlésnek, hogy egy etikai normákkal kapcsolatos fejezettel bővítse az alapszabályt, illetve az MTA tudomány-

etikai alapelveit és az ISA etikai kódexét tegye az alapszabály mellékletévé. A javaslatot a közgyűlés elfogadta, ami azt jelenti, hogy ezután a szakmai–etikai szabályok vélelmezett megsértése esetén kérni lehet a Társaság elnöke által felkért etikai bizottság állásfoglalását (ezen állásfoglalását a bizottság a szakmai nyilvánosság fórumain közzé teszi).

A közgyűlés elfogadta a tagdíj emelésére vonatkozó javaslatot is (2003-tól az éves tagdíj 3000, diákok és inaktívok számára 1500 forint lesz), majd a 2004. évi elnök megválasztására került sor. Az elnökség az előzetes konzultációk alapján Nagy Endrét, a Pécsi Tudományegyetem professzorát javasolta elnöknek. A közgyűlés a jelölést elfogadta, más személyt a tisztségre nem javasolt. Nagy Endre röviden változta elnöki elképzeléseit. Ezek között elsősorban az MSZT érdekérvényesítő aktivitásának fokozását (jogalkotóknál, állami szerveknél és önkormányzatoknál, az oktatáspolitikában); a szervezeti működés hatékonyságának növelését; a nemzetközi tudományos közösségben való jelenlét erősítését; továbbá a szociológus-szakképzésnek a felsőoktatás várható átalakulásával kapcsolatos felkészítését emelte ki. Javasolta továbbá, hogy a 2004. évi vándorgyűlés témája a kelet-közép-európai szociológia helyzete legyen. A jelenlévők – csaknem egyhangú szavazataikkal – Nagy Endrét választották a Társaság 2004. évi elnökévé.

A közgyűlést díjak átadása zárta. A 35 év alatti fiatal szociológusok részére adományozott Erdei-díjat Letenyei László kapta (külön kiemelését kapott eddigi szociológiai munkásságának interdiszciplináris – a közgazdaságtannal és a kultúranropológiával ötvöződő – jellege). A 2001. év legjobb könyvéért járó Polányi-díjat megosztva kapta Bindorffer Györgyi és Szalai Erzsébet. Előbbi a *Kettős identitás: etnikai és nemzeti azonosság tudat Dunabogdányban* című (az MTA Kisebbségkutató Intézete és az Új Mandátum Kiadó közös kiadásában megjelent), utóbbi pedig a *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban* című (az Aula Kiadónál megjelent) művéért. A 2001. év legjobb tanulmányáért járó díjban Simonyi Ágnes részesült *Foglalkoztatási „rend” hátrányos helyzetű kistélepléseken* című (a Szociológiai Figyelő 2001. szeptemberi számában – annak 76–85. oldalán – megjelent) írásáért.

A szekciók munkája

A konferencia szakmai munkája a második napon a szociális integráció problémaköre mentén szervezett, több mint száz előadót (!) felvonultató tíz tematikus szekcióban folytatódott. Utasi Ágnes *Kapcsolati viszonyok és szociális integráció*, Berey Katalin és Csizmady Adrienne *A várostervezés hatása a társadalom térbeli szerkezetének alakulására*, Pintér Róbert *A digitális szakadék*, Gábor Kálmán és Tibori Tímea *A generációk helyzete és kapcsolatai*, Máté-Tóth András *Vallás és szociális integráció*, Kovács András *Mi és az idegenek*, Szelényi Iván és Csizmady Adrienne *Szegénység és etnicitás*, Antal Z. László *Társadalmi változások a téridőben*, Szirmai Viktória *Társadalmi-környezetvédelmi mozgalmak társadalmi háttere*,
Trényiné Rákóczi Zsuzsa és Gáldi Gábor *Az egészséges életmód és a testedzés esélyei napjainkban* címmel szervezett, illetve vezetett szekciót.

Nagy Kalamász Ildikó

HARMINC ÉV TÁVLATÁBÓL – BESZÁMOLÓ A MANNHEIM-ELŐADÁSOK KERETEI KÖZÖTT MEGRENDEZETT ÉVFORDULÓRÓL

Nagyszabású ünnepségsorozatnak lehettünk tanúi az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetének is otthont adó lágymányosi egyetemváros Harmónia-termében 2002. november 20-21-én. Az ünnepelés oka: harminc évvel ezelőtt, 1972-ben indult újra a nappali tagozatos szociológusképzés Magyarországon. Magának az ünnepségnek a jelenleg is formálódó Mannheim-előadások első rendezvénye adott keretet. Az előadássorozat, eredeti elképzelések szerint, mindév év őszén kerül majd megrendezésre, ahol minden évben a szakma egy világhírű képviselőjét fogadja a ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete. Az elképzelések szerint egy-egy ilyen rendezvény a meghívott előadó valamely friss, aktuális kutatási eredményéről és egy vele esetleg polemizáló korreferátumból állna.¹ A harmincéves évforduló azonban már az első rendezvényt rendhagyóvá tette, hiszen tizenkét magyar szociológus előadását halhattuk. Minden évforduló magában hordozza az eltelt idő összegzésének lehetőségét: az önvizsgálatot, önértékelést és a lélegzetvételnyi megállás után a jövő útjainak számbavételét. Ezért az ünnepségsorozat tíz előadója a hetvenes évek szakmai közéletének jeles képviselőiből került ki: akik az 1972-ben elinduló szociológusképzés meghatározó egyéniségei voltak, akik az első szociológusgenerációt oktatták, gondolkodásukat befolyásolták.

Hogyan értékelhető az elmúlt harminc év munkája? Milyen a magyar szociológiai élet helyzete? Honnan indult és hová jutott a tudomány az eltelt időben? Mi a szociológusképzés professzionalizációjának az útja? Merre kell és merre lehet elmozdulni a képzésben és az intézményesülés folyamatában? Hogyan kapcsolódik a személyes életút a szociológiához? Ezek a kérdések adták az előadások témáinak keretét, amelyekből szemezgetve ki a tudomány intézményesülésének történetéről, ki a személyes életútjáról és szakmai karrierjének alakulásáról, ki pedig az általa művelt tudomány kritikájáról beszélt. Elsősorban nem az adott témákban való mélyszántás volt a célja az előadásoknak, hiszen a rendelkezésekre álló fél órában ez aligha volt lehetséges, mint inkább a találkozás, ünneplés és a közös lélegzetvétel. Az alapítók mellett az intézetben működő szociológiai doktori iskola két diákja is megszólalhatott előadóként az ünnepségen. Az előadások két napja alatt körülbelül nyolcszáz ember volt jelen, zömében az intézet volt és jelenlegi diákjai és tanárai, ami egyrészt lényeges pozitív visszacsatolás a rendezvény szervezőinek, másrészt a komoly szakmai érdeklődés bizonyossága.

¹ A nemzetköziségre való tekintettel egy nemzetközileg elismert magyar származású szociológus a névadója az előadássorozatnak.

Rudas Tamás, az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet igazgatója megnyitójában az idő dimenziójába helyezte a szakmát. Elmondta, hogy az 1972-es tizenöt fő első generációt követően csak 1977-ben indult a következő kezdő évfolyam, a kilencvenes évekre azonban már 150–160 fő évfolyamok és kibővült képzési profil jellemezte az intézetet,² amely diverzifikálódás a professzionalizálódás felé történő tudományos nyitással egyenlő. A magyar viszonylatban viszonylag fiatal tudomány intézményesülésének okaként a társadalmi igényt jelölte meg: az igényt a tudományág munkáira, eredményeire, illetve az igényt a felsőfokú képzésre, melyben az akadémiai képzés megszervezése mellett a professzionális képzés sem elhanyagolandó. A múlt és a jelen rövid számbavétele mellett az intézet céljával a társadalomtudományi kar megszervezését tűzte ki.

Ezt követően *Magyar Bálint* oktatásügyi miniszter bízott szava köszöntötte a hallgatóságot. Programon kívül, mondhatni meglepetésként jelent meg az ünnepségen, és mint az 1972-es generáció egyik képviselője a szak indulását a diákság szemszögéből idézte fel. Elmondása szerint az akkori egyetemi élet legszabadabb része volt a szociológia szak, annak ellenére, hogy a három T rendszerében a középső, „túrt” kategóriába tartozott, míg a tanárok egy része a „tiltottak” közé sorolódott. A magát ma is szociológusnak valló miniszter elkötelezte magát a szak további intézményesülési törekvései mellett. Véleménye szerint az intézet egy *társadalomtudományi kar* keretei között az egyéb bölcsészeti társtudományokkal együtt tudna a leghatékonyabban működni.

Időrendben az ünnepség első előadását *Kornai János* közgazdász tartotta *Néhány gondolat a közgazdaságtudomány és a szociológia kapcsolatáról* címmel. Maga az előadás sokkal szélesebb problémakört boncolgatott: a különböző társadalomtudományi ágak közötti kapcsolatok kérdéskörét. Kornai öt példával illusztrálta a diszciplínák közötti falak bomlási folyamatát. Első példa gyanánt a racionális cselekvés elméletének széles körű elterjedését jelölte meg. Ezután az alapjaiban közgazdaságtudományhoz köthető, a szereplők közötti interakciók leírására alkalmas forma: a játékelmélet térnyerésének jelentőségét mutatta be. Ugyancsak diszciplínaközi határterületként interpretálta a komparatív elemzésekre alapozott előrejelzések tudományos jelentőségét, amelynek alapját azok az adatbankok képezik, melyek hosszú adatsorokat tárolnak több országról, és társadalomtudományi módszerrel vizsgálják a gazdasági, társadalmi, politikai rendszerek és jelenségek közötti oksági kapcsolatokat. Negyedik példája az egész társadalomtudományi megközelítésre jellemző mechanizmus volt, mely során a statisztikai adatok, a kvantitatív módszerek egyedulalma csökkent, a kvalitatív módszerek és a puha adatok vizsgálata pedig teret nyert. Végül, de nem utolsósorban, a rendszerelméleti megközelítés elterjedését említette meg, amely komplex módon a társadalmi-gazdasági és politikai rendszerbe ágyazottan vizsgálja a jelenségeket.

Losonczi Ágnes *Amit tudtunk és amit nem tudtunk* című előadásában – melyet az előadás alatt „Amit láttam és amit nem láttam”-ra változtatott – sajátos áttekintést adott munkásságáról, az általa művelt – ma is gyakran emlegetett – emberközpontú szociológiáról. Losonczi, aki nem a *mainstream*-szociológiát művelők közé sorolta magát, munkásságával műhelyt teremtett, ahol a makroszintet leíró szociológiai

² A nappali tagozatos képzés szakirányai: deviancia, kisebbségsszociológiai, kommunikációs, kutatói, oktatásszociológiai, ökológia- és településtudományi, survey statisztika, társadalom- és mentalitástörténeti és változásmenedzsment szakirány.

konstrukciók, tehát a tények mögötti lényegre, az értékekre, a cselekvő emberre összpontosul a figyelem. Kutatásainak célja: megérteni, és nem csupán magyarázni a jelenségeket: belülről és alulról tudni, érteni a társadalmat, amelynek eszköze a szociológia volt. Munkássága nem sorolható egyértelműen egyetlen tudományos diszciplína határai közé sem, hiszen merített a pszichológiából, a filozófiából és az orvostudományból egyaránt. Életmódkutatásait alapvetően a korszak apologetikus hajlama motiválta. Ennek során Losonczi megkísérelte feltérképezni és megfogalmazni a szegénység valódi társadalmi körképét, mindeközben szem előtt tartva – és az előadás során az ifjú és kevésbé ifjú kollegákat figyelmeztetve – az elfogulatlanságra, a morális és emberi értékek tiszteletben tartására.

Huszár Tibor, aki az ELTE keretei közötti szociológusképzést megszervezte, *Adalékok egy kézirat történetéhez* című előadásában az intézményszervezésről és ezen keresztül Erdei Ferenc szerepéről, munkásságáról beszélt. A szociológiai intézet létrejötte nem korlátozható jogi aktusra, annál sokkal fontosabb volt a szellemi környezet megteremtése, amely nélkül nincs működő intézmény – hangsúlyozta. Erdei Ferenc, akinek igazán időt álló szociológiai munkássága az 1945 előtti időkre tehető, a háború utáni évek körülményeit – igény és a tolerancia hiányában – nem tekintette alkalmasnak a tudomány művelésére. Az 56-os események után fokozatosan illeszkedett vissza a magyar közéletbe, amelyben a szaktudósi lét volt az egyetlen terep, ahol dolgozhatott, így agrárgazdasági kutatóintézetet alapított. Jelentős szociológiai művei – köztük a legjelentősebb: *A magyar társadalom a két háború között* – sokáig kiadatlanul hevert. Az akkori leszorított szellemi közeg ellenére Erdei Ferenc a szociológia intézményesülésének fontos inspirátora volt, jelen volt a szociológia szak programjának elgondolásánál is. Huszár Tibor előadása érdekes kortörténeti kontextusba helyezte Erdei Ferenc – manapság talán keveset emlegetett – munkásságát.

Ezt követte *Ferge Zsuzsa* *Struktúra és egyenlőtlenségek – újragondolva* című előadása, mely egyszerre volt önreflexió és összefoglalása munkássága utóbbi harminc évének, amely tulajdonképpen egy kérdéskört járt körül: a társadalmi igazságtalanságok, egyenlőtlenségek, kiszolgáltatottságok kérdéskörét. Ferge Zsuzsa, aki 1988-ban a hazai szociálpolitikai képzés megszervezője és elindítója volt, előadását egy általános tudományelméleti megállapítással kezdte: a tudomány – így a szociológia is – fogalmaiban él, fogalmakban ül meg egy-egy jelenség. Előadásában a társadalmat mint metamezőt jelenítette meg. Tőkék és javak birtoklásának esélyeit, a mezőkben zajló interakciók, harcok okait kereste, a mező-tőke-habitus bourdieu-i fogalomkörében. Az általa 1969-ben bevezetett munkajellelgecsoport fogalma ebben a kontextusban, tehát a metamezőben elfoglalt helyet fejezi ki. A rendszerváltást követően kialakult új társadalmi és gazdasági viszonyok megváltozott játékeret eredményeznek, azonban Ferge szerint a társadalmi helyzet, az életlehetőségek még mindig szignifikáns meghatározói a munkajellelgecsoportok.

Kolosi Tamás a *Szubjektív megjegyzések a struktúrakutatás harminc évéhez* címmel elhangzott előadásában a hetvenes években megjelent *Társadalmi struktúra és szocializmus* című könyve létrejöttének körülményeiről beszélt. A könyv fő gondolatmenete a hetvenes évek magyar társadalomszerkezetének meghatározása, amire két mechanizmus hatott főként: a társadalmi többlet fölötti rendelkezés fölötti harc, illetve a kvázi-piaci vállalkozási formák, melyek együtt határozzák meg a struktúrát. A hetvenes évek végére azonban a társadalomszerkezet kutatása eltávolodott

a marxista metodológiától, és az empirikus szerkezetkutatás, empirikus módszertan és a matematikai módszerek alkalmazása felé fordult. A kilátástalan és minden kritikát mellőző államszocialista rendszer csak a szaktudomány művelésének útját engedélyezte. Kolosi Tamás hetvenes évek tudományos életét bemutató narratív jellegű előadása életszerűen idézte fel a korszak szellemiségét és a szociológia értelmiség- és mentalitástörténeti összefüggéseit.

Az ünnepségsorozat második napja *Szelényi Iván Az önkritika önkritikája* című előadásával indult. Önkritikájának fókuszába az *Értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, a *Szocialista vállalkozók*³ és a *Kapitalizmus kapitalisták nélkül*⁴ című könyveit helyezte. Gondolatmenetének vázát az az érdekesség adta, hogy mindegyik könyvét az előző cáfolataként is interpretálta, amelyben az egyes könyvek kortermékként tűntek föl. Az első könyvben megrajzolt jövőkép, amely a pártbürokrácia és az értelmiségi réteg összemosódásából egy új hatalmi elit kialakulását jósolta, a hetvenes évek közepére érvényét veszítette. Ekkorra kiderült, hogy az új osztály, amely az államgépezet repedéseit kitöltve érvényesül és alakítja át a rendszert, az új vállalkozó kispolgárság, és nem az értelmiség.

Annak pedig a rendszerváltást követően volt nagyobb jelentősége, mint ahogy azt a nyolcvanas években vélni merték, hiszen az 1989 utáni időszakban számottevő kapitalista réteg hiányában az értelmiség töltötte be a modernizáló szerepet.

Szelényi előadásával egyrészt egy gondolati ívre feszítette ki az elmúlt harminc évben a magyar társadalomra vonatkozó jelentős kutatásait, másrészt mindhárom mű jellemzőjeként felvillantotta a kritikai elemzések ironikus módszerét.

Magyarországi munkások – egy 1972-es kézirat tükrében címmel hangzott el *Kemény István* előadása, amely két hetvenes évekbeli kutatásának mai időszerűségéről szólt. Az egyik a magyarországi szegény népeességről írt, 1972-es, szigorúan titkosra minősített, majd 1978-ban szamizdat formájában megjelent könyve, és másik a magyarországi munkásokról írt munkája, mely a *Velünk nevelkedett gép*ben jelent meg 1990-ben. Véleménye szerint a szegénység kérdéskörében tett főbb megállapításaiak máig érvényesnek tekinthetők. A magyarországi szegénység a hatvanas–hetvenes évek fordulóján nem egy szubkultúrába tartozott, hanem szubkultúrák sokaságából tevődött össze, melyeknek közös vonása az állandó foglalkoztatás hiánya – ami ma is jellemző. A gyári munkásság körében végzett kutatások nyomán kimutatták, hogy a hetvenes évek munkásságát főleg strukturális problémákra visszavezethető hiányosságok és aránytalanságok jellemzik. Jellemző volt a területi differenciáltság is, amit a kilencvenes évek szintén magáénak mondhat. A munkaerőpiac a rendszerváltást követően több szegmens mentén vált differenciáltabbá és összességében ingadozóbbá. Zárásképpen Kemény István a kilencvenes évek második felének konjunktúráját említette meg, konstatálva azonban, hogy a jelentős gazdasági növekedés ellenére a strukturális szakadékok továbbra is jelen vannak.

Az ünnepségsorozat keretében az intézet szociológiai doktori iskolájának két hallgatója is lehetőséget kapott kutatásai bemutatására. Elsőként *Hack József Racionális választói viselkedés Magyarországon 2000–2002* című előadását hallottuk. A 2000-es, 2001-es és 2002-es TÁRKI-adatok felhasználásával folyó pártpreferencia-vizsgálatuk során a racionális döntésemélet teoretikus bázisán a Fidesz- és az

³ Eredeti címe: *Socialist Entrepreneurs* (1974)

⁴ Eredeti címe: *Making Capitalism without Capitalist: Class Formation and Elite Struggles in Post-communist Central Europe* (1998)

MSZP-szavazók közötti választás tematikus és atematikus⁵ megoszlását vizsgálják. A tematikus, illetve atematikus megoszlás az alábbi két kérdésre adott válasz alapján sorolta be a kérdezetteket: Mi a véleménye az állam a piaci szerepvállalásáról? Hogyan ítéli meg a külföldi tőke szerepét Magyarország fejlődésében? A kutatás eredményei szerint a tematikus válaszadók aránya mindhárom évben az MSZP-szavazók körében volt magasabb. Mindkét párt esetében az eltelt időszak alatt nőtt a tematikus válaszadók aránya, ami a harmadik év végére szinte ki is egyenlítődt.

Pintér Róbert, aki szintén a doktori iskola hallgatója, *A hagyományos és az új média kapcsolata: tévézés, konvergencia és digitális szakadék* címmel mutatta be disszertációja témáját, amelyben a tévézők és az internetezők közötti társadalmi, gazdasági, kulturális és munkahelyi különbségekre fókuszált. A kutatás alapját a *World Internet Project* keretei között, Magyarországon 2001-től megszervezett, nemzetközi, longitudinális, ötezer fős panelvizsgálat képezi. Központi kérdése: ki lesz az információs társadalom tagja, kiből lesz a „netizen”: a hálózati aktív polgár, a felhasználó. Ezek gazdasági okaként elsősorban az anyagi lehetőségeket jelölte meg, ami mögött húzódik a kulturális tényező. Mivel az internet elsősorban kapcsolattartásra, ügyintézésre, tájékozódásra alkalmazható, és a nem „netizenek” kommunikációs kompetenciája rosszabb, a passzív befogadók körében kevesebb lesz a felhasználó. Társadalmi tényezőket vizsgálva, a kevesebb tőkével rendelkezők körében kevésbé terjedt el az internethasználat. Ennek egyik lehetséges oka a mintakövetés hiánya. A munkahelyi tényezőkről pedig azt tudtuk meg az előadás során, hogy az internethasználat a fent említett három tényezőtől együttesen függ, bár leginkább az irodai dolgozók körében terjedt el, akik munkaeszközként használják.

Gábor R. István előadásának címe *Második gazdaság. Pálya(függés)történeti töredékek* volt, s ebben a személyes hangvételű önvallomásában az előadó arról beszélt, hogy hogyan találta meg a kutató a témáját és a téma a kutatóját. Ahogy Ferge Zsuzsa előadásában is elhangzott, kulcsfontosságúak azok a fogalmak, melyek értelmezési keretet adnak egy-egy diszciplínának, amelyek megtermékenyítik a tudományt, és amelyekben a tudomány kifejezi önmagát. Gábor R. István – a második gazdaság fogalmának megalkotója – négy személyes élményét osztotta meg hallgatóságával, amelyek őt látens módon a téma felé orientálták. Elsőként édesanyja piaci kereskedőként folytatott alkufolyamatait mesélte el. A használcikk- és a régiségpiac sajátos gazdaságantropológiai leírása vezette el az előadót a fent említett fogalom megalkotásához. Ezután édesapja történetét hallhattuk, aki mint üveges, korrupció útján szerezte be az üvegalapanyagot az állami üvegelosztótól. Harmadik története a folyamatosan korrumpált piacfelügyelőről szólt, aki a piacon bármikor felelősségre vonhatta volna a piacozókat. Negyedik története pedig az antik függönyökkel való kereskedéshez kapcsolódott: hogyan készítettek régi függönyöket olcsó gyári alapanyag és sár felhasználásával. A második gazdaság kutatásával kapcsolatban konklúzióként elmondta, hogy mindig szkeptikusan viszonyult magához a jelenséghez abból a szempontból, hogy az első gazdasággal kibékíthető-e, illetve hogy a rendszerváltás utáni gazdasági élet húzóerejét jelentheti-e. Hiszen a második gazdaság nem töltötte ki, csupán szűkítette az egyenlőtlenségek közötti szakadékot.

⁵ Tematikus választásnak tekintették azt a szavazatot, amikor az alany tudatában van mind a saját, mind a választott párt véleményének, atematikusnak pedig azt, amikor az alanynak nincs információja a saját vagy a választott párt véleményéről.

Pataki Ferenc: Társadalomlélektan és társadalmi valóság – mai szemmel című előadásában önreflexió gyanánt képzeletben témákat, gondolatokat vetett föl ifjonti önmagának. Pataki tanúja volt 1948-ban a Szalai Sándor által vezetett tanszék bezárásának, majd tagja annak az értelmiségi tömörülésnek, mely a politikai cselekvés adekvát változataként művelte a tudományt. Ebben a közegben egyfajta „térskomjúság” lett úrrá, ami arra indította őket, hogy az empiriához forduljanak, a számokba kapaszkodjanak. Ennek kereteit a szociológia tudománya adta meg. A lazán szerveződött társaság alaporientációját ötvenhat élménye határozta meg. Felfogásában a strukturált társadalom a habitus és az élményhalmaz ötvözete, a társadalmi interakciók szövevényének a legfőbb meghatározója, s egyben a legfontosabb kapcsolat a szociológia és a szociálpszichológia között. Ezek mellett az előadás során felmerült a társas viszonyok és a közösségek kérdésköre, amely az átalakuló információs társadalomban új keretfeltételeket, új determináns tényezőket kapott. Továbbá Pataki Ferenc kiemelte, hogy a tudomány művelésének fontos vejejárói lennének a szakmai viták, amelyeknek tisztán tudományos jellege a múlt rendszerben teret vesztett és ma sem gyökerezett meg. Jellemző volt és maradt a manipulált vita, mint az állampolgárok „kivégzésének” színtere.

Berkovits György előadása, *Identitás határában* címmel, a Világváros határában című 1976-os szociográfiai művére utalt. Nagy hatású szociográfiájának személyes élményháttere: a budapesti agglomeráció szegényebb országrészekből érkezett, jobb megélhetést remélő, viskókban élő, nyomorgó százezres embertömege. Ennek a paraszti és munkáslét között rekedt tömegnek mint új szegénységnek a sorsát, életmódját írta meg Berkovits. A mű két év elfekvés után a *Magyarország felfedezése* című sorozatban jelent meg. A szakma részéről pozitív kritikát kapott, jelentős visszhangja azonban nem volt, nem is lehetett. A könyvben leírtak rövid felelevenítése után a szociográfia mint műfaj művelésének kérdéseit boncolgatta az előadó. Ehhez kapcsolható címadó gondolata, megjegyzése is: a szociográfia készítése folyamatos feszültség, melynek során folytonos nyomással nehezedik a felelősség az alkotóra. Sorsok, történetek megismerésének és megírásának, tények, eszmék szintézisének felelőssége ez, mely – Berkovits esetében – a hontalanság érzését hagyta maga után.

Az ünnepségsorozat alkalmával az univerzitás, azaz a tanárok és a diákok egyetemessége és munkaközössége nevében, hagyományteremtő céllal az intézet kiváló tanulmányi és szakmai munkájukért elismerésben részesítette *Kiss Zsuzsanna* szociológus-, *Lakner Zoltán* szociálpolitikus-hallgatókat, *Mester Szilvia* végzett szociális munkást, az intézet volt hallgatóját, *Mund Katalin* szociológushallgatót és *Sikos-Tomay Kyra* doktoranduszt.

A rendhagyó módon indult *Mannheim-előadások* végén felvetődik a kérdés a rendezvény jövőjét illetően. Jelenleg még nem eldöntött tény, hogy az eredeti formában, alkalmankénti egy – esetleg kettő – előadással folytatódik-e, ugyanis felmerült egy intézeti konferencia szervezésének a lehetősége is. Ebben az esetben az itt dolgozó kutatók és a doktori iskola hallgatói mutatnák be az intézeti kutatómunkát. A kérdés jelenleg még nyitva áll.

Összességében elmondható, hogy az előadások során szemelgetős leckét kaptunk a hazai szociológia történetéből, bennük pedig nem kevés adalékot személyes sorsokról, életutakról, pályafutásokról. A tervek szerint az elhangzott előadások, emlékezések, önkritikák és reflexiók anyagából kötet készül a közeljövőben. Már napvilágot látott egy másik kötet is, melyet a szervezők az ünnepségen előadóknak,

a legelső generációnak és az őket tanító tanároknak szánták ajándékként. Ezúttal a hetvenes–nyolcvanas évek nagy hatású tanára, Balogh Zoltán 1978-as, a globalizáció kérdéskörét boncolgató kéziratát adta ki az intézet, amivel szeretnék elindítani a hajdani tanárok összegyűjtött műveinek kiadását. A múlt számbavétele mellett az intézeti évforduló ünneplése a jövő lehetőségeinek latolgatásaival is együtt járt. E kétnapos áttekintő konferencia bemutatta azt az utat, amit az Intézet harminc év alatt megtett. A jövőbeni cél: a társadalomtudományi kar megszervezése, profiljának, működési kereteinek kialakítása, amely egyrészt fizikai közeget teremtene a különböző társadalomtudományok működésére és együttműködésére, másrészt – ennek segítségével – alkotó szellemi élet kibontakozásának indikátora lehetne.

KÖNYV

Kiss Zsuzsanna–Huszár Ákos

KÉT SZÜLETÉSNAPI KÖTET

Pál Eszter (szerk.): *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára* (Budapest: Új Mandátum, 2001)

Felkai Gábor–Molnár Attila Károly–Pál Eszter (szerk.): *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára* (Budapest: Új Mandátum, 2002)

Az általunk bemutatni szándékozott két kötet legfőbb sajátossága az, hogy szerzői azon túl, amit a könyvekbe leírtak, valami mást is ki akartak fejezni. A sok szerző munkájából álló kötetek a tanulmányokat sajátos céllal, Némedi Dénes és Somlai Péter születésnapjára készített alkalmából foglalják egybe, tisztelegve ezzel tudományos eredményeik előtt is.

Ez meghatározza a kötetek arculatát.

Az *Útközben* és a *Forrásvidékek* valószínűleg kevesen fogják szisztematikusan, az elsőől az utolsó tanulmányig végigolvasni. Itt ugyanis, ellentétben azokkal a tanulmánykötetekkel, melyek egy tudományterület vagy egy szerző eredményeit foglalják össze, több szerző változatos formájú és tartalmú cikkei állnak egymás mellett, egy-egy kötetbe szerkesztve. Az egymás mellé kerülő tanulmányok külön-külön, önmagukban is kerek egészek – szerzőik saját kutatásaik egy-egy darabkáját adták közre. Egymás mellé, kötetbe fűzve azonban létrejön valami új, valami más, amit nem lehet elkülöníteni az egyes írásoktól, de nem is lehet azonosítani velük. A könyveknek így két olvasata lehetséges. Kezünkbe vehetjük őket akkor, ha tájékozódni szeretnénk valamilyen konkrét problémát illetően, s tekinthetünk rájuk úgy is, mint amiknek forrásértéke van. A szaktudományos eredmények rögzítése mellett a két kötet szövegei *pillanatképekké* állnak össze, a maguk egymásmellettségében *lenyomatok*.

Az évkönyvek vagy a körkérdések hasonlatosak ezekhez a gyűjteményekhez, annyiban legalábbis, hogy azok is forrásértékű lenyomatokat tárnak az olvasó elé. Az évkönyvnek van még talán ilyesfajta, önmagán túlmutató jelentése, hiszen szerkesztési elvének megfelelően egy nemzedék bizonyos időszakban átélt tapasztalatait rendeli egymás mellé, és jeleníti meg nyomtatásban. A körkérdésben is, ahol a téma adott, a szerzők pedig sokfélék, a tanulmányok többet jelentenek írások puszta halmozásánál, kifejezve egy kor reprezentánsainak adott problémához fűződő ezerféle viszonyulását.

De minek a lenyomatai ezek a születésnapjára készített könyvek?

Mindkét kötet alcíme azt tudatja velünk, hogy társadalomtudományi tanulmányokat tartunk a kezünkben, olyan társadalomtudományi tanulmányokat, amelyek egy-egy tudományos kutató születésnapja alkalmából íródtak. A kötetek így szándékolatlanul is egy olyan közösség tapasztalatait és szellemiségét közvetítik, amely közösség e tudományos kutatók körül szerveződött. Kifejeződik bennük az az egység, amely e közösségek tagjainak szerteágazó érdeklődése nyomán jön létre. A problémáknak s kérdéseknek olyan kötegei kerülnek itt egymás mellé, amelyek e közösség számára fontosak, relevánsak.

Esetünkben a két kötet s a két ünnepelt körül kirajzolódó közösségek egymásba fonódnak, hiszen Somlai Péter és Némedi Dénes hosszú évtizedek óta kollégák az ELTE Szociológiai Intézetének Elmélettörténeti Tanszékén. Az őket köszöntők közül így – akik között megtalálhatjuk egyetemi kollégáikat, kutatótársaikat, barátaikat s tanítványaikat pályájuk különböző szakaszairól – sokan mindkét kötet szerzői között megtalálhatók.

Úgy tűnik, a két könyvben előforduló témák sokszínűsége, e heterogén közösség emberi és szakmai kapcsolatainak sokféleségét tükrözi vissza, a szerkesztők pedig e sokféleséget próbálták különféle szempontok segítségével strukturálni.

* * *

A Somlai Péter tiszteletére megjelent kötetet *Pál Eszter* szerkesztette. A könyv négy fejezete négy tágan értelmezett téma köré szerveződik (*Család és identitás; Eszmetörténet; Evolúció, történelem, globalizáció; Horizontok*), melyek szervezőelve maga Somlai Péter, a családszociológus, az eszmetörténész és az aktuális problémák, illetve a szociológia új irányzatai felé nyitott kutató.

A kötetet nyitó köszöntőben *Cseh-Szombathy László* méltatja Somlai Péter sokirányú tevékenységét, elsősorban pedig a saját kutatási területéhez legközelebb álló, családszociológiai elemzéseit. „A magyar családok megismerése, funkcionálásuk megvilágítása szempontjából alapvető Somlai Péter tevékenysége” – írja. (Útközben, 8.)

Az ezt követő írás *Némedi Dénesnek A társadalom mint kritikai kategória* című esszéje, mintegy második bevezető, a könyv struktúráján kívül álló tanulmány. Gondolatkíséret, melyben a szerző Somlai Péter két korábbi tanulmányát választja kiindulópontul, s azokban megfogalmazott állítása kapcsán, mely szerint „a társadalom fogalma valaha kritikai jellegű volt”, a társadalom kategóriájának három lehetséges kritikai felfogását különbözteti meg, s teszi vizsgálata tárgyává.

A fogalom első alakja a „társadalom mint valóság” kritikai megjelenése. A társadalom fogalmában itt a megtapasztalható élet képződik le, mely a mindenkori álpolitikai viták ellenében megfogalmazva nyeri kritikai erejét. Némedi szerint a fogalom e jelentésével találkozhatunk a *Huszádik Század* körénél, amikor a politikaival és a nemzetivel szembeállítják a „szociálist”. Ilyen kritikai éllel bukkan fel a társadalom fogalma az államszocializmus valóságát bemutató szociográfiai irodalomban is. A fogalom ezen jelentésében rejlő kritikai potenciál gyengeségére akkor derül fény, ha meg kell mutatni, hogy ki áll a valóság talaján, ki az, aki a tényekről ad számot, nem pedig hamis illúziókat mutogat. A társadalom fogalmának másodikként tárgyalt kritikai jelentésének Némedi az „egyenlőtlen társadalom” címkéjét adja. Ez a normának tekintett középosztálynál rosszabb helyzetben lévő rétegekre utalva nyeri el kritikai élet.

Némedi szerint a társadalomnak ezen kritikai jelentése részleges marad, mivel csupán az egyenlőtlenségek kompenzálásának igazolását nyújtja. A harmadik jelentésben a társadalom fogalma a társaságot alkotó egyének szabad együttműködését jelenti, Némedi Rousseau-ra és szerződéselméletekre utal e helyen. Az így felfogott fogalom alkalmas arra, hogy általa kritizáltassék a társadalmitól különböző „politikai” és „gazdasági”. A tanulmány további része azzal foglalkozik, hogy miként változik meg a társadalom fogalmának jelentése, s ez hogyan érinti kritikai tartalmát. Az elemzés konklúziója nem túl szíverítő: a kritikai él megkopott – állapítja meg, s ennek okát a „társadalomi”, „politikai”, „gazdasági” szférák elkülönítésének tarthatatlanná válása nyomán a fogalom kiüresedésében, tartalmatlanná válásában látja.

A *Család és identitás* című fejezet a kötet első tematikus egysége. Somlai Péter az 1970-es évek közepén-végén kezdett családszociológiával és a szocializáció problémájával foglalkozni, kutatási eredményeit monográfiáinak sorából ismerhetjük (*Családmongráfiák*, 1978; *Konfliktus és megértés*, 1986; *Kiilleszkedési zavarok*, 1989; *Szocializáció*, 1997; 2002-ben pedig 1977-ben kezdett longitudinális vizsgálatának eredményit publikálta *Húsz év* címmel).

A fejezet szerzői csak lazán kapcsolódnak Somlai Péter „hagyományához”, a család problémája itt háttérbe szorul, a fejezet négy tanulmányából három, a címben szereplő másik kategóriát, az identitás kérdését helyezi vizsgálódásai középpontjába. *Léderer Pál* szépirodalmi igényű, cinikus-kritikus tanulmánya az ötvenes évekbeli Népszava brosúramellékleteinek elemzésével tárja elénk a kor eszményi embere, a sztahanovista munkás képét. Az identitás megtartásának nehézségeit elemzi *Székelyi Mária*, *Csepeli György és Örkény Antal* roma mobilitáskutatásuk eredményeit vizsgálva. *Bindorffer Györgyi* pedig a dunabogdányi svábok etnikai és nemzeti identitását elemzi. A fejezet zárótanulmányában *Róbert Péter* a társadalmi tőkének, azaz a család integráltságának, illetve a családi háttérnek az iskolai egyenlőtlenségre gyakorolt hatását vizsgálja.

A második fejezetben (*Eszmetörténet*), Somlai Péter közvetlen környezetében, az elméletörténet tanszéken dolgozó kollégáinak írásait olvashatjuk. *Felkai Gábor* a modernitás simmeli elméletét átfogóan elemző, idézetekkel jól illusztrált tanulmánya nyitja a sort. Ezt követi *Molnár Attila Károly* polémikus hangvételű, kontextuális és konstruktivista gondolkodást megkülönböztető és szembeállító írása. *Haskó Katalin* a XIX. századi utópizmus és a szociológia kialakulásának összefüggését vizsgálja, három utópista, Saint-Simon, Fourier és Owen életének és főbb munkáinak összefoglaló elemzésével. A fejezet végén *Saad József* személyes hangú jegyzeteit olvashatjuk a Hóember-ről, vagyis Pikler Gyuláról, a századforduló hírhedten unalmasan előadó, de mégis rendkívül népszerű jogbölcész–szociológusáról.

A harmadik fejezet az *Evolúció, történelem, globalizáció* címet viseli, melynek tanulmányai a napjainkban újra és újra az érdeklődés középpontjába kerülő témák köréből dogoznak fel néhányat. *Sárkány Mihály* itt szereplő tanulmánya egyrészt összefoglalja az evolúciós elméletek történeti alakulását, másrészt Leslie White megközelítését ismertette elválasztja egymástól evolúció és történelem gyakran egymásba mosódó fogalmait. *Pál Eszter* írása a biológiai gondolkodás történetét tekinti át a szociológiai elméletalkotás biológiára, vagy legalábbis biológiai analógiákra támaszkodó eredményei felől. *Gedeon Péter* az evolúciós, pontosabban az organikus szem-

léletnek a közgazdaságtannal való kapcsolatát elemzi Carl Menger munkái alapján. Írásában *Bartha Eszter* a két rivális, s gyakran egymástól mégsem kellőképpen megkülönböztetett megközelítés, a világrendszer–elemzés és a globalizációs elmélet vizsgálatával foglalkozik, azok eltéréseire hívja fel a figyelmet.

A negyedik fejezetben (*Horizontok*) szereplő tanulmányok, a kötet lezárásaként, a szociológia sokféle kapcsolódási irányát tükrözik. *Gyáni Gábor* a statisztika és a történetírás bonyodalmas viszonyát taglalja, s történeti példák elemzésével támasztja alá azt a társadalomtudományok művelői számára mindenkor szem előtt tartandó figyelmeztetést, hogy a statisztikai gondolkodás fogalmi apparátusa rendre igencsak hézagosan illeszkedik az általa megjelenített „valósághoz”. *Bíró Judit* írása recenzió Huszár Tibor Kádár-könyvéről, vagy még inkább egy kissé az abszurdításba hajló mini-monográfia egy monográfia nyomán. *Orosz Éva* az egészségpolitikai paradigmaváltás, vagyis a kormányzatnak az egészségügyre vonatkozó nézetei átalakulásának lehetőségét vizsgálja. A zsidó holocaust európai traumáját követő és máig feloldhatatlannak bizonyuló hallgatás az emberi kapcsolatok „közelségét” is lehetetlenné teszi, „ha nem tudjuk elfogadni, megérteni a másik másságát, azzal önmagunk mint másik megértését is lehetetlenné tesszük” – írja *Vajda Júlia* (Útközben, 314. old.) *Angelusz Róbert* a híresztelés és a rémhír természetrajzához nyújt adalékokat: a fontos események körüli tömeges hírhiány miatt a híresztelések, valamint a téves információk nyomán keletkező rémhírek a legújabb kommunikációs eszközök elterjedésével gyorsaságban és mennyiségben is sokszorosára fokozzák e fenyegetéseket.

A kötet szerteágazó tematikáját a jól kidolgozott fejezetstruktúra forrasztja egybe. Nagy kár viszont, hogy az olvasást olykor bosszantó elírások, a számítógépes karakterek hiányos konvertálásából fakadóan az „ő” betűk hiánya és az nehezíti, hogy a lábjegyzetek gyakran szövegbeli kapcsolódási helyükhöz képest a következő oldalra kerültek. Ilyen, ünnepi kötetnél érdemes lett volna ezekre az apróságokra jobban odafigyelni.

Ha már belekezdünk az ünneprontó kritikába, talán érdemes azt is megjegyezni, hogy amíg a Somlai Péter születésnapjára kiadott kötet struktúrájának kialakításánál a szerkesztők próbáltak az ünnepelt tudományos tevékenységének vonalához igazodni, addig Némedi Dénes kötetében, melyet *Felkai Gábor*, *Molnár Attila Károly* és *Pál Eszter* szerkesztett, nehezebb ilyen átgondolt vezérelvet felfedezni. A *Forrásvidékek* négy fejezetét kissé üresnek tűnő szempontok választják el egymástól. A *Tudomány- és eszmetörténet itthon ... és külföldön*, illetve a *Társadalom és tudomány ma ... és holnap* fejezetcímek mintha tematikus szempontokat próbálnának kombinálni a globális/lokális és az idő dimenziójával, ennek eredményeként azonban olyan szerkezet születik, amelyben bármelyik tanulmány bármelyik helyre kerülhet.

A két kutató, s így a két kötet közelségét jelzi, hogy míg a Somlai Péter tiszteletére kiadott kötetet Némedi Dénes esszészerű írása indítja, itt Rudas Tamás köszöntője után, melyben méltatja az ember és a kutató kvalitásait, Somlai Péter hasonló, a szak tudományos publikációk merev formai jegyeit elhagyó téziseit olvashatjuk.

Somlai Péter írásának címe *Tizennyolc jegyzet a humanizmusról*, melynek szakaszai mintha egy-egy mozzanatát fejeznék ki saját hitvallásának. E hitvallás, amint a címben is olvashatjuk, a humanizmus, amelyről talán azért is különösen fontos beszélni, mivel, ahogy indulásként írja, „kevés elavultabb eszme van” nála (*Forrásvidékek*, 11. old.).

A szerző a továbbiakban különböző eszmerendszerek s problematikák keresztmetszetében próbálja keresni az emberit. Így kerül elő a relativizmus problémája, az etnocentrizmus, illetve a multikulturalizmus, a globalizáció és a posztmodern, nyelvfilozófiai problémák és az egyetemes jogok. Az írás mozaikszerű felépítése, s a szépirodalmi, művészeti példák felsorakoztatása különösen kifejezővé és hatásossá teszi e gondolatszövedéket, melynek lezárásaként a *Bűn és bűnhődés* abba a jól ismert jelenetbe ütközik az olvasó, ahol Raszkolnyikov megvallja Szonyának, hogy megölte az uzorás öregasszonyt: „Hiszen csak egy tetűt öltem meg, Szonya, egy haszontalan, undok kártékony férget!» Mire Szonya: »Az ember tetű?» (Eto cselovek – to voscs!)” (Forrásvidékek, 20. old.– további elmélkedésre ösztökélve az olvasót.

A kötet első fejezete a magyarországi társadalomtudományi gondolkodás történetéből tár elénk néhány szeletet. A Somlai Péter kötetében is szereplő Gyáni Gábor és Biró Judit tanulmányai mellett itt két fiatal kutató, Kiss László és Szabari Vera írása kap helyet. Gyáni, a másik könyvben publikált írásához hasonlóan, itt is a történetírás egyik problematikus témakörében próbál ösvényt vágni. A „nemzet” fogalmának történeti alakulásáról és konstruálásáról ad összefoglalót. Biró Judit írása tulajdonképpen a Gyáni által elemzett „nemzetépítés” folyamatának egy szakaszát veszi tüzetesebb elemzés alá akkor, amikor a Horthy-kori szociálpolitikai elméletet és gyakorlatot, azaz a „legmagyarabb réteg”, az agrárszegénység szociális kompenzálását elemzi. Kiss László szintén szövegelemző írást ad közre. Kovács Imre és Féja Géza társadalomképeinek vizsgálatával, melyben a paraszti szekták társadalmi integrációra ható szerepe, illetve az egyke kérdése kerül középpontba, Némedi Dénest, a népi szociográfia elemző kutatóját köszönti. Szabari Vera a nemzetközi szociológiai hatásoknak az 1945 utáni magyar recepcióját elemzi a mobilitás-kutatás és az ahhoz szorosan kapcsolódó oktatásszociológiai elméletek példáján.

Saad József tanulmánya nyitja a kötet második fejezetét, melyben Kant *Az örök béke* című írását elemzi a háború és nemzetállam problematikája vonatkozásában. Úgy véli, ezek a kérdések kisebb figyelmet kaptak a szociológiában. Szintén szociológia és háború viszonyát vizsgálja Hans Joas (a University of Chicago és a berlini Freie Universität professzora) más vonatkozásban. Emil Lederer azon megállapítása kapcsán, mely szerint a századelőn alig akad olyan szellemi-kulturális áramlat, amely ne a háború ideológiáját szolgálta volna, veszi górcső alá a társadalomtudományi gondolkodás nagyjait. Felkai Gábor írása, ahogy Somlai Péter könyvében is, a németországi századelőre koncentrál, a Német Szociológiai Társaság kongresszusain elhangzott előadások kapcsán vizsgálja a kor főbb problémakötegeit s az ezekhez kapcsolódó érvrendszereket. Molnár Attila Károly a civil vallás fogalmának jelentésváltozásait követi nyomon a társadalmi integráció kérdésének vonatkozásában. Fehér Márta és Weiss János írásainak témája Durkheimhez kapcsolódik, aki Némedi Dénes eszmetörténeti kutatásainak is egyik centrális alakja (lásd ezzel kapcsolatban Némedi számos Durkheimmel foglalkozó tanulmányát, illetve az 1996-ban megjelent *Durkheim. Tudás és társadalom* című könyvét). Fehér Márta az osztályozás, illetve logika durkheimi magyarázata kapcsán Piaget alakjára és gondolataira hívja fel a figyelmet, Weiss János pedig Durkheim és Horkheimer társadalomtudományi programját veti össze. A következő tanulmányban Heller Mária és Rényi Ágnes a bourdieu-i életmű utolsó szakaszában, az újságírói mező vizsgálatával

hangsúlyossá váló nyilvánosságproblematikát elemzik úgy, hogy elhelyezik Bourdieu korábbi műveinek kontextusában, illetve értékeli Habermas nyilvánosságelméletével összehasonlítva. *Haskó Katalin* a társadalmi átalakulás függvényében mutatja be a terrorizmus történeti sajátosságait.

Empirikus kutatások eredményei és a társadalomról, emberről való gondolkodás elméleti megközelítései kaptak helyet a harmadik fejezetben. *Csanádi Gábor és Csizmady Adrienne* a hazai és nemzetközi irodalom igényes elemzésére építve járja körül a budapesti agglomeráció 1990-es évekbeli fejlődését a politikai-hatalmi, illetve a természetes-történeti hatások szempontjából. *Bindorffer Györgyi* ebben a könyvben is a svábokról szóló kutatásából közöl eredményeket. Két falu, Dunabogdány és Nagynyárad együttes vizsgálatával elemzi a magyarországi svábok (magyar és német) történelmi és nemzeti tudatának és identitásának alakulását. *Vajda Júlia és Kovács Éva* a magyar szociológiában csak újabban meghonosodó kvalitatív módszerek közül a narratív interjúk élettörténet-kutatás elméleti bemutatására vállalkozik. A modern ember önképében méltatlan helyet foglal el a test, dologszerűként s a külvilágtól elhatároló védvonalként, „bástyaként” jelenik meg – tudhatjuk meg *Lányi András* dolgozatából. Lányi fenomenológiai, ökológiai s transzperszonális elméletek nyomán hangsúlyozza, hogy a testről alkotott ilyen kép komoly következményekkel járt, s hogy a test nem elválaszt a külvilágtól, hanem éppen csupán általa léphetünk másokkal személyes kapcsolatba: „A test – nyílás” – írja Lányi. *Ferge Zsuzsa* a magyar szociálpolitika elmúlt éveinek „nyugtalanító nyugalma” elemezve arra figyelmeztet, hogy a politikai pártok propagandájában „[a] nyugalom ígérete nem a szabadság ígérete” (Forrásvidékek, 398), a meghirdetett program gyakran inkább elfedi a valóságos problémákat, s nem azok megoldását irányozza elő. *Székelyi Mária és Örkény Antal* arra kíváncsiak, hogy milyen igazságossági értékválasztások jellemzőek a közép-kelet-európai régióban élőkre, s ezt három szinten – természetesen csak a kutató értelmezésében, s nem pedig a mindenkori válaszadó fejében megkülönböztetett szinten – vizsgálják, nevezetesen az egyéni életesélyek érzékelése, az ideológia és elosztási rendszer, valamint a normatív igazságossági elvek megítélése esetén. *Luc Boltanski* (az EHESS professzora és a Centre de Sociologie, Politique et Morale egyik alapítója) cikkében a modern társadalmak igazolási rendjeiről újabban kifejtett elméletét foglalja össze. Eszerint a „kapitalizmus új szellemének” korában a projekt rendje az új legitim rend, amennyiben a modern társadalmak szerveződése a kapitalista vállalkozás effajta szerveződésének módjával analóg.

A kötet záró fejezetében a szociológia helyzetét, illetve perspektíváit taglaló írások kaptak helyet. Az utóbbi években e kérdések különösen foglalkoztatják Némedi Dénest, s a problémáról írt tanulmánya kapcsán kialakult vitában Somlai Péter is kifejtette véleményét (Némedi Dénes: A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 2000 (2): 3–16; Somlai Péter: Egyetemesség és heterogenitás [Gondolatok a szociológiáról – Némedi Dénes és Saád József írási kapcsán]. *Szociológiai Szemle*, 2001 (1): 76–84.) *Dirk Kaesler* (az Institut für Soziologie professzora) írása nyitja a fejezetet. Kaesler arra keresi a választ, hogy milyen mondanivalóval szolgálhat a mai tudományos gondolkodás számára Weber *A tudomány mint hivatás* című munkája. *Angelusz Róbert* és *Tardos Róbert* a szociológia fogalmi apparátusának képlekenységére, változékonyságára hívják fel a figyelmet, érintve a szociológia

tárgyterülete elhatárolásának problémáját. Némedi Dénes imént említett írásához csatlakozva fejti ki gondolatait *Lakatos László* a szociológia állásáról, s a biológia irányából jövő veszélyekről.

Nehéz feladat lehetett a szerkesztőknek ezt a rendkívül sokszínű anyagot kötetbe rendezni, s ha hiányzik is egy olyan struktúra, amelyben minden szövegnek egyértelmű helye volna, ez talán nem csak az ő hibájuk. Az olvasószerkesztő hiánya viszont sajnos ezen a köteten is érezhető. A kötet érdeme, hogy a hazai szerzők mellett, jó fordításban, neves külföldiek is helyet kaptak benne.

* * *

Írásunkat azzal a megállapítással kezdtük, hogy ez a két születésnap tanulmánykötet több dolgozatok olyan halmazánál, melyekben a szerzők legfrissebb eredményeiket teszik közzé, s hogy a gyűjtemények emellett más mondanivalót is tartogathatnak számunkra. A maguk egyszerűségében *pillanatképek*, *lenyomatok*, olyan rögzített ábrázolásai egy folyamatosan alakulásban lévő társadalomtudományi kutatócsoportnak – melyek a szaktudományos teljesítmények közvetítésén túl forrásértékre tesznek szert.

Forrásértékük egyedülállóvá teszi őket abban az értelemben, hogy általuk fogalmat alkothatunk arról a csoportosulásról, ami ezt a nyomot hagyta. Eligazítanak abban, hogy milyen kérdések, problémák alkotják a közösség érdeklődési körét, milyen módszereket tartanak adekvátnak ezek megismeréséhez, egyáltalán a „tudományosság” olyan képét rajzolják az olvasó elé, amelyet a kötet szerzői magukénak vallanak és követnek.

Az e tanulmánykötetekkel megtisztelt két kutató szociológiával, illetve a szociológia valamilyen területével foglalkozik, szociológusnak, szociológiatörténésznek vallja magát, s a könyvek az ember mellett a szociológus, a szociológiatörténész előtt adóznak tisztelettel. A kötetekben szereplő tanulmányok így e közösségen túl arról a számos területről nyújtanak ismereteket, amelyet gyakran egységesen szociológiának neveznek, illetve azokból a kapcsolódási pontokból nyújtanak ízelítőt, amelyek a szociológiát más diszciplínákhoz kötik. A tanulmánykötet olyan műfaj, amely szükségszerűen túllép egyes tudományterületek határain. Ha kissé hosszúra nyúlt is a két kötetben szereplő tanulmányok ismertetése, mindenképpen fontosnak éreztük annak a sokszínűségnek alapos bemutatását, ami e két kötetet végiglapozva a szemünk elé tárul, s ami e két jeles kutatóhoz kötődve a szociológia a mai állapotáról árulkodik. Így próbáltuk megmutatni azt a *lenyomatot*, amit az ünneplő közösség hagyott magáról.

Természetesen ezek a tanulmánykötetek csupán egyikei azon számos forrásnak, dokumentumnak, amelyek számot adnak erről a közösségről. E források között is olyanok, amelyek mozdulatlanok, és egy sajátos alkalom hívta őket életre, így a bennük tükröződő kép az alkalom e sajátosságából fakadóan kissé torzít és statikus, kevésbé tanúskodik e közösség mozgástörvényeiről és dinamikájáról. Következtethetünk talán belőle a közösség összekapcsolódásának fő csomópontjaira és határvonalaira, összetartozásának erősségére, de az összetartozás intenzitásáról nem ad számot. Átfogóbb képet alkotni csak a többi szakmai fórum (szakmai, közéleti folyóiratok, különböző kiadványok és főként az élő viták, kerekasztal-beszélgetések, konferenciák) eseményeinek nyomon követésével lehet.

ABSTRACTS

Péter Szegedi

The European Expansion of the Hungarian Football

The aim of this study was to describe the process how Hungarian football players – who learned to play football prior to 1919 mainly from foreigner teams, coaches and players – passed over their expertise to foreigner players. Therefore, the key-questions are how to learn playing football, how to pass over this profession, briefly, how to make a national football-team successful.

Between the two World Wars more than half thousand Hungarian football players emigrated. The Hungarian football-team called MTK in Budapest — coached by Jimmy Hogan between 1915 and 1921— was one of the best teams in Europe after the World War I, and there were other prominent Hungarian teams as well. Hungarian players acquainted themselves very well with the so-called „Scotch-style”, but the social and economical situation forced the players – who possessed exportable expertise - to leave the country. They arrived to Austria in 1919 and in 1924, right after the launch of the professional cup. They also played in the Zionist Makkabi Brno football-team in Czechoslovakia, that won against even Real Madrid, between 1922 and 1925 there were approximately 40 Hungarian players in this team. In the summer of 1924 and 1925 about fifty players departed to Italy, and they contributed to the strength of the Italian football that became one of the bests in Europe by the 1930's.

In 1926 the professional cup was launched in Hungary as well (i.e. players got salary from their club), therefore, only a few players left the country until 1930. In 1932 the French and the Swiss professional leagues attracted the Hungarian players, considering the difficult situation caused by the economical crisis: between 1932 and 1934 almost 100 Hungarian players immigrated to France. However, the new off-side rule introduced in 1926 affected significantly the system, the tactics and the style of the football. Hungarian players became old-fashioned, therefore they did not play an important role any more in France as they did earlier in Austria or in Italy.

Tamás Bartus

The Measurement of Effect Size in Contingency Tables

Recent methodological work places increasing emphasis on the causal interpretation of statistical evidence using the effect size measure, i.e. changes in expected values. However, data presented in the form of contingency tables are generally analyzed using the odds ratio since the actual value of effect size depends on the marginal distribution of the dependent variable. This paper argues that the odds ratio is not necessarily appropriate for the purpose of causal interpretation. First, the actual value of the odds ratio is difficult to interpret. Moreover, it always indicate strong association in tables with empty cells. Second, in tables where the dependent variable can take more than two values, local or spanning-cell odds ratios might indicate positive association even when the assumption of a positive association is incorrect. Odds ratios will lead to wrong qualitative conclusions if the independent variable

affects the probability of the outcomes that are irrelevant in the calculation of odds ratios.

György Gyukits

Giving Birth to a Child by the Roma Minors Living in the Slums

The study describes the findings of a qualitative sociological research in which the phenomenon of childbirth among the juvenile population of a city slum has been interpreted by means of Colman's theory of capital. During the research we also relied on Kelly's experiences gained in a similar field in an American slum. Twenty interviews have been made. Our respondents included fifteen women: twelve of them considered themselves of Gypsy origin, and three of them stated that they were non-Gypsies and, in addition, there were five men. The women were all under age when they gave birth to their first child.

Based on the interviews we can state that the human and social capitals have decisive roles in the childbirth among juvenile girls living in slums. In fact, the time of childbirth cannot be delayed by investing into the human capital because, due to the specific features of the social capital of people under age living in slums (for example, the absence of multiplicity), the disadvantageous position they find themselves in the struggle for better jobs cannot be overcome.

Confidence is also an important factor, particularly in the area of family relations. Distrust which, in fact, undermines the institute of family, has a decisive role in the fact that juvenile girls use their first sexual relationship and the child that is born from it, to get away from their unfavourable family circumstances.

The phenomenon of juvenile pregnancy can therefore be considered a symptom of social exclusion.

Éva Susánszky–Zsuzsa Szántó

Social-cultural Environment, Coping Strategies, and the Quality of Life

The aim of our study was to analyze the relationships between the coping strategies applied in work stress situations, the quality of life, and the social environment. The sample consisted of 343 working persons in two Hungarian regions that are fairly different in terms of economic development. Data were collected by a combination of questionnaire and interview techniques. Quality of life was defined on the basis of physical and psychological well-being of a person as well as some economic and cultural determinants of his environment. For the measurement of job-related coping strategies, the 16-item "Ways of Coping" questionnaire of Folkman and Lazarus was used. Hypotheses on the links between quality of life, social environment, and the coping strategies were confirmed by the method of Structural Equation Modeling. The factors that affected the quality of life differed in the two settlements. Problem-centered coping strategies had influences only in the economically disadvantageous village. We assume that both the nature of job-related problems and the efforts to solve them are more demanding in the poorer settlement and these disadvantages are mirrored in the worse quality of life in this village.